

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

В.А. Пархоменко

**ВІТЧИЗНЯНА МЕМУАРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.**

Навчально-методичний посібник

для студентів спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Миколаїв

2019

УДК 930.2. 94(477) «1917-1921»

ББК 63.3 (4 УКР)

П 18

Рекомендовано до друку Вченою радою Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, протокол № 11 від 21 грудня 2018 року.

Рецензенти:

Даниленко В. М. - доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Кузнець Т. В. - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Пархоменко В.А. Вітчизняна мемуаристика Української революції 1917-1921 рр.: Навчально-методичний посібник. Миколаїв, 2019. 350 с.

Навчально-методичний посібник включає в себе висвітлення основних етапів Української революції 1917-1921 рр. крізь призму мемуарної спадщини. Проаналізована вітчизняна історико-мемуарна спадщина як джерело з історії національно-визвольної боротьби. Класифіковано матеріал з української мемуаристики революційної доби. Увага звертається на персональну мотивацію написання спогадів, з'ясовується ступень їх об'єктивності. Охарактеризовано вплив мемуарів на формування наукової української історіографії. Наголошено, що активне залучення мемуарної спадщини в навчальному процесі сприятиме формуванню у студентів об'єктивної картини перебігу історичних подій, активізуватиме вивчення державотворчих процесів початку ХХ ст. Матеріал структуровано за вимогами навчальної програми курсу.

ISBN 978-617-534-250-3

© Пархоменко Владислав Анатолійович, 2019

ЗМІСТ

Вступ	4
Навчально-тематичний план лекційних занять	9
Курс лекцій	10
Методичні рекомендації до лекційних занять	264
Тематика семінарських занять	267
Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів	276
Рекомендації до конспектування мемуарних джерел	283
Орієнтовні завдання для тестового контролю	285
Критерії та система оцінювання якості знань студентів	301
Термінологічний словник	309
Хронологія основних подій	315
Рекомендована література	320

ВСТУП

Вивчення гуманітарних наук студентами історичних спеціальностей складає важливу частку їх професійної підготовки. До найважливіших історичних дисциплін, що викладаються у ВНЗ, відноситься історія України. Як відомо, історія – одна з найдавніших наук. З появою перших держав почалося фіксування та опис найголовніших подій і фактів. Сам термін «історія» – давньогрецького походження і означає «розповідь про минуле». Він вживається у двох сенсах: 1) історія – це процес розвитку суспільства; 2) комплекс суспільних, гуманітарних наук (історична наука), які вивчають минуле людства.

Вітчизняна історія як складова загальнолюдської історії вивчає історичну діяльність українського народу, закономірності і особливості формування та розвитку суспільного життя на теренах України з найдавніших часів до наших днів.

Історія як наука виконує декілька соціально важливих функцій. Визначення цих функцій дає можливість відповісти на запитання: для чого потрібно знати історію України? Без знання цієї історії неможливе відтворення та збереження минулого людства, засвоєння позитивних та негативних уроків його розвитку.

Отже, першою функцією історії є пізнавальна. Історичний процес розкривається в явищах людського життя, а явища ці надзвичайно різноманітні, стосуються зовнішнього та внутрішнього життя країни, міжнародних відносин, діяльності історичних осіб. Таким чином, пізнавальна функція – це вивчення історичного шляху українського народу, вплив подій минулого на наше сьогодення.

Друга функція – практично-політична. Сутність її в тому, що історія як наука, на підставі теоретичного осмислення історичних фактів, тенденцій розвитку суспільства, допомагає розробляти науково-обґрунтований політичний курс. Розуміння досягнень та невдач на різних історичних етапах

збагачує наші сучасні знання про причини й тенденції соціальних змін та перспектив розвитку сучасного суспільства.

Третя функція – світоглядна. Вивчення історії України безпосередньо впливає на формування світогляду людини. Історія створює документальні й хвилюючі розповіді про визначні події минулого, видатних державних діячів. Історія, на відміну від природничих і технічних наук, має величезний виховний потенціал. Знання історії свого народу формує громадянські якості, зокрема патріотизм; показує роль особистості в історії; дозволяє пізнати моральні цінності людства.

Історія як наука спирається на історичні джерела. *Історичні джерела* – це пам'ятки минулого, що дають історикам факти, на яких базуються історичні знання.

Основні типи історичних джерел:

- 1) *речові джерела* — пам'ятки матеріальної культури;
- 2) *писемні джерела* — матеріальні носії письмової інформації, одним із видів писемних джерел виступають мемуарні твори.
- 3) *етнографічні джерела* — дані про культуру, звичаї, побут народів;
- 4) *лінгвістичні джерела* — дані з розвитку мови;
- 5) *усні джерела* — билини, думи, міфи, легенди.

Важливою віхою вітчизняної історії стала доба Української революції 1917-1921 рр., що визначила подальший політичний розвиток України у ХХ столітті. Згідно постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року» доцільним є поглиблене вивчення визвольних змагань першої чверті ХХ століття студентами історичних спеціальностей у ВНЗ України. У цьому контексті й запропоновано навчально-методичний посібник «Вітчизняна мемуаристика Української революції 1917-1921 рр.» підготовлений відповідно до освітньо-професійної програми підготовки студентів за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія).

Мета курсу: забезпечити розуміння майбутніми фахівцями – вчителями історії – методології української історичної науки, усвідомлення її у контексті загального історичного процесу, підвищення рівня їх професійної культури та історичного мислення. Аналіз сучасного державотворення в Україні переконливо засвідчує, що чимало нинішніх проблем значною мірою ідентичні викликам періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Вивчення історії Української революції 1917-1921 рр., постатей і подій минулого важливо в теперішній історичній свідомості, сприятиме розв'язанню певних проблем сучасного державотворення. Всебічне вивчення тематики курсу в нинішніх умовах диктується і тим, що розбудова Української держави поставила перед сучасною історичною наукою завдання об'єктивного висвітлення її минулого, спотвореного імперською ідеологією.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- систематизувати та проаналізувати мемуарну літературу з даної проблеми, визначити ступінь її інформативності;
- розглянути, враховуючи політичні та соціально-економічні фактори, розвиток українського національного руху напередодні революції 1917 року;
- спираючись на комплекс мемуарних джерел розкрити процес утворення Української Центральної Ради та її боротьбу за автономію;
- висвітлити, враховуючи умови політичної ситуації в Україні, зміст та принципи реалізації плану державного будівництва УНР (листопад 1917-квітень 1918 рр.) у спогадах сучасників;
- дослідити внутрішню та зовнішню політику Гетьманату П.Скоропадського у світлі мемуаристики;
- розкрити основні аспекти внутрішньої та зовнішньої діяльності уряду Директорії УНР;
- проаналізувати мемуарні свідчення з історії визвольної боротьби в Східній Галичині у 1918-1919 рр.;

- дослідити проблему формування Збройних сил УНР, Гетьманату та ЗУНР в мемуаристиці.

Компетенції які повинен одержати студент:

I. Загальнопредметні, що передбачають набуття і розвиток здатності:

1. Здатність до продуктивного (абстрактного, образного, дискурсивного, креативного) мислення.
2. Здатність до самостійного пошуку, обробки та аналізу інформації з різних джерел.
3. Здатність ідентифікувати, формулювати та розв'язувати проблеми.
4. Здатність приймати обґрунтовані рішення.
5. Здатність до планування, складання прогнозів і передбачення наслідків своїх дій.
6. Здатність до вільного користування засобами сучасних інформаційних і комунікаційних технологій.
7. Здатність до управління якістю роботи, що виконується.

II. Фахові:

1. розуміння суті, призначення й змісту гуманітарних наук, функцій історичної науки як складової частини наукової думки і духовної культури суспільства;
2. докладне знання джерельної бази, зокрема мемуаристики з історії Української революції 1917-1921 рр.,
3. розгляд суспільних явищ у розвитку і в конкретно-історичних умовах;
4. оцінку подій та діяльності людей в історичному процесі з позицій загальнолюдських цінностей, критичну оцінку історичних фактів на підставі альтернативних поглядів на проблеми;
5. з'ясування причинно-наслідкових зв'язків в історичних подіях минулого, аналіз і узагальнення історичного матеріалу в певній системі, порівняння

історичних фактів на основі здобутих знань і формування на цьому ґрунті особистого світогляду;

б. знання здобутків гуманітарних і суспільних наук.

Міждисциплінарні зв'язки: при вивченні курсу необхідно використовувати знання з джерелознавства, всесвітньої історії, спеціальних історичних дисциплін.

Структура викладення методичного матеріалу відповідає цивілізаційному підходу вивчення світової історії. В аспекті такого підходу програма викладання курсу складається із 4 змістових блоків, що відображають історію Української революції 1917-1921 рр. на підставі вивчення історико-мемуарної спадщини.

НАВЧАЛЬНО–ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Вступ до курсу.

Мемуаристика як вид історичних джерел. Особливості джерел наративного походження. Класифікація мемуарних джерел.

Тема 2. Українська Центральна Рада у світлі мемуаристики.

Утворення Центральної Ради. Український національний конгрес. Українізація збройних сил. Всеукраїнські військові з'їзди. I та II Універсали і боротьба за автономію. III Універсал. Проголошення УНР. Війна з радянською Росією. Брестські мирні переговори. Відновлення УНР.

Тема 3. Гетьманат П. Скоропадського 1918 р. у спогадах сучасників.

Переворот 29 квітня 1918 р. Внутрішня політика: аграрна реформа, будівництво збройних сил, культурно-освітня сфера. Зовнішні відносини Української Держави: Четверний союз, Антанта, радянська Росія, антибільшовицькі уряди Дону, Кубані, Криму. Антигетьманський повстанський рух. Падіння Гетьманату.

Тема 4. ЗУНР та україно-польська війна 1919 р. в мемуарній спадщині.

«Листопадовий зрив». Проголошення ЗУНР та її внутрішня політика. Переговори з Антантою. Військові дії в Галичині 1918-1919 рр. ЗОУНР та причини поразки.

Тема 5. Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР в історико-мемуарній літературі.

Утворення Директорії. Трудовий конгрес. Отаманщина. Переговори з Антантою та радянською Росією. Відносини із ЗОУНР. Військові дії проти більшовиків та денікінців. Перший та Другий Зимові походи.

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕМА: Вступ до курсу.

План

1. Мемуаристика як вид історичних джерел.
2. Особливості джерел наративного походження.
3. Класифікація мемуарних творів.

Рекомендована література

1. Войцехівська І. Мемуаристика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–366.
2. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. – Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. – 31 с.
3. С Малик А.О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. (За матеріалами української періодики у міжвоєнний період) // Українська періодика: Історія і сучасність. Третя Всеукр. теор. конф. (22-23 грудня 1995 р). – Львів, 1995. – С. 83-85.
4. Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А.О. Малик. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 74 с.
5. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Микола Мушинка [Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини, Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині]. – К., 2005. – 128 с.
6. Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / Р.Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.

7 Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: Матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83–102.

Зміст лекції

У сьогоdnішній науці, мемуари є предметом вивчення цілого комплексу наукових дисциплін – історії, соціології, політології, культурології, філософії, психології. Як носії самосвідомості окремої особистості, національної пам'яті та історичної свідомості суспільства, а також як культурно-історичний феномен спогади стали важливим джерелом історичного пізнання. Вони також прямо пов'язані з такою науковою категорією як національна пам'ять та молодими, але досить перспективними напрямками теоретичних і практичних пошуків як-то: “memory studies” (студії пам'яті), “memory research”, “політика пам'яті” .

Мемуаристика доби української національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. є важливим джерелом із дослідження проблем тогочасних державотворчих процесів, відтак потребує глибокого об'єктивного та всебічного вивчення. До відновлення державної незалежності України 1991 р. аналіз національно-визвольних змагань зазначеного періоду в історичній літературі супроводжувався неоднозначними, здебільшого кон'юнктурними оцінками, притаманними радянській історичній науці. Й нині у вітчизняній та зарубіжній історіографії не знаходимо систематизованого комплексного дослідження мемуарної спадщини з історії визвольних змагань та революційних подій 1917-1921 рр.

Звернення до історико-мемуарних праць, присвячених Українській революції, крім суто наукового значення, умотивоване й виразною практичною потребою, адже розбудова суверенної України вимагає неупередженого дослідження, вивчення та використання досвіду державотворчих процесів 1917-1921 рр. Що ж до української мемуарної літератури, то її значення для

висвітлення подій початку ХХ ст. взагалі важко переоцінити, оскільки визвольні змагання, що розпочалися на території двох імперій – Російської та Австро-Угорської – в момент їхнього розпаду, охопили значну кількість людей різних політичних поглядів, соціальних верств та професійних груп. Політика у різних її формах – від парламентської до збройної – втягнула в себе тисячі людей, які змушені були відійти від звичного способу життя й зробити свій вибір, часто не лише політичний, а й щодо національної приналежності – ідентифікації.

Протистояння між радикалами й консерваторами, соціалістами й лібералами, єдиноподержавниками й націоналістами – все це заклало значний фундамент для наступних мемуаристів, які перетворили свої праці на інструмент продовження політичної боротьби з подальшим викриттям своїх опонентів та вибілюванням власних дій. Звичайно ці твори не позбавлені певної суб'єктивності, адже відображають особисті погляди авторів, що часто не співпадають із позицією опонента. Однак саме цей суб'єктивізм у свою чергу й створює додаткове тло для кращого бачення подій.

Мемуарну літературу варто класифікувати, як один із видів історіографічних джерел, наголошуючи при цьому на необхідності їх диференційованого спеціального аналізу. З цією метою використовується стандартизований набір оціночних критеріїв для дослідження й аналізу мемуарного жанру (спогадів, автобіографій, щоденників, листування, некрологів), що насамперед стосується особливостей їх інформативних можливостей, індивідуальності авторів-мемуаристів тощо.

Найбільш розповсюдженою формою мемуаристики виступають власне *спогади* (життєписи, складені про певний період життя історичної особи, або самого автора). Саме вони надають значний масив історичної інформації щодо теми нашого дослідження. Одним із різновидів мемуарів виступають *автобіографії*. Це прозаїчний жанр, який в стислій формі вміщує короткий опис основних подій життя її автора. Складову мемуарної літератури

становлять й *щоденники*. Із спогадами їх об'єднує спільне: автор розповідає про події учасником, або свідком яких він був. Різниця – відстань у часі: у щоденнику автором відразу (синхронно) фіксуються особисті враження, у спогадах – через певний час (ретроспективно). Щоденники часто виступають поштовхом для подальшого написанні автором мемуарів.

1. Мемуаристика — матеріалізована історична пам'ять, один із засобів духовної спадкоємності поколінь і один із показників цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого, отже, і до свого буття взагалі.

2. Мемуаротворчість (сам процес написання мемуарів) — вияв самоідентифікації та самосвідомості особистості, що дає змогу відповісти на питання «хто я?», та результат визнання значимості її індивідуального життєвого досвіду та ролі в історичному процесі.

3. Основним критерієм еволюції мемуаристики є історична та національна самосвідомість особи.

Завданнями мемуаристики є:

- Дослідницький пошук, наукова атрибуція та видання неопублікованих мемуарів.
- Створення зводу опублікованих і неопублікованих спогадів із зазначенням місця їх зберігання.
- Джерелознавчий аналіз текстів та оцінка записаної в них інформації.

Проблема фіксації й осмислення подій новітніх Визвольних змагань українського народу як лідерами, так і рядовими учасниками безпосередньо постала ще під час подій Української революції 1917–1921 рр.

Питання вітчизняної мемуаристики у невеликій розвідці «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» актуалізував історик І. Кривецький (1883–1940). Її написано та надруковано в 1919 р. у час розпаду Української революції як відповідь на, безперечно, злободенну

проблему. Зауваживши нечисленність вітчизняної мемуаристики XVII-XVIII ст., автор наголошував, що «найгірше стоїть справа з найновішими часами», починаючи з XIX ст., на яке припадає національно-культурне й суспільно-політичне відродження «на всім просторі українських земель». Наголосивши, що «живемо в часах високоісторичних», коли «на наших очах на руїнах Росії й Австро-Угорщини повстає також Українська Держава», а відтак і на доленосному значенні цих подій для майбутнього України й прийдешніх поколінь, І. Кривецький робить особливий акцент – закликає своїх співвітчизників докласти максимальних зусиль для щоденникової та мемуарної форми фіксації актуальних подій. Стосувалося це не лише «провідників нації», а й (умовно) пересічних громадян – учасників Української революції та її сторонніх свідків і спостерігачів: «Та не тільки провідники народу зобов'язані передати грядущим поколінням звіт зі своєї діяльності. Зробити це мають обов'язок усі, хто тільки брав яку-небудь участь в подіях наших історичних часів». Знову ж таки наголошувалася неоціненна вартість мемуарів як, з одного боку, «нічим незаступного матеріялу для історика», з іншого – важливого патріотичного чинника у справі виховання майбутніх поколінь: «Бо ніякі урядові акти чи документи не відтворять, не в силі відтворити і в части того, що діялося на наших землях за наших часів, що переживали ми тілом і душею. Історія без особистих споминів – це немов книга без ілюстрацій».

Брошура І. Кривецького «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» (1919 р.) поширювалася серед особового складу Галицької армії. Його розширена праця на цю ж тематику у співавторстві з О. Назаруком «Як писати мемуари?» (1921 р.), водночас стала методичним посібником для багатьох лідерів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр.. Принаймні переважна більшість провідних діячів визвольних змагань залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного спрямування. До цього їх спонукала, за словами науковця Р. Пирого,

«іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті – здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі».

Одним із перших серед лідерів Української революції 1917–1921 рр. оприлюднив спогади голова українського уряду – Генерального секретаріату Центральної Ради, очільник Директорії УНР В. Винниченко. У 1919–1920 рр. ним видано тритомний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», у якому підбивається підсумок його політичної кар'єри, викладаються власні погляди на Українську революцію. У «Передмові» до першої частини книги, датованій 4 липня 1919 р., автор претензійно декларував історіософію цього етапного для вітчизняної мемуаристики Української революції 1917–1921 рр. твору: «Я беру на себе трудну річ: дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції. У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу... Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним».

Мемуарист наголошував: «Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета – перейти через усі етапи недавно минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії». В. Винниченко також окреслює «чотири доби» в «історії відродження української нації», а саме: 1) доба Центральної Ради; 2) доба Гетьманщини; 3) доба Директорії та 4) доба «Отаманщини».

В основі поділу лежить «роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів»: за Центральної Ради визначальним чинником доби, на його думку, виступала «вся свідомо національна демократія без різниці клас»; за

Гетьманщини панують «буржуазні і реакційні класи»; за Директорії головна роль, мовляв, перейшла до революційних верств – сільського та міського пролетаріату; головним же чинником за доби Отаманщини, на переконання мемуариста, виступав «елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний».

Доволі широко у «Відродженні нації» використано документи й матеріали преси, що також надає їй принаймні частково дослідницьких рис. Водночас праці притаманний виразний суб'єктивно-оціночний характер, властивий насамперед спогадам: аналіз державних інституцій, характеристика діяльності провідних вітчизняних політиків революційної доби подаються у ній крізь призму власного, нерідко аж занадто суб'єктивного бачення. А такі історичні постаті як С. Петлюра чи П. Скоропадський отримали у книзі не лише таврувальні, а й брутално-гротескні оцінки.

Водночас «Відродження нації» стало першою узагальнюючою працею одного з лідерів Української революції, відігравши важливу роль у подальшому концептуальному оформленні «уенерівської» історіографічної течії, що стала домінуючою у 1920–1930-х рр. у закордонній українській історіографії.

Активним мемуаристом на початку 1920-х рр. зарекомендував себе чільний діяч консервативно-гетьманського руху, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко (1882–1951). У 1921–1922 рр. він почав оприлюднювати спогади про події Першої світової війни й Української революції, та власну участь у них у віденському журналі «Хліборобська Україна» та берлінському часописі «Историк и современник». 24 квітня 1923 р. у листі з Праги до Києва, що адресований М. Грінченко, повідомляє про власні перші кроки у царині мемуаристики: «Друкую свої спомини «Война и революция на Украине» в журнале «Историк и Современник» (Берлін), а у Львові, здається, вийдуть вони в україн[ському] тексті». 1923–

1924 рр. львівське видавництво «Червона Калина» здійснило повне (у чотирьох частинах) видання другого тому мемуарів Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» включно з першою частиною – «Галицька Руїна 1914–1917 рр.». Історик і державний діяч «в екзилі» писав свої спогади про «недавнє минуле», спираючись не лише на власну пам'ять, а й наявний у нього документальний матеріал, в тому числі дипломатичне листування. Спогади, або добре документовані мемуари, Д. Дорошенка невдовзі стали міцним підґрунтям його фундаментальної «Історії України. 1917–1923 рр.», перші два томи якої з'явилися друком в Ужгороді 1930–1932 рр. Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика та мемуариста надає його споминам високої достовірності.

Типовими для мемуарного жанру можна вважати спогади гетьмана України П. Скоропадського, написані по «гарячих слідах» подій упродовж першої половини 1919 р. Автор не мав у своєму розпорядженні значних документальних матеріалів. Його мемуари передають особистісне сприйняття приходу до влади й на процес побудови Української Держави на консервативно-ліберальних засадах, позначені високим ступенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу. Саме тому вони виступають не лише важливим джерелом фактологічної інформації, а й відображають світоглядні, політичні та ментальні орієнтири автора.

Особистий досвід державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки й власні спогади стали основою відомої праці М. Лозинського «Галичина в рр. 1918–1920», опублікованої в 1922 р. у серії видань Українського соціологічного інституту в Відні. Передумову до неї підготовлено М. Грушевським. Сам автор, колишній фактичний керівник зовнішньополітичного відомства ЗУНР, у «Передньому слові» зауважував міждисциплінарний жанр цього видання: «Обробленнє праці не є рівномірне. Наскільки я сам був учасником подій, має вона до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти

державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстанові. Через те окремі частини праці не однаково повні й оброблені».

Окремі мемуарні фрагменти через об'єктивні обставини іноді потрапляли й до наукових розвідок активних учасників революційних подій 1917–1921 рр. в Україні. Так, наприклад, знаний вітчизняний правник та урядовець доби визвольних змагань С. Шелухин у березні 1926 р. у Празі закінчив відому розвідку «Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.». На момент завершення праці з негативною оцінкою цієї міжнародної угоди для України й підготовки її до друку надійшла вістка з Парижа про вбивство Головного отамана. Відтак публікацію завершує мемуарний постскриптом із запереченням обвинувачень Петлюри в організації єврейських погромів.

С. Шелухину також належить декілька фрагментарних спогадів про добу Української революції 1917–1921 рр. й, зокрема, участь вітчизняної дипломатії у низці міжнародних переговорів цього часу – українсько-більшовицьких перемовинах 1918 р., Паризькій мирній конференції 1919 р. тощо. Уривки з цих мемуарів доповідалися на різного формату зібраннях української еміграції, зокрема у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, й пізніше були опубліковані.

На початку 1920-х рр. колишні військові Армії УНР перебували у таборах для інтернованих у Польщі з їх одноманітним та напівголодним побутом. Однак поряд із нагальними турботами про хліб насущний вони роздумують про причини поразки визвольної боротьби, прагнуть обмірковувати майбутнє України. У табірних умовах актуалізувалося питання про написання історії формування й бойового шляху окремих частин і з'єднань армії Української Народної Республіки. Зосередження в одному місці значної частини ветеранів цих з'єднань сприяло верифікації таких

«історій». Відтак їхню виразну складову становить мемуарний елемент – особисті спогади й переживання військових.

Так, наприклад, колишній старшина 1-го козацько-стрілецького (Сірожупанного) полку Армії Української Держави, згодом начальник штабу 4-ї Сірожупанної бригади 2-ї Волинської дивізії Армії УНР, підполковник В. Прохода (1890–1971) згадував одну з таких історико-мемуарних ініціатив, що з'явилася під час його перебування 1922 р. у таборі інтернованих українських військових у Каліші в Польщі: «Зі своїми приятелями я вирішив написати «Записки до історії Сірих або Сірожупанників». Коли потепліло й можна було тримати олівець та перо в руках, я взявся за працю і впродовж трьох місяців, забуваючи про голод, написав «Записки» на основі власних та старих сірожупанників спогадів за 1917–1919 рр. та на підставі наказів в архівах бригади й дивізії 1920 р. Правдивість поданих відомостей була перевірена спеціальною комісією з учасників минулих подій та підтверджена протоколами до 1-ї частини за 1917–1919 рр. та другої частини від травня 1919 р. Третя частина про боротьбу в союзі з поляками була складена на основі документів».

Також у Каліші в 1921 р. розпочав укладання власних «Споминів з часів Української революції (1917–1921)» генерал-хорунжий В. Петрів (1883–1948). Розповідаючи про часи свого перебування на посаді командира 3-го Запорізького куреня військ Центральної Ради (з 9 лютого 1918 р.), який пізніше розгорнуто у 1-й Запорізький кінно-гайдамацький полк імені Костя Гордієнка Армії УНР, мемуарист просив вибачення в читачів за цілком ймовірні помилки у датах (день – два – три), оскільки щоденникові нотатки з того часу в нього конфісковано гетьманською владою, яка «забрала до архівів усі полкові документи, а потім цей «архів» та інші йому подібні у кращому разі пішли як не на цигарки, то просто були знищені». Особливо цінною й у цьому випадку у ході заповнення часово-подієвих лакун виявилася допомога однополчан – колективна пам'ять: «Тому довелося

встановлювати дати громадою залишившихся в живих Гордієнківців 1917–1918 рр., а небагато їх лишилося, усього 10–12. Вдалося встановити певно лише деякі дати, а решту приблизно. Це зробили ми в 1921 році у Каліші, коли писались вже ці спогади».

У 1928 р. на шпальтах празької «Розбудови нації» з'явилися спогади колишнього командира дивізії, Осадного корпусу й групи Січових стрільців полковника Є. Коновальця «Причинки до історії Січових Стрільців в Українській революції». У вступі до спогадів мемуарист, який вже мав певний досвід у цьому жанрі, викладав мотивацію їхнього написання, наголошуючи насамперед на потребі дати об'єктивне висвітлення історії цього військового формування Армії УНР й спростувати численні негативного забарвлення легенди щодо ролі, яку відігравали в Українській революції Січові стрільці: «Ці спомини мають дати матеріал першому історикові української революції, що не буде цікавитися настроями того чи іншого революційного діяча-автора споминів, а тільки візьметься передусім стверджувати факти, що про їх дійсність не можна буде суперечатись. Самі голі факти найкраще допоможуть йому накреслити характеристики революційного часу й груп та осіб, які той час висунув. Я постараюсь подати на цьому місці до загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано».

Слушно вважаючи «найбільшим лихом» «відсутність цілоти архіву корпусу Січових Стрільців», Є. Коновалець, тим не менше, висловлював стриманий оптимізм щодо корисності для майбутнього історіографа визвольних змагань зафіксованих на письмі свідчень безпосередніх учасників революційних подій: «Будемо сподіватися й віримо, що прийде час, коли й архівальні документи побачать світ і будуть підтвердженням понижчих заміток. Поки що треба користуватись здебільшого пам'яттю й для того поминути мовчанкою все те, що вже затерлось у пам'яті. Рівно ж сподіваємося й віримо, що прийде час, коли не словами про минуле й не

архівальними документами будемо з'ясовувати суть невмирущої стрілецької ідеї». Спогади Є. Коновальця (відомі згодом під дещо скороченою назвою – «Причинки до історії Української революції») планувалося включити складовою частиною до збірника, присвяченого історії київських Січових стрільців. Вихід у світ цього видання – альманаху «Золоті Ворота» – був відтермінований, аж поки нарешті він не з'явився друком у Львові 1937 р.

Змістовні й цікаві спогади з доби визвольних змагань у 1930 р. у Львові опублікував вітчизняний політик та дипломат М. Галаган, якому впродовж революційних подій довелося представляти Українську державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його мемуари в чотирьох частинах змальовують виразну картину становлення української дипломатичної служби тих буремних років. Разом із тим слід зауважити, що публікація споминів М. Галагана зазнала цензурного втручання. В останній, четвертій частині мемуарів, серед іншого автор згадував, що у червні 1920 р. він, посол УНР в Угорщині, дійшов висновку, що з тодішнім урядом УНР (після підписання Варшавської угоди С. Петлюри – Ю. Пілсудського) йому вже не по дорозі. Відтак власноручно адресує лист-заяву про димісію міністрові закордонних справ А. Ніковському. Цей документ друком не вміщено з наступною редакційною приміткою видавництва «Червона Калина»: «В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнилися. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє, крім дипломатичного хисту, ще й небуденний талан автора передбачувати майбутні події, пропускаємо, на жаль, і то в цілості з огляду на цензуру.»

Самбірський повітовий комісар ЗУНР, громадський діяч і літератор Андрій Чайковський у 1930 р. у Львові опублікував свої «Чорні рядки» – спогади за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р., коли обіймав вищезгадану урядову посаду. На тлі численних воєнних мемуарів того періоду «Чорні рядки» А. Чайковського вирізнялися своєю приналежністю

цивільній особі – повітовому урядовцеві ЗУНР. Зауважимо, що спогадів, які б показували життя провінції очима повітового керівника, свідчень, як організовувалася державне будівництво на місцях, практично немає.

Водночас мемуарист виступає суворим та вимогливим суддею не лише власного урядування (насамперед), а й недоліків в організації державного будівництва усієї ЗУНР, помилок її військового командування, окремих осіб, недоліків та прорахунків, які, зрештою, й спричинили загибель молодій західноукраїнській державності. У цих споминах А. Чайковський виголошує категоричний імператив мемуариста, співзвучний міркуванням І. Кривецького з його вищезгаданої розвідки 1919 р. «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння», а саме: «На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важним джерелом для будучого історика».

Поважним центром публікації мемуарної літератури про історію Української революції був видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові (1921–1939). Крім книжок, тут щорічно видавався історичний календар-альманах «Червоної Калини» (КЧК), а з жовтня 1929 р. – й щомісячний журнал «Літопис Червоної Калини» (ЛЧК), присвячений українській воєнній історії, в тому числі добі 1917–1921 рр. Обидва періодичні видання регулярно вміщували й мемуаристику, присвячену визвольним змаганням.

Найбільшим архівним та музейним центром української еміграції в міжвоєнній Європі став Музей визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі (1925–1948). У фондах його чотирьох відділів зберігалися численні документи з таборових архівів, документальні матеріали українських дипломатичних місій у різних країнах світу, документація українських урядів

доби визвольних змагань, особові колекції українських емігрантів, серед яких були й мемуари.

Управа Товариства МВБУ заохочувала емігрантів-українців не лише збирати й передавати матеріали до Музею, а й фіксувати пережиті під час війни та революції події. У зверненні «Наш обов'язок перед історією рідної землі», що його надрукував часопис МВБУ в грудні 1925 р., наголошувалося: «Час іде, документи гинуть, пережите забувається, незабаром і самі найближчі, безпосередні учасники подій та явищ не зможуть передати не то їх подробиць, а навіть і головних рис. Тому виникає необхідність не тільки зберігати і передавати до Музею кожен предмет і кожен папірчик, але також всім записувати усе, що хто пережив і бачив... ».

Важливе місце в українській військовій історіографії та вітчизняній мемуаристиці революційної доби посідає зокрема спадщина генерал-поручика й командувача Армії УНР М. Омеляновича-Павленка (1878–1952). Йому належать спогади, а також дві аналітичні воєнно-історичні праці про українсько-польську війну 1918–1919 рр. та Зимовий похід Армії УНР (остання праця також значною мірою побудована на особистих спогадах автора та мемуарах інших учасників походу).

Оселившись у Празі після 1921 р., генерал М. Омелянович-Павленко стає одним із активних учасників організації Музею визвольної боротьби України. Добре обізнаний із наявними у фондах МВБУ джерельними матеріалами, він запланував використати їх та матеріали власного архіву для підготовки циклу «Звіти й спогади». Упродовж наступних років М. Омелянович-Павленко успішно реалізував цей план. Оскільки протягом 1920-х рр. йому важко було знайти видавця для публікації творів окремими виданнями, генерал спершу друкував їх фрагментами у часописі «Розбудова нації», що тиражувався у Празі. У цьому періодичному виданні, а згодом й у львівському «Літературно-науковому вістнику», календарі-альманасі «Дніпро» систематично з'являлися його спомини про події в Україні

наприкінці 1918 – упродовж 1919 рр. та участь у них мемуариста. 1930 р. спогади генерала надруковано окремим виданням у Львові. У середині 1930-х років у Празі утворилося видавниче товариство «Stilus», яке двома окремими виданнями теж надрукувало мемуари генерала. У 2007 р. в Україні видано найповнішу збірку мемуарної спадщини Михайла Володимировича.

У радянській Україні в 1921 р. створено Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції та комуністичної партії (більшовиків) України (далі – Істпарт). У 1921-1923 рр. її очолював М. Скрипник. Істпарті зайняли провідне місце в системі наукових установ України. Друкованим органом Істпарту став журнал «Літопис революції», де почали друкуватися мемуари представників фактично лише радянського табору. Так, наприклад, опубліковано спогади про встановлення радянської влади в Україні одного з засновників української компартії В. Затонського. За підрахунками Н. Комаренко, в «Літописі революції» за 1922-1935 рр. надруковано 168 спогадів про події Громадянської війни на території України, авторами яких були 123 безпосередні учасники подій.

Створення регіональних Істпартів сприяло активізації збору, дослідженню та оприлюдненню матеріалів з історії революційних подій в Україні. Незважаючи на гіперболізацію ролі більшовиків у політичному житті, ідеологічної заданості матеріалу, в 1920-х рр. на місцях почали видаватися тематичні збірники спогадів. Як приклад, слід навести збірку видану Миколаївським Істпартом у 1923 р. Тут, наприклад, вміщено нарис спогадів про революційну діяльність Л. Троцького у Миколаєві в 1890-х рр. У 1930-ті рр. подібні видання вилучалися з бібліотек і на сьогодні є бібліографічною рідкістю. Отже, у 1920-х рр. ще була можливість «по гарячих слідах» більш-менш об'єктивно висвітлювати події Громадянської війни, перевидавати, хоч із купюрами, спогади політичних опонентів, праці яких з'являлися за кордоном. Ситуація змінюється з середини 1930-х рр. коли

обмежується доступ до архівів, а колишні керманічі революції перетворюються на «ворогів народу».

Характерним для «політики пам'яті» у радянській Україні зокрема, та СРСР загалом стала публікація у 1930 р. відомого збірника «Революция на Украине по мемуарам белых», упорядкованого С. Алексєєвим за редакцією секретаря ЦК КП(б)У М. Попова. У поданому в ньому розширеному фрагменті з третьої частини книги В. Винниченка «Відродження нації» передувала цензорська примітка упорядника (закамуфльована бажанням «заощадити місце»): «Мы даем здесь (в русском переводе) часть названной книги, посвященную тому периоду гражданской войны на Украине, когда автор принимал в ней непосредственное участие, именно периоду Директории и «атаманщины» (т. е. власти «главного атамана» С. Петлюры). Из этой части в интересах сбережения места мы опускаем главы, посвященные мелкобуржуазной националистической критике политики украинского советского правительства т. Пятакова, а по возможности также и многочисленные лирические излияния автора, благодаря которым так распухла эта, в общем не столь богатая содержанием, книга».

«Революция на Украине по воспоминаниям белых» запропонувала алгоритм подальшого використання комуністичною пропагандою та офіційною радянською історіографією історико-мемуарної спадщини українських опонентів більшовизму. Отже, українська радянська історіографія вдавалася до вибіркового (дозволеного) цитування певних фрагментів мемуарів, що з'являлися за кордоном. У дозволених межах винятково наводилися ті фрагменти, що «працювали» на користь офіційної ідеології, тобто там, де йшлося про невдачі й поразки національних урядів, про критику політичних опонентів із національного табору, несприйняття селянством аграрної програми УНР – Української Держави тощо.

Під час Другої світової війни, а саме 1942–1943 рр., у Празі друком з'явилася тритомна праця одного з чільних діячів Директорії УНР І. Мазепи

«Україна в огні й бурі революції», яку звично відносять до категорії спогадів. Водночас, на думку Р. Пирога, ця праця, як і «Відродження нації» В. Винниченка, є синтетичним виданням дослідницького, мемуарного й археографічного характеру. Підставою для останньої характеристики слугують включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Зокрема йдеться про універсали Української Центральної Ради, декларації Директорії УНР, ухвали Національної Ради ЗУНР, документи міждержавних стосунків, листування тощо. На нашу думку, теж саме можна сказати й відносно праці П. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.», який теж входив до складу керівних органів УНР.

Переможне для СРСР завершення Другої світової війни дало можливість кремлівському керівництву та його репресивному апарату «розквитатися» з деякими авторами «націоналістичних мемуарів», які через збіг обставин опинилися на території Центрально-Східної Європи, контрольованій радянськими військами. Так, наприклад, 19 жовтня 1945 р. у Києві в НКДБ УРСР допитано заарештованого М. Галагана (затримано 24 травня того ж року в Празі та вивезеного до Києва), якому пред'явлено в якості доказу контрреволюційної діяльності його ж книгу «З моїх споминів». В'язень відверто відповів, що був проти встановлення радянської влади в Україні і боровся за створення «української буржуазно-демократичної республіки».

У повоєнній УРСР навіть за часів хрущовської «відлиги» написання спогадів (із небільшовицької точки зору) про часи визвольних змагань, а тим більше їхньої публікації, було справою практично неможливою не лише з огляду на відсутність доступу до архівних джерел, а й через систему перманентного цензорського контролю за друкованим словом й навіть рукописами. Один із нечисленних українських мемуаристів 1960-х рр., учасник визвольних змагань, зокрема бою під Крутами, Л. Лукасевич, який, щоправда, мешкав у порівняно «ліберальній» ЧССР, зауважував із цього

приводу: «В останньому часі пишеться дещо спогадів в Україні, але там, як знаємо, винятково важкі умови для появи спогадів навіть в ділянці мистецтва, театру чи взагалі культури, а в ділянці історії чи політики неможливі цілком хоч трохи об'єктивні публікації».

Однією з нечисленних осіб, які ризикували писати спогади за радянських умов навіть і в часи «хрущовської відлиги», була Н. Суровцова (1896–1985), багатолітній в'язень тюрем і таборів тоталітарного СРСР, а за доби Української революції – відповідальна співробітниця Міністерства закордонних справ УНР та Української Держави, реабілітована (за першою «справою») у 1956 р. Працю над спогадами вона формально завершила в 1959 р., однак продовжувала їх доповнювати, виправляти, шліфувати. Таємниці зі спогадів вона не робила, маючи, вочевидь, дуже слабку надію, що зможе їх в якомусь вигляді видати. Відтак трагічні «моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм». Обставини, що у них відбувалося написання спогадів Н. Суровцової, були відверто нелегкими і вимагали непересічної мужності. Відчуваючи потужний тиск щодо своєї особи з боку репресивного апарату упродовж багатьох років, Н. Суровцова обрала, на наш погляд, найоптимальнішу життєву стратегію щодо збереження своєї мемуарної спадщини: вона виготовила декілька машинописних копій спогадів, які роздала на збереження надійним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив у руки КДБ (його забрали в Умані під час останнього обшуку). Однак ще у 1960-х рр. найважливішу частину свого особистого архіву Н. Суровцова вирішила передати на державне зберігання. Так виникли два фонди – № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР. Надія Віталіївна Суровцова померла в Умані 13 квітня 1985 р. «Якихось» трьох – чотирьох років життя їй «забрало», аби побачити

опублікованими власні вистраждані «Спогади». Справа їх публікації актуалізувалася в 1989 р., а в 1990 р. в академічному щорічнику «Наука і культура. Україна» з'явилася перша частина мемуарів Н. Суровцової, далі були друга й третя частини. У 1996 р. з'явилося окреме видання «Спогадів».

Наприкінці 1980-х рр., на хвилі горбачовської «перебудови», до наукового й суспільно-політичного та культурного дискурсу України впроваджено дві частини «Споминів» видатного українського історика, колишнього керівника Української Центральної Ради М. Грушевського. Дві наявні частини мемуарів надруковано в 1988–1989 рр. на сторінках літературно-художнього та громадсько-політичного часопису Спілки письменників України – журналу «Київ». Цією безцінною знахідкою вітчизняна історіографія завдячує відомому досліднику, історику та культурологу С. Білоконю. Одну з його публічних лекцій у Музеї історії Києва наприкінці 1980-х рр. відвідала В. Ткач, яка до війни навчалася з батьком історика. Вона передала йому залишки архіву відомого киевознавця члена-кореспондента ВУАН В. Щербини й рукопис «Споминів» М. Грушевського. З'ясувалося, що мемуари пройшли непростий шлях – спершу зберігалися у К. Кондратьєвої, довіреної друкарки академіка, згодом у родині Щербин, від них перейшли до В. Ткач і нарешті – до С. Білоконя, який і дав назву «Спомини» рукопису без заголовку.

Першу частину «Споминів» М. Грушевського, що тематично виходить поза рамки нашого дослідження, надруковано у 9–12 номерах журналу «Київ» за 1988 р. Друга частина, що хронологічно обіймає вересень 1916 р. – початок жовтня 1917 р. й, на жаль, на цьому уривається, з'явилася друком у тому ж виданні 1989 р. Вступне слово до другої частини спогадів колишнього керівника Української Центральної Ради підготовлено у звичному ще радянському дискурсі членом-кореспондентом АН УРСР Ф. Шевченком. Текст другої частини «Споминів» приблизно дозволяє визначити часові межі їх написання, а саме 1922–1926 рр. На жаль,

надзвичайно цінні «Спомини» М. Грушевського й досі не опубліковано окремим виданням із належним академічним коментарем та ймовірним з'ясуванням обставин, за яких керівник історичної секції ВУАН раптово припинив роботу над своїми мемуарами, маючи попереду, здавалось би, порівняно спокійні два роки – 1927-1928 рр.

Із відновленням державної незалежності України розпочався сучасний етап дослідження вітчизняної мемуаристики. У більшості випадків теоретичному осмисленню специфіки жанру цієї спеціальної історичної дисципліни передувала доволі потужна хвиля різного рівня археографічних публікацій (передруків) спогадів чільних діячів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. Характерний у цьому відношенні, наприклад, передрук в «Українському історичному журналі» 1992–1993 рр. «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка. Слідом за «Споминами» М. Грушевського в 1992 р. світ побачила фрагментарна публікація мемуарів П. Скоропадського за виданням «Хліборобської України». А у 1995 р. під керівництвом проф. Я. Пеленського опубліковано корпусне видання «Спогадів» гетьмана Павла Скоропадського з належним академічним довідковим апаратом.

Важливою подією стала публікація мемуарної спадщини М. Чеботаріва (1884-1972) – першого керівника контррозвідки УНР, начальника охорони Головного отамана С. Петлюри. У передмові до видання проф. В. Сідак, зазначає, що у книгу включено лише частину спогадів, написану Чеботарівим у 1960 р. за кордоном. Доля решти його архіву, як і архіву С. Петлюри, що певний час перебував у руках Чеботаріва й досі залишається не з'ясованою. Чеботарів, навколо постаті якого зберігається ореол утаємниченості, залишив уважні спостереження про події визвольних змагань.

Взагалі, останнім часом змінилася на краще ситуація з дослідженнями у галузі такої спеціальної історичної дисципліни як мемуаристика. Так,

наприклад, у загальній праці, присвяченій писемним джерелам з історії України (1999) проф. С. Макарчук виокремив спеціальний розділ, де охарактеризовано мемуари як історичне джерело, послідовно розглянуто особливості спогадів як джерела, подано їх класифікацію за жанрами, соціальним становищем авторів та за тематико-хронологічним принципом. Зауваживши, що особливості мемуарних творів (джерел) міцно пов'язані з особливостями їх написання, вчений стверджував, що «кожного разу мемуарист, беручись за перо, вже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо обирає ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати, показати їх велике чи мізерне значення, відбити свою позитивну роль у подіях. Коли ж вона була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших. Події й особи у мемуарі практично завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста».

У зв'язку з цією специфікою мемуарної літератури вчений наголошував на нагальну потребу критичного аналізу спогадів й обов'язкової верифікації їх свідчень за іншими джерелами: «Дослідник повинен піддавати їх дуже прискіпливому і критичному аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями з інших джерел, якщо вони існують». До характеристики особливостей джерелознавчого значення спогадів та специфіки мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або ж у пам'яті мемуариста вражень, зверталася останнім часом і київська дослідниця І. Войцехівська.

У 2009 р. в збірнику праць Інституту історії України НАН України «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» надруковано методологічну статтю проф. Р. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років». Авторитетний дослідник у ній наголошував: «Складний і напружений перебіг

революційних процесів, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби... Оскільки Українська революція була концентрованим виявом протиборства різних політичних сил, то вважаємо доцільним за критерій групування мемуаристів обрати їх належність до певних ідейно-політичних таборів: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного; радянського; російського білого руху».

Окремі аспекти з української мемуарної спадщини визвольного руху 1914-1921 рр. розглядаються у наукових розвідках М. Барана, М. Васильчука, С. Злупко, В. Капелюшного, Р. Ковалюка, А. Кос, О. Кураєва, І. Монолатія, Н. Мхиторяна, В. Передерій, Ф. Погребенник, М. Стопчака, Я. Файзуліна, М. Федунь, Н. Шульгати.

У ґрунтовних дослідженнях провідних вітчизняних науковців В. Великочия, І. Верби, В. Вериги, В. Верстюка, І. Дацківа, М. Литвина, О. Реєнта, О. Рубльова, В. Солдатенка, теж затронута проблема мемуарних свідчень із подій Української революції.

Для історії Української революції 1917–1921 рр. й відповідно вітчизняної мемуаристики цього періоду надзвичайно цінним орієнтиром у пошуковій діяльності виступає масштабне науково-бібліографічне видання 2001 р. «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)», підготовлене співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це перша спроба засобами бібліографії презентувати найповніший тематичний доробок: книги, брошури, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій, автореферати дисертацій, депоновані рукописи. Видання є надійним орієнтиром учених у широкому полі тематичної історіографічної та джерелознавчої інформації. У науково-бібліографічному покажчику «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» подано

698 бібліографічних позицій (вони частково дублюються), що пов'язані із мемуарами.

Важливою складовою мемуаристики цієї доби є епістолярна та щоденникова спадщина чільних діячів національно-визвольного руху – лідерів Української революції, провідних вітчизняних учених, культурно-освітніх діячів – сучасників революційних подій. Упорядковано й надруковано останніми роками в Україні збірки листування й щоденники М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, В. Липинського, О. Назарука, К. Студинського, Н. Суровцової, В. Вернадського, Є. Чикаленка, Д. Донцова та ін. В епістолярній та щоденниковій спадщині відомих вітчизняних політиків не лише відображено загальне суспільно-політичне й соціально-економічне тло їхнього сьогодення, в тому числі й еміграційного, а й містяться окремі мемуарні фрагменти, з'ясовуються важливі подробиці підготовки ними спогадів про часи Української революції, зафіксована полеміка з їх політичними опонентами щодо оцінки тих або інших подій недавнього революційного минулого.

Отже, мемуари -- це різновид документальної літератури, оповідь сучасника про події, учасником яких він був, і людей, яких знав. Відносимо до поняття мемуаристика як власне мемуари (спогади, твори різних жанрів (роман, повість, нарис, літературний портрет) із наявністю часової дистанції), так і листи, щоденники, записні книжки, нотатки, некрологи (тексти, що створюються практично під час описуваних подій чи по свіжих слідах), без часової дистанції, але з погляду наступних епох ці свідчення набувають і документально-мемуарного значення.

ЛЕКЦІЯ 2. Тема: Українська Центральна Рада у світлі мемуаристики.

План.

1. Утворення Центральної Ради. Український національний конгрес.
2. Українізація збройних сил. Всеукраїнські військові з їзди.
3. I та II Універсали. Боротьба за автономію.
4. III Універсал. Проголошення УНР.
5. Війна з радянською Росією. Відновлення УНР.

Рекомендована література

1. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. I- II. – 535 с.
2. Нариси історії Української революції 1917-1921 рр. / В.Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 2011. Кн.1. 388 с; К.: Наукова думка, 2012. Кн. 2. 464 с.
3. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8.- С. 126-154; № 9. - С. 108-149; № 10. - С. 122-158; № 11. - С. 113-155.
4. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
5. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
6. Омелянович – Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). / М. Омелянович – Павленко. – К.: Темпора, 2007.- 608 с.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Київ, 1996. –Т. 1. – 580 с., Київ, 1997. Т. 2.– 424 с.
8. Пархоменко В.А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія. – Миколаїв: Іліон, 2014. - 480 с.

Зміст лекції

Історія становлення будь-якої держави чи політичної системи є найскладнішим суспільно-історичним феноменом людства. Цей процес охоплює настільки значну кількість питань, аспектів, факторів, що дослідити їх можливо лише завдяки комплексному аналізу всіх можливих та доступних історичних джерел: документальних, публіцистичних, матеріальних, літературних та багатьох інших. Лише такий комплексний аналіз дозволяє визначити всі внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на перебіг політичних процесів. Одне з найважливіших місць у джерельному забезпеченні дослідження відіграють спогади та мемуари сучасників подій. Сама по собі мемуарна література, як форма і вид висловлення особистого погляду на історію, в умовах наукового аналізу епохи чи певного явища представляє собою не лише спробу автора поділитися з нащадками особистими знаннями та враженнями, а й виступає засобом переконання майбутніх поколінь у власній значущості для історії.

Не менш суттєвим поштовхом для написання мемуарів стало емігрантське життя більшості з них після поразок у визвольних змаганнях, адже за кордоном інтерес до подій у колишній Російській імперії залишався досить значним, а політики-емігранти одночасно змушені були боротися за свій вплив серед українців за кордоном. Відтак пояснення причин невдачі, пошук винного, що якнайкраще був можливим у мемуарах, заохочував їх до праці. Варто також зазначити, що певний інтерес до видання спогадів учасників Української революції проявляли і західні, «буржуазні» уряди та партії, що були зацікавлені не стільки в забезпеченні історичної справедливості, скільки і в дискредитації переможця – радянської влади. Комплекс усіх цих причин і зумовив реальну можливість появи значної кількості мемуарів, при чому різних за своїм спрямуванням та ідеологією.

Аналізуючи мемуарну літературу, присвячену першому періоду національної революції 1917–1921 рр., можемо зазначити, що вона є досить

неоднорідною через різні позиції авторів. Так, розподіляючи весь загал спогадів про події 1917 – перших місяців 1918 рр., виділимо такі великі групи: прихильники діяльності Центральної Ради, які одночасно виступають її апологетами або у всьому, або в більшості заходів; опоненти, які більшу увагу приділяють недолікам і прорахункам першої української влади ХХ ст.; а також групу мемуаристів, які виступали сторонніми спостерігачами, й у працях яких Центральна Рада згадується лише епізодично, при чому в контексті подій, що мали для України побічне значення. Кожна з цих груп також є неоднорідною, і саме завдяки цьому в нас є можливість побачити всю багатогранність процесів, явищ та настроїв в Україні у зазначений нами період.

Так, до першої групи мемуаристів, що по-різному захищали ідеї Центральної Ради та УНР, необхідно зарахувати передусім тих осіб, які брали безпосередню участь у становленні української державності в 1917 р., і відповідно є особисто зацікавленими не лише в позитивному висвітленні події, а й у створенні власного привабливого для сучасників і нащадків образу. До них передусім потрібно віднести лідерів тогочасної України: голову Центральної Ради М. Грушевського, голову Генерального секретаріату В. Винниченка, інших тогочасних політиків та військових: М. Галагана, М. Єремєєва, Н. Короля, Б. Мартоса, В. Петріва, П. Христюка та інших. У своїх працях апологети головним чином намагаються показати об'єктивний характер усіх процесів та явищ, пов'язаних із різними подіями, знімаючи таким чином відповідальність за їх невдачу з себе особисто. До таких об'єктивних, на їх думку, чинників відносять: низький освітній рівень українського населення, його пасивність, складну економічну ситуацію в Україні, спричинену війною, геополітичну ситуацію в Європі та світі загалом (несприятливу, зрозуміло, для утримання Української державності). Більше того, в їх працях регулярно відбувається пошук винних, тих, чия діяльність призвела до поразки якісного, на їх думку, політичного проекту. Такими

винними вони найчастіше вважають своїх політичних опонентів навіть із українського революційного табору (В. Винниченко – С. Петлюру тощо), консервативні сили, що прийшли їм на зміну (П. Скоропадського та його прихильників), зовнішні сили: більшовиків, Тимчасовий уряд Росії та персонально О. Керенського, німецьку військову адміністрацію, нерозуміння держав Антанти та ін.

Другу групу мемуаристів складають українські політичні діячі, які в той чи інший час були в опозиції до Центральної Ради та її уряду. До них потрібно віднести передусім Д. Донцова, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, Є. Чикаленка та ін. Кожен із представників цього напрямку критикував владу УНР за ті чи інші прорахунки: у стосунках із Росією, в економічній та соціальній сфері тощо. Однак найбільшої критики Центральна Рада зазнала за її політику в військовій сфері, що привела країну до межі катастрофи та дозволила більшовикам практично зайняти її на початку 1918 р. Варто також зазначити, що більшість мемуаристів-критиків мала відношення до іншої спроби становлення української державності – Гетьманату, і тому висвітлення негативних моментів у діях попередників для них було необхідним. Отже, вони не лише пояснювали причину державного перевороту 29 квітня 1918 р., а й перекладали відповідальність за кризові явища в країні, що вони самі не змогли подолати.

До третьої групи сучасників, які лишили в своїх мемуарах спогади про події в Україні у 1917 р., відносимо тих, хто ніяк не належав до тогочасної української політичної еліти. Це були представники російських політичних партій, Тимчасового уряду, єврейського та польського національних рухів, іноземні дипломати та військові. Їх свідчення про діяльність Центральної Ради й Генерального секретаріату є досить уривчастими, що пояснюється як низьким рівнем обізнаності з ситуацією в Україні та її владних кулуарів, так і незначним інтересом до українських справ у цілому. До представників цієї групи можна віднести: О. Гольденвейзера, М. Гофмана, Г. Гуммеруса,

А. Денікіна, О. Керенського, Е. Людендорфа, О. Черніна та інших. Варто зазначити, що міжнародний інтерес до подій в Україні у 1917 р. порівняно з наступними роками (періодом Гетьманату та Директорії УНР) був значно нижчим. Це передусім пояснюється тим, що Росія на той момент продовжувала розглядатися як єдина держава, а з національних рухів у світі визнавався лише польський та фінський. Та й у самій імперії на потуги українських політиків аж до III-го Універсалу дивилися, як на тимчасове явище, побічний продукт Лютневої революції 1917 р., який не має реальної життєвої перспективи. Лише після рішучих заходів, здійснених Центральною Радою взимку 1917–1918 рр., інтерес до її діяльності в сучасників (у тому числі й західних) зріс. Особливо цьому сприяли IV-й Універсал та участь української делегації у Брест-Литовській конференції на правах самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Не посилювала інтересу до української державницької боротьби і позиція самих лідерів Центральної Ради, які довго не могли відійти від ідей автономізму та федералізму, по суті відсторонюючи себе від повноцінної зовнішньої політики. Такі дії також зменшували інтерес із боку представників національних меншин в Україні, більшість із яких вважало всю діяльність українських політиків боротьбою виключно за культурну автономію, тим більше що за внутрішні справи в регіоні відповідали органи влади, підконтрольні Тимчасовому уряду, і лише меншою мірою – Генеральному секретаріату.

Необхідно також виділити ще одну досить значну групу мемуаристів, які лишили свої спогади про Україну періоду Центральної Ради – більшовиків. Їх мемуари активно публікувалися в радянський час, і що головне – не втратила актуальності до сьогодні. До них у першу чергу слід віднести праці В. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, В. Затонського, Г. Лапчинського, М. Майорова, В. Примакова та деяких інших, які давали власну оцінку перебігу подій в Україні, переважно в Києві. Сюди ж можна віднести і спогади більшовицьких діячів В. Аверіна, В. Альошіна,

Ф. Зайцева, Е. Квірінга, Я. Ряппо, присвячені встановленню радянської влади у промислових центрах України. Особливо цікавими серед більшовицьких мемуарів є спогади В. Затонського, який брав участь у роботі Української Центральної Ради від більшовицької партії. Варто зазначити, що в спогадах більшість радянських мемуаристів оцінюють діяльність українських інституцій негативно, звинувачуючи їх у «буржуазному націоналізмі» та потуранню заможним верствам населення і контрреволюції. Однак, незважаючи на такий підхід, вони містять ряд фактів, що не є популярними в сучасній історичній науці, і тому потребують більш детального опрацювання.

У цілому, мемуарна література щодо проблем української історії доби Центральної Ради є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавлення в істориків. Це і проблеми виникнення та формування Центральної Ради; її партійний склад та внутрішня еволюція протягом усього періоду існування, особливо під час липневої та жовтневої криз 1917 р.; це і діяльність Малої Ради та її верхівки; проблеми створення, легітимізації та функціонування Генерального секретаріату; створення української армії: успіхи та невдачі; проблеми стосунків із Тимчасовим урядом та радянською владою тощо.

Питання виникнення Української Центральної Ради викликало зацікавлення не лише в мемуаристів та істориків, а й у пересічних громадян. Адже неможливо висвітлити історію того чи іншого процесу, якщо не показати його передумови та першопочаток, оскільки саме вони й визначають подальший розвиток подій. Варто зазначити, що для України боротьба за автономію, а потім і незалежність співпали зі значною внутрішньою кризою, що охопила Російську імперію у Великій війні 1914-1917 рр. Більшість сучасників тих подій у своїх мемуарах практично однозначно трактують причини Лютневої революції в Росії, що стала передумовою й Української революції. Так, В. Винниченко у праці «Відродження нації» називає причини падіння царизму в притаманному для

себе як письменника стилі: російський «сивий» та «п'яний» деспотизм, прагнучи утриматися при владі, вступив у світову війну і таким чином лише пришвидшив свій кінець. Ця війна, на його думку, тільки загострила ситуацію в країні, повністю дискредитувавши не лише монархію, а й відірвала її від суспільства, і тих верств, що могли її підтримати: ліберальну буржуазію і навіть дворянство.

Така ситуація в країні не могла тривати довго, адже поступово царизм втратив підтримку і в своїй головній опорі – армії. Особливо небезпечними для династії Романових, за словами В. Винниченка, стали останні солдати-резервісти. Вони менше за все хотіли гинути і тому досить швидко перетворилися на значний революційний елемент, що по суті й повалив самодержавство. Саме ці солдати за тиждень зруйнували весь апарат царизму, розпочавши «свято революції». Про зростання кризових явищ у втомленій тривалою війною армії відзначається майже у всіх спогадах сучасників, зокрема депутата російської Державної Думи монархіста В. Шульгіна, князя Є. Трубецького, літератора В. Шкловського.

Революцію в Росії з піднесенням зустріли практично всі соціальні верстви та політичні сили, вбачаючи в ній шлях до вирішення основних питань сучасності, що наболіли: політична система, економічна криза, війни, земельні відносини, права людини. Не менш важливим виявилось національне питання. Придушення проявів національно-культурного відродження українців після революції 1905–1907 рр., що завершилося розпуском практично всіх політичних партій і навіть закриттям «Просвіт», лише посилило переконаність царського уряду в остаточному вирішенні «українського питання». Однак такий розрахунок виявився хибним. Як згадував В. Винниченко, постійні утиски, придушення навіть зародків національної самосвідомості викликали зворотній результат: українці ще більше починали відчувати себе окремим від росіян народом, із власною культурою та гідністю. С. Петлюра, який від імені українства на початку

війни заявив про підтримку російської монархії, у 1915 р. виступив із протестом щодо заборони української преси. «Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу, – поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово!».

Спроби українських діячів орієнтуватися на зовнішні сили, що мають допомогти українцям самоствердитися, будь то держави Четверного союзу, російські ліберали чи Антанта, на думку автора мемуарів, не мали практичної перспективи, адже вони були далекі від українського суспільства. Лише власний, загальнонародний виступ мав надати реальну можливість українцям здобути права і вольності. І саме революція стала тим поштовхом, що розбудив не лише незначну групу інтелігенції, а всю націю.

Революційні події в Петрограді та повалення монархії активізувало все суспільно політичне життя в Україні. Менше ніж за тиждень – із 27 лютого і до 4 березня 1917 р. – українці побачили досить строкату палітру політичних сил, кожна з яких ставила за мету захист інтересів «українства» і його представництво. Ці політичні партії, що стояли на різних соціальних платформах: ліберальній, соціально-демократичній, соціалістичній, по-різному бачили майбутній шлях революції, але сходилися в одному: Україна повинна мати свою національну владу, що не лише захищатиме її інтереси, а й достойно презентуватиме українців у Російській імперії та в світі.

Як засвідчують багаточисельні мемуари, процес виникнення і становлення єдиної представницької структури в Україні виявився складним і неоднозначним. Навіть сучасні історики остаточно не можуть чітко встановити ті сили, що стали в основі формування Центральної Ради, адже мемуаристи, які представляли різні партії, намагалися показати саме їх роль і значення, максимально знівелювавши при цьому заслуги опонентів та союзників. Так, офіційна історія вказує, що ідея створення Центральної Ради належала Товариству українських поступовців (ТУП) – надпартійній групі, що виникла в 1908 р. з ініціативи членів розпущеної Української

демократично-радикальної партії з метою координації всього українського національного руху. Пізніше в складі ТУПу розпочали роботу й представники інших політичних сил, передусім соціалістичних. Однак повної єдності в цій організації не було. Відразу з початком революції інші політичні сили висловили свої претензії на владу, вимагаючи на Раді ТУП рівного з нею представництва, про що чітко вказують мемуари Є. Чикаленка. В подальшому, як засвідчує автор, ТУП пішла на переговори та погодження з соціалістами, не бажаючи розколу в українській політичній еліті. Однак свідчення Є. Чикаленка ставлять більше питань, аніж дають чітких відповідей. Його твердження про порозуміння з соціалістами і створення в результаті цього на основі Ради ТУП Української Центральної Ради не є достатньо переконливими. Адже автор сам вказує, що на переговори з радою прийшли не просто кілька представників інших сил, а цілком сформована група осіб: у складі І. Стешенка, Д. Антоновича, О. Степаненка, які представляли інтереси близько 10 соціалістичних організацій. Відтак, можна досить обґрунтовано говорити про існування на той час ще одного осередку політичного національного руху, який був досить потужним, і що головне – змусив ТУП-івців рахуватися з собою. Лише порозуміння між цими силами а їх співпраця дозволили виникнути Центральній Раді як єдиному українському представницькому органу.

Про перевагу соціалістів над демократами з ТУПу під час створення Центральної Ради говорить досить завуальовано й В. Винниченко. Він засвідчує, що українські політичні партії того часу були невід’ємно пов’язані з широкими народними масами, і відповідно вирішення соціальних питань для них перепліталось з вирішенням національного. Саме ідея «без національного визволення не може бути визволення соціального» стала тим об’єднуючим фактором, що дозволив тимчасово подолати ідеологічні протиріччя між українськими лібералами та соціалістами, презентувавши при

цьому Центральну Раду, як єдиний, цілісний організм, спрямований на національне і соціальне визволення України.

У подальшому з метою «примирення» тих розбіжностей, що прослідковуються в його книзі, В. Винниченко визначив і основних винуватців такої слабкості соціалістів – російських революціонерів, які прагнули роз'єднати новоутворену українську інституцію. Однак їх дії, на думку автора спогадів, лише ще більше згуртовували українських політиків. Він навіть погоджується на те, що в умовах революції він і його однопартійці діяли не як соціалісти, а як республіканці та демократи. Така позиція мемуариста досить обґрунтована і дійсно претендує на об'єктивність. Прагнучи хоч у чомусь проявити власну політичну вагу, українські політики могли протиставляти російським революційним силам єдину ідею – ідею «українства». Змагатися в інших сферах (соціалістичній, радикальній чи демократичній) із російськими партіями було нереально, адже політичний спектр перших був значно яскравішим, а їх соціальна база та реальні можливості – ширшими. Саме тому українські революціонери, які так і не змогли знайти порозуміння між собою під час революції 1905–1907 рр., у 1917 р. досить швидко спочатку зуміли досягнути компромісу, відклавши внутрішні незгодженості на пізніший час.

Однак не всі мемуаристи однозначно підтримують твердження В. Винниченка про своєрідний «соціальний мир». Так, Є. Чикаленко неоднозначно вказує, що на період формування Центральної Ради, і що головне – визначення базових принципів її подальшої діяльності, значна частина старої інтелігенції не поспішала підтримати український визвольний рух. Він називає цілу низку причин, серед яких найголовнішими можна назвати страх перед радикальними соціальними змінами, що несла революція, а також відсутність власної програми дій в умовах революційної нестабільності.

Досить цікавий матеріал про перші дні формування Української Центральної Ради наводить П. Христюк. У своїх «замітках» він чітко дає зрозуміти, що український політикум того часу був досить роз'єднаний, і сам процес формування інституцій був нічим іншим, як результатом творчої активності деяких осіб, які щиро прагнули зберегти для України шанс на самовираження, втрачений під час попередньої революції. Більша частина інтелектуальної еліти та місцевої адміністрації просто продовжувала вичікувати, розглядаючи саму революцію лише як короткоплинний, тимчасовий етап.

Д. Дорошенко вказує, що саме українські есери підтримали кандидатуру М. Грушевського на керівництво Центральною Радою. Автор не вказує на причини, що спонукали молодих соціалістів на цей крок, однак ці передумови видно з контексту: молоді соціалісти шукали авторитетну й поважну особу, яка могла протистояти політичній монополії ТУП-івських лідерів у новій інституції. Саме обрання головою М. Грушевського мало примирити обидві фракції: старих революціонерів із ТУП та молодих соціалістів.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу про становлення українського представницького органу, бачимо, що, незважаючи на певну ідеологічну розбіжність, у ній досить чітко вимальовується картина подій. Так, звістка про революцію в Петрограді досягла Києва лише 2 березня і підштовхнула українських політиків до дій. Користуючись невизначеністю позиції місцевих владних структур, представники ТУП вирішили вийти з підпілля й очолити весь український рух. Будучи єдиною силою, що мала власну структуру, діячі цієї організації прагнули перетворити Бюро ТУП на загальноукраїнський керівний орган. Однак наявність іншої політичної сили, представленої соціалістами, зірвала ці плани.

На загальній раді 4 березня Д. Антонович за підтримки М. Міхновського шляхом використання різних, навіть не зовсім

парламентських методів, зумів досягти рішення про створення Ради на принципах колегіальності, коли ТУП-івці матимуть стільки ж голосів, скільки й представники інших організацій. Такий компроміс хоч і не вирішив усіх суперечностей, однак дозволив проголосити створення Центральної Ради. Сама назва цієї структури, як свідчить більшість джерел, також не була раніше підготовлена ТУП-івцями, а виникла в робочому порядку, спонтанно. З метою вирішення суперечностей і протиріч у Київ запрошено найавторитетнішу на той час людину – історика М. Грушевського, який фактично був віддаленим як від ТУПу, так і від соціалістів. Однак ні його приїзд, ні продовження процесу перетворення Центральної Ради з партійного на загальнонаціональний орган не вирішили всіх проблем і не припинили внутрішнього протистояння.

Першим рішучим кроком Центральної Ради після власного самопроголошення та побудови внутрішньої організації стало призначення на 6 квітня всеукраїнського Національного конгресу, що мав не лише забезпечити легітимність претензій української структури на владу, а й її підтримку з боку широкого загалу українців, передусім у регіонах. Така спрямованість у роботі Центральної Ради була викликана підтримкою, наданою їй рядом професійних з'їздів, зокрема губернського кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся 14 березня. Лозунги, проголошені на ньому, були досить радикальними, на що вказують мемуаристи. Не менший вплив мали й маніфестації, які прокотилися країною наприкінці березня – на початку квітня, і про які з захопленням згадують сучасники. Зокрема яскраво описав українську військову маніфестацію на Марсовому полі в Петрограді І. Косець.

На думку В. Винниченка, як зазначалося в мемуарах, у цих умовах на меті Центральної Ради було скликання представників від усіх територіальних громад, провінцій, міст і сіл. Конгрес мав продемонструвати всім, що ідеї революції живуть не лише в Києві, а й у інших регіонах країни. На конгресі

мали бути представлені всі національні сили не залежно від їх політичної платформи. Представництво надавалося всім діючим організаціям – по одному делегату від кожних десяти членів місцевого осередку. Отже, серед делегатів мали бути не лише представники політичних партій, а й місцевих громад, професійних установ: фабрик, заводів і навіть від військових частин, де проходили службу українці.

Сам Український національний конгрес став однією з найбільш успішних акцій Центральної Ради на початку її діяльності. Він зібрав близько 700 повноправних депутатів, що в тогочасних умовах було досить значною цифрою. Зазначимо, що ні загальнонаціональних засобів масової інформації, ні інших форм поширення інформації за межами Києва, окрім агітаційної роботи, на той час українська Рада не мала. Разом із «гостями» кількість учасників конгресу сягнула більше 900. І головне – засновникам акції вдалося досягнути поставленого результату: на конгрес прибули делегати з усіх українських губерній. Варто зазначити, що на цьому зібранні були представлені українські організації не лише з території т. зв. Малоросії, а й з інших регіонів, зокрема з Галичини, Холмщини, Буковини, Кубані, Москви та Петрограда.

Саме збори, що протягом трьох днів проходили в приміщенні Купецького зібрання, проявили ту єдність, той революційний запал, який характерний для всіх зібрань на початку справи у 1917 р. Депутати практично одностайно підтримали всі пропозиції та проекти Центральної Ради, визнавши її єдиним представницьким органом українців, що має захищати їх національні та культурні інтереси. Завдяки цьому конгресу Центральна Рада отримала реальне право проголосити себе суб'єктом державницької політики і відповідно вступити в переговори з російським Тимчасовим урядом щодо виконання завдань, поставлених на зібранні. Спогади В. Винниченка, М. Галагана, П. Христюка, Д. Дорошенка яскраво

відображають те враження епохальності та національної єдності, яке панувало на конгресі.

Варто зазначити, що Національний конгрес 5-7 квітня 1917 р. викликав певне занепокоєння в Петрограді та в середовищі російських революціонерів в Україні. На відміну від самої Центральної Ради конгрес був не об'єднанням політичних партій, що на той момент стало поширеним явищем, а спробою об'єднання політичних сил, класів і соціальних станів на основі національної єдності. Це вже була загроза не правлячому режиму Росії, який підтримували далеко не всі сили, а самому факту існування імперії, як єдиного осередку. Тому й реакція на конгрес виявилась набагато серйознішою, аніж на Центральну Раду. Однак, на щастя, далі голосних заяв і погроз справа не пішла, оскільки революційне піднесення в суспільстві було ще достатньо сильним і будь-які ворожі дії навіть проти очевидного опонента, якщо він не був відкритим монархістом, могли трактуватися широкими масами, як «контрреволюція». Відтак конгрес публічно вітали представники всіх «революційних» кіл – члени російського Тимчасового уряду, Петроградська робітнича Рада, національні органи інших народів колишньої імперії.

Результати роботи цього конгресу сучасники трактують по-різному. І хоча більшість із них вказує на значущість та досягнення, однак у процесі роботи з мемуарами часто вбачається недоговореність. І дійсно, аналізувати наслідки цього заходу однозначно дуже важко. З одного боку, результати досить очевидні:

1. Українська нація змогла демонстративно презентувати себе як самостійний суб'єкт суспільно-політичного життя не лише Російської імперії, а й Європи.
2. Діяльність Центральної Ради як загальнонаціонального лідера легітимізовано в очах інших представницьких та владних органів.

3. Український рух, де-юре вийшов із підпілля та проголосив про своє існування.
4. Обрано новий склад Центральної Ради, який хоч і включав більшу частину «доконгресової Ради», однак значною мірою поповнився завдяки новим політикам із регіонів. Для багатьох із них робота в Раді стала першою практикою відкритої політичної діяльності, яку вони змогли застосувати в наступні етапи боротьби за українську державність: у період Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та на еміграції.
5. Проголошено основну мету діяльності Центральної Ради як керівного центру українського національного руху: боротьба за широку національно-територіальну автономію.

Однак, незважаючи на такі результати, була і певна незавершеність. У першу чергу, вона викликана тим статусом, який сам конгрес отримав від своїх засновників: він не був прообразом Установчих зборів, тобто його рішення не були загальнообов'язковими і не мали законної сили. По друге, процедура зібрання конгресу не передбачала всезагальних виборів у тих губерніях, на які претендувала Центральна Рада. Отже, вважати конгрес повноцінним представництвом українського народу з правової позиції неможливо. На це в своїх мемуарах вказує секретар Центральної Ради М. Єрем'єв. Ураховуючи все вищезгадане, визначимо й найбільш згадувані у мемуарах сучасників недоліки роботи конгресу:

1. Конгрес так і не зміг використати слушний момент загального піднесення в Росії та в Україні й не висловив більш чіткі вимоги щодо автономії.
2. Жодна з політичних сил, що склали Центральну Раду, на конгресі так і не змогла отримати абсолютну більшість. Отже, внутрішню нестабільність самої Центральної Ради не було остаточно ліквідовано.

3. Український національний конгрес призвів до загострення стосунків з усіма російськими політичними силами, від чорносотенців до соціалістів. Усі вони були налякані таким стрімким піднесенням української національної ідеї. Навіть поцілунки М. Грушевського з представником Тимчасового уряду М. Суковкіним не подолали неприязні до «українства» російських політиків.
4. На конгресі навіть не було спроби визначити основні вектори стосунків з національними меншинами.
5. Конгресом завершився перший період Української революції – національно-культурницький, підготовчий, і почався другий – національно-політичної боротьби, до якого більшість політиків не була готовою.

Така неоднозначність щодо результатів конгресу є цілком зрозумілою, якщо враховувати ті обставини, за яких писалися мемуари. Зазначимо, що на момент їх створення, поразка Української революції вже була реальністю. Отже, кожен із діячів так чи інакше намагався показати об'єктивні причини цієї невдачі від початку, тобто від етапу створення Центральної Ради. Та навіть у таких умовах, аналізуючи уважно мемуари, бачимо, що Національний конгрес був проявом того духовного піднесення, того національного оптимізму, який привнесла революція і пропагувала Центральна Рада.

У цілому ж бачення українськими політиками принципів автономії було досить узгодженим. Вони не прагнули отримати відразу все, розірвавши стосунки з Тимчасовим урядом. На їх думку, поступовість могла стати найкращим шляхом отримання якомога більших прав для України. Комплексне уявлення про необхідний для повноцінного розвитку нації рівень автономії сформульовано у «Ноті до Тимчасового уряду і Петроградської Ради Робітничих і Солдатських Депутатів», зміст якої в своїх мемуарах

докладно передає В. Винниченко. Так, українці вимагали від російських урядових установ:

- прихильного ставлення до української автономії в цілому;
- заснування при Тимчасовому уряді посади окремого комісара для справ України, а також уряд при ньому;
- створення окремих українських військових підрозділів як на фронті, так і в тилу; комплектування їх проводити виключно з українців;
- поширити українізацію на початкову, середню та вищу школи, з урахуванням усіх навчальних предметів;
- призначати на відповідальні адміністративні посади в Україні лише осіб, які користуються довір'ям населення, говорять його мовою та користуються його побутом;
- надати з державної скарбниці певні засоби на задоволення національних потреб;
- повернути на українські території всіх несправедливо виселених за роки війни українців.

Отже, бачимо, що уявлення про автономію України та її правовий статус в українських політиків I-ї половини 1917 р. були досить поміркованими та компромісними. Можна сказати, що вся її суть вміщалася в першій вимозі – поважати автономію. Всі інші були половинчастими і компромісними. Реальною вимогою, що мала місце в «ноті» і відповідно викликала особливе зацікавлення як у лідерів української революції, так і у російських політиків, було надання коштів із державної скарбниці на задоволення національних потреб. Одночасно вона показувала й рівень економічних можливостей української автономії: оскільки контроль за фінансами лишився в руках Петрограда, то й говорити про її дієвість практично неможливо. Такими ж поверховими були й інші уявлення про статус автономії: українські частини, а не українська армія; призначення Тимчасовим урядом на посади українців, а не можливість їх заміщення

ставлениками місцевих органів; створення посади комісара зі справ України, а не послів та інші.

Узагалі, після Національного конгресу Центральна Рада майже місяць не проводила жодних рішучих заходів. Відтак і відображення цього періоду в мемуарах мінімальне. Українським політикам, з одного боку, потрібна була силова підтримка, а з іншого – поштовх до дій, без якого українці традиційно важко починають будь-яку важливу і відповідальну справу.

Таким поштовхом став I-й Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся 5-8 травня 1917 р. На нього зібралося близько 700 делегатів, які представляли майже 900 тисяч українців-військових. Це зібрання продемонструвало Центральній Раді, що вона має достатню підтримку і серед військових, що на той момент було більш важливим, аніж широка громадська думка. Тим більше, що делегати військового з'їзду були налаштовані досить рішуче, і його програма виявилася значно радикальнішою, аніж програма Конгресу. Як згадує у своїх споминах П. Христюк, перший Військовий з'їзд поставив вимогу, щоб Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень. Автор також наголошує, що на з'їзді обрано спеціальну військову делегацію, яка мала допомагати майбутній делегації Центральної Ради у Петрограді. З'їзд став тим кроком, який підштовхнув політиків Центральної Ради до рішучих дій.

Свої враження про з'їзд вмістив у мемуарах і В. Винниченко. Зокрема за рівнем ентузіазму, внутрішнього завзяття автор порівнює його з Національним конгресом. Він вказує, що не всі делегати були свідомими і розмовляли чистою українською мовою. Однак всі вони горіли національною ідеєю, інколи навіть сильніше за інтелігенцію, оскільки по них царизм вдарив якнайсильніше. Не менш посиленню радикалізації депутатів сприяла телеграма від Ради військових депутатів Петрограда, в якій зазначалося: питання про формування національних підрозділів буде поставлено на

обговорення на Всеросійському військовому з'їзді, що має відбутися 14 червня. До цього питання реформування армії взагалі піднімати заборонялося. Відповідь українського військового з'їзду була однозначною і виходила з того піднесення, про яке повідомляють усі мемуаристи. З'їзд надіслав зворотну телеграму, в якій повідомив, що до Петрограда буде направлено спеціальну делегацію від Центральної Ради та I-го Військового з'їзду. Вона розпочне переговори з поставлених питань, а від їх результатів залежатиме лише процедура і порядок формування українських частин. Питання про їх необхідність навіть не ставилося: воно вважалося обов'язковим. Як обґрунтування останнього, з'їзд постановив: «З огляду на те, що в військах, стомлених за три роки війни, зменшилась бойова енергія та дисципліна...для зміцнення військових частин в одну цілість потрібна негайна націоналізація української армії; всі офіцери й солдати повинні виділитися в окремі частини».

Рішення I-го Військового з'їзду підштовхнули Центральну Раду до активних дій. Відтак 16 травня 1917 р. до Петрограда прибула українська делегація на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим. Її учасники залишили досить докладні згадки про цей захід та його наслідки, що були негативними. Так, В. Винниченко відкрито говорить, що і для російської демократії, і для Тимчасового уряду український національний рух був зайвим клопотом, нудним та тривожним. Тому й ставлення до делегації було відповідним: три дні українські депутати намагалися порозумітися з Петроградською Радою, але реального результату не мали. Їх ввічливо вислухали, однак відповіді не дали: всі питання відправлено на вирішення до Тимчасового уряду. Там ситуація виявилася не кращою. І хоча уряд створив спеціальну комісію з розгляду українського питання, однак вона лише затягувала розгляд цієї справи.

Інший учасник делегації, есер М. Ковалевський більш радикально охарактеризував роботу делегації, назвавши її «екскурсією» Петроградом.

Покращенню якості переговорного процесу не сприяла навіть «Нота Центральної Ради Тимчасовому Уряду», про яку згадувалося вище. Вона лише втягнула делегацію в юридичну суперечку про суть поняття автономії та її можливі кордони. Безумовно, переговори зайшли в глухий кут і завершилися безрезультатно: комісія всі матеріали передала Раді міністрів, а українська делегація відбула в Україну.

Тимчасовий уряд врешті-решт дав свою відповідь на привезену українцями декларацію. Вона була однозначно відкинута, що мотивувалося таким чином:

- Тимчасовий уряд має сумніви, чи можна вважати Центральну Раду правосильною щодо вираження волі всього населення тих місцевостей, на яких вона прагне поширити свою юрисдикцію;
- питання про надання автономії може бути вирішеним виключно на Всеросійських Установчих зборах, інакше воно не матиме ніякої юридичної сили;
- видання акту про автономію є передчасним через невизначеність самого статусу цієї автономії.

Єдиним позитивним моментом, який мала резолюція Тимчасового уряду, стало визнання національної окреมості та своєрідності умов життя України й необхідність розгляду цього питання на Установчих зборах. Однак така «перемога» ніяк не могла задовольнити прагнення українців, тим більше, що про свою підтримку Центральній Раді заявив і Всеукраїнський Селянський з'їзд, який розпочав роботу 28 травня 1917 р. Саме селяни відкрито почали вимагати від Центральної Ради самовільного проголошення автономії, розуміючи, що лише «своя» влада здатна вирішити їх основні проблеми. На думку представника «Ради об'єднаних єврейських організацій» О. Гольденвейзера, селянські маси сподівалися, що Центральна Рада вирішить аграрне питання і припинить війну, і тому в цей період надавали їй підтримку.

Відчуваючи нерішучість Центральної Ради і, що головне, прагнучи добитися її послаблення, Тимчасовий уряд також розпочав свої дії. Військовий міністр О. Керенський демонстративно заборонив проведення II-го Всеукраїнського військового з'їзду, прагнучи таким чином відірвати українську владу від армії, не допустити подальшої українізації війська. Однак результати цієї заборони виявилися протилежними до очікуваних. Текст заборони, зачитаний у військах, став швидше інформаційним оголошенням, що повідомило солдатів про підготовку цього з'їзду. Сам факт заборони лише посилив інтерес до українства, адже його забороняв уряд, який веде небажану для солдатів війну. Відтак на II-й Військовий з'їзд прибуло вже 2,5 тис. депутатів – значно більше, аніж на перший. Більше того, заборона приїзду і ті перепони, що чинилися депутатам, лише посилили радикальний характер цього зібрання.

Сама Центральна Рада до зібрання військового з'їзду так і не наважувалася зробити рішучі кроки. Кілька днів відбувалися її засідання, на яких дискутували з приводу вирішення питання: вичікувати чи виступати? Варто зазначити, що прибуття у Київ значної кількості військових, які відкрито демонстрували не лише прагнення до автономії, а й підтримку української влади, вирішило питання на користь боротьби. Розпочалася підготовка до самопроголошення автономії. 3 (16) червня прийнято резолюцію Центральної Ради, в якій зазначалися наступні її кроки:

- приступити до формування підвалин автономії;
- в Універсалі Центральна Рада виголосить своє бачення автономії України, а також завдання, які вона ставить перед собою.
- дії Центральної Ради з проголошення автономії викликані бездіяльністю Тимчасового уряду і спрямовані на підтримку порядку в країні.

Однак, варто зазначити, що не всі мемуаристи однаково характеризують результати засідань початку червня 1917 р. Так, якщо Д. Дорошенко та М. Ковалевський тлумачать їх, як крок до боротьби, то

більш помірковані М. Грушевський та В. Винниченко схиляються до визнання результатів цих дискусій, як компроміс між радикалами та консерваторами. Так, В. Винниченко назвав ці дії революцією без вибухів, подальшою організацією сил. Це свідчить про те, що названі політики не були схильними до рішучого проголошення автономії.

Проголошення I-го Універсалу відбулося на засіданні II-го Всеукраїнського військового з'їзду. Цей крок дійсно був вимушений, і частина політиків у своїх мемуарах однозначно це визнає. Дія, продиктована обставинами, мала на меті не тільки виразити настрої активної більшості, а й стала формою самозахисту української еліти. Втративши можливість проголосити автономію під прикриттям повноважень Національного конгресу, I-го Військового та I-го Селянського з'їздів, Центральна Рада могла остаточно втратити підтримку та довіру українського суспільства. Більше того, таким чином вона могла продемонструвати Тимчасовому уряду ту слабкість, що остаточно знищила б ставлення до неї, як реального політичного гравця, а не формальної структури. А все вищевказане мало привести тогочасних політиків, які пов'язали себе з Центральною Радою, до політичної смерті. Цього допустити не могли ні радикали, ні помірковані.

Сам по собі текст I-го Універсалу загальновідомий, зазначимо, що В. Винниченко та П. Христюк у своїх мемуарах публікують його повністю. Значно більший інтерес для нас становить оцінка його сучасниками. А вона виявилася досить одностайною. Реакція на універсал в українському суспільстві, а також за його межами перевищила навіть реакцію на конгрес та I-й Військовий з'їзд.

I. Гаврилук та М. Галаган у спогадах яскраво розповідають про реакцію депутатів II-го Військового з'їзду після проголошення універсалу. Опис радості та піднесення, що охопив присутніх у залі, враховуючи те, що більшість – це солдати, засвідчує реальні прагнення делегатів, які змогли свого досягнути. Аналогічні настрої, за свідченням В. Винниченка,

прокотилися всією Україною. Вітальні телеграми надходили з різних українських організацій, з фронту та тилу. Практичною ж реакцією, на його думку, стало те, що більшість українського населення остаточно визнало Центральну Раду своєю владою, «присягнуло їй на вірність».

Менш емоційно, але більш докладно описує події перших днів автономії генеральний писар Центральної Ради П. Христюк. Він також вказує на значне піднесення, що охопило широкі верстви свідомих українців, як цивільних, так і військових. Однак засвідчує наявність і зворотної реакції. Так, не всі депутати Центральної Ради поділяли загальне захоплення, вважаючи I-й Універсал відкритим викликом Тимчасовому уряду. Так само неоднорідною була й реакція населення, особливо представників національних меншин, державних службовців та офіцерства. Всі вони насторожено віднеслися до проголошення української автономії передусім через те, що не знали, що це таке, і чого від неї чекати. Державний апарат при цьому зайняв позицію очікування, сподіваючись на розпорядження з Петрограда.

Досить критично віднеслися до проголошення I-го Універсалу представники неукраїнських політичних партій в Україні. Так, російські есери закликали українців «не розпорощувати революційні сили»; представники «Бунду» теж розкритикували дії українців; більшовики представили універсал, як тиск інтелігенції на пролетаріат, нав'язування українцям національних проблем замість соціальних. Лише зустрічі з лідерами Центральної Ради дозволили знайти певне порозуміння і вирішити питання досить позитивно для України: неукраїнські політики визнали можливість порозуміння на ґрунті територіального з'їзду та краєвих органів, тобто фактично визнали право Центральної Ради на владу, а звідси – право українців на автономію.

Однак у цілому I-й Універсал навіть перевищив ті сподівання, які на нього покладали автори. Він не лише активізував українське суспільство, а й

збільшив увагу до української проблеми з боку Тимчасового уряду. Ігнорувати Україну в Петрограді вже не могли, адже це могло призвести і до подальших її кроків на шляху до повного відокремлення. Російські політики, які звикли до поступливості українських лідерів, ніяк не очікували від них такої демонстрації сил, що їй відзначають мемуаристи. Реакція на I-й Універсал була досить очевидна: звинувачення у сепаратизмі, допомозі німцям, спробі прориву фронту. Такі звинувачення йшли передусім від реакційних кіл, у той час як Петроградська Рада видала власну постанову з цього приводу, де показала двоякість своєї політики: з одного боку, не заперечення принципу федералізму та самовизначення нації, але з іншого – збереження єдності всіх російських революційних сил, тобто по суті відкидалася будь-яка можливість автономії.

Проголошення I-го Універсалу, очевидно, стало лише першим кроком до створення власної автономії. Головна її суть полягала у взятті на себе реальної влади в країні, створення власних державних інституцій та служб. І в першу чергу необхідно було створити власні виконавчі органи і досягти визнання їх українцями та Тимчасовим урядом. Лише останнє давало можливість уникнути двовладдя та дозволити Центральній Раді продовжувати роботу з виконання тих завдань, що покладалися на неї конгресом, військовими та селянським з'їздами, а також громадськістю. Для цього 15 червня 1917 р. Комітетом Центральної Ради створено Генеральний секретаріат. Його статус не був рівним статусу Кабінету Міністрів. Як зазначав В. Винниченко, Генеральний секретаріат став Радою міністрів лише для української, свідомої демократії.

До складу цього органу увійшли представники трьох основних політичних сил, що склали Центральну Раду: соціал-демократи В. Винниченко (голова й генеральний секретар внутрішніх справ), Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ), С. Петлюра (генеральний секретар військових справ), В. Садовський (генеральний секретар судових справ),

І. Стешенко (генеральний секретар освіти); соціалісти-революціонери: П. Христюк (генеральний писар), М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ); ТУПівці: С. Єфремов (генеральний секретар міжнаціональних справ). Також до складу уряду ввійшов один безпартійний – Х. Барановський (генеральний секретар фінансових справ). Найвищу оцінку цій установі дав її перший голова, В. Винниченко, який назвав його ідеальним прообразом тих урядів, яке людство матиме в майбутньому. Такої високої оцінки Генеральний секретаріат заслужив не через свої успіхи і навіть не через те, що саме автор вищеназваних слів його очолював, а через свій правовий статус. На відміну від інших урядів, що існували на принципах законів сили, новоутворений діяв, як писав В. Винниченко, на основі «законів духу».

Таке визначення суті статусу Генерального секретаріату в мемуарах його голови свідчить багато про що. Передусім, це ще раз підтверджує, що реальних повноважень він не мав, будучи лише декларативним органом, що не контролював ні державну службу, ні армію, ні фінанси. Замість усього цього він мав лише моральну підтримку свідомих українців, які прагнули мати свою владу.

Менше уваги статусу Генерального секретаріату приділили інші мемуаристи: Д. Дорошенко, М. Ковалевський та ін. Не будучи членами цієї інстанції, вони у своїх спогадах лише обмежилися констатацією загальних фактів, як то Генеральний секретаріат створено Центральною Радою, очолював його В. Винниченко, головною темою для переговорів із Тимчасовим урядом у червні – липні 1917 р. стали повноваження української виконавчої влади. Відтак, бачимо, що головним завданням Генерального секретаріату відразу після його утворення стало перетворення «моральних» повноважень в реальні, а для цього необхідними були переговори з Петроградом. Як вже говорилося вище, Тимчасовий уряд не менше ніж українська влада був зацікавлений у вирішенні українського питання та

з'ясування всіх стосунків із Центральною Радою та її установами. Для цього він вибрав тактику переговорів.

В Україні розуміли, що переговори є вигідними для обох сторін, більш того, як вказує В. Винниченко, для росіян вони були потрібніші. Відтак вони вели їх не як рівноправні партнери, а з позиції сили, прагнучи повернути революційний рух у потрібне їм русло. Для української влади ці переговори, також були вигідні, адже вони давали можливість без збройної боротьби отримати здійснення своїх вимог. 29 червня 1917 р. у Київ прибули три міністри Тимчасового уряду: О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. Останній відкрито заявляв, що метою переговорів є налагодження стосунків з Центральною Радою. Як згадує В. Винниченко, переговори проходили важко, з взаємною недовірою та пригадуванням минулого, з бажанням здобути якнайбільше. Російська делегація, використовуючи тактику захисту національних меншин від насильницької українізації, розглядала два плани: або створити альтернативну Центральній Раді установу, або реформувати саму Раду. Розуміючи, що створення нового осередку не призведе автоматично до саморозпуску Центральної Ради, а лише зробить ситуацію в Україні ще більш нестабільною, російські міністри надавали пріоритет другому плану, тим паче, що українська влада також прихильно до нього ставилася. Отже, результатом переговорів стала угода, за якою Центральна Рада мала поповнити свій склад за рахунок представників організацій національних меншин. Найважчою виявилася проблема чисельного представництва неукраїнців (російські міністри пропонували 50 %, а Центральна Рада погоджувалася лише на 30).

Результатом перемовин став II-й Універсал Центральної Ради, проголошений 3 (16) липня у Педагогічному музеї. Він, власне, підсумовував результати переговорів, тому на відміну від першого мав більш компромісний характер. Сучасники по-різному оцінили його суть і значення. Так, М. Грушевський однозначно назвав II-й Універсал новою сторінкою в

житті України, яка відкрила порозуміння між Центральною Радою і російським урядом. Легітимізацію діяльності українських владних інституцій автор вважав більш значущою, аніж ті поступки, що були зроблені центру, передусім відкладання питання про остаточне визнання автономії та її статус до Установчих зборів. Аналогічно бачив ситуацію і М. Ковалевський. Однак не всі сучасники висловлювали своє захоплення цим документом. Представник «самостійників», М. Міхновський відкрито звинуватив Центральну Раду в слабкості, і через своїх однодумців організував 4-6 липня повстання полку ім. Павла Полуботка в Києві. Це також знайшло відгук у спогадах. Негативно охарактеризував у своїй праці II-й Універсал і прапорщик українського Богданівського полку М. Галаган, який хоч і погоджувався з історичною необхідністю його прийняття, однак вказував, що цей документ однозначно ослабив український рух і авторитет Центральної Ради в суспільстві. Для об'єктивності потрібно сказати, що до сьогодні історики так і не визначилися з однозначною оцінкою II-го Універсалу. В цій проблемі мемуари не лише не дозволяють зробити якійсь конкретний висновок, більше того – вони лише ускладнюють питання.

II-й Універсал, що, безперечно, перетворив Генеральний секретаріат на законний уряд, не зміг вирішити нагальних питань, пов'язаних із його організацією та функціонуванням. В. Винниченко у своїх мемуарах дав цілком об'єктивний опис ситуації. Так, він вказав, що однією з головних проблем, із якою зустрілася українська влада, став брак кваліфікованих спеціалістів на заміщення державних посад. За цих умов Генеральні секретарі змушені відкинути характерну для європейської практики процедуру заповнення вакансій своїми однопартійцями і брали на роботу людину незалежно від її політичних поглядів. Єдиними критеріями визнавалася компетентність та бажання працювати.

II-й Універсал та декларація Тимчасового уряду від 2 липня 1917 р. так і не вирішили всіх нагальних питань, відклавши їх на більш пізній час. Однак

для становлення української державності питання повноважень Генерального секретаріату було життєво важливим, і тому досить швидко знов піднято.

Особливої напруги ситуація в Росії набула в середині липня 1917 р., коли більшовики спробували організувати державний переворот та прийти до влади. Тимчасовому уряду вдалося придушити заколот і взяти всю повноту влади в свої руки. Однак це привело до чергової урядової кризи. Влада в Тимчасовому уряді після цього остаточно перейшла до кадетів. Єдиним соціалістом, який зберіг свій вплив в уряді, лишився О. Керенський. Саме в цей період у Петроград прибула II-а українська делегація. Результати її роботи виявилися не більш позитивними, аніж у першої. Як згадує у спогадах голова делегації В. Винниченко, її навіть не запросили на засідання уряду. Зустрічі відбулися лише з юридичними консультантами уряду, які однозначно вказали на неприпустимість прийняття «Статуту вищого управління Україною»; відкинуто навіть слово «статут», що замінено на «інструкцію».

Умови цієї «інструкції», що наводяться у спогадах П. Христюка, практично повністю знівельовували всі досягнення київських переговорів, фактично перекреслюючи українську владну автономію. Так, за інструкцією Генеральний секретаріат перепорядковувався від Центральної Ради Тимчасовому уряду, що автоматично знімало всю його українську природність. Під юрисдикцію Генерального секретаріату передавали лише Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії за винятком ряду повітів, що по суті було відділенням від України промислово розвинутих та стратегічно важливих регіонів. Сам Генеральний секретаріат скорочено та позбавлено основних державницьких повноважень: військових та зовнішніх стосунків. Загалом Генеральний секретаріат перетворювався з повноцінного управлінського органу на посередника між українським суспільством та Тимчасовим урядом, адже всі важливі проблеми мав вирішувати саме Петроград.

Реакція українських політиків на інструкцію добре прослідковується за їх мемуарами. Так, усі вони, починаючи з українських радикалів і завершуючи більшовиками, однозначно таврують її як неповагу до українства. Засуджували інструкцію М. Ковалевський та М. Грушевський, вважаючи її антиукраїнською за своєю суттю. Негативну реакцію на інструкцію ми бачимо і в спогадах В. Андрієвського, який назвав привезену Винниченком автономію «куцою». Сам В. Винниченко (хоч і не визнавав її сили) назвав документ відкритою провокацією. На його думку, кадетський Тимчасовий уряд сподівався, що українці відкинуть «інструкцію», і це стане приводом до насильницького розпуску Центральної Ради й Генерального секретаріату та репресій проти них.

Однак деякі політики оцінювали сам факт появи інструкції як позитивний. Так, сам В. Винниченко, який докладно висвітлив всі недоліки, назвав її першою дієвою конституцією, а Д. Дорошенко взагалі оцінив її, як неодмінний успіх українського руху. Це ним у першу чергу обґрунтовувалося порівняння результатів роботи першої та другої делегацій у Петрограді, та що головне – поява законної можливості будувати українську владну вертикаль. Залежність від Тимчасового уряду Д. Дорошенко в цей час називав номінальною, дотримання якої є більш корисним для України, аніж конфлікт, бо саме ця залежність дозволяє Генеральному секретаріату повноцінно працювати і не боятися загрози реакції. Однак, незважаючи на таке несприйняття більшістю українських політиків, інструкцію прийнято на засіданні Ради 22 серпня 1917 р. і затверджено як нормативний документ. При цьому в резолюції містилося засудження дій Тимчасового уряду та звернення до російської влади щодо необхідності якнайшвидшого подолання непорозумінь. Причину прийняття цього документа досить переконливо пояснив у своїх спогадах П. Христюк. Зокрема він вказав, що до рішучої боротьби з Тимчасовим урядом на цей момент не були готові ані українське суспільство, ані Центральна Рада і

Генеральний секретаріат. Останні дуже активно впроваджували серед народних мас ідеї II-го Універсалу, що проголошували примирення. Отже, можливостей стрімко поміняти свої позиції не було. Ні армія, ні народ цього б не зрозуміли. Прийняття «інструкції» стало завершенням ще одного періоду боротьби за державність, а саме отримання легітимності української влади. Однак ситуація, що склалася в Києві, підштовхувала до подальших змін. Відразу з прийняттям регламентуючого документу розпочалася урядова криза. Генеральний секретаріат після відставки В. Винниченка очолив Д. Дорошенко. Однак це не привело до стабільності. Так, сам Д. Дорошенко пояснює причини своєї невдачі на посту глави уряду невідповідністю його бачення майбутнього України як стабільної держави з поглядами радикалів у Центральній Раді, які прагнули передусім вирішення політичних програм своїх партій, а не стабільності. Саме вони, на його думку, не лише гальмували роботу Генерального секретаріату, а й посилювали конфлікт із Тимчасовим урядом та іншими революційними силами. Інакше пояснював причини невдачі уряду Д. Дорошенка В. Винниченко. На його думку, ні сам Д. Дорошенко, ні його діяльність не відповідали тим завданням, що покладалися на революційний уряд. Д. Дорошенко не відчував змісту і духу революції, ставши простим чиновником Тимчасового уряду, бо занадто детально дотримувався інструкції. Відтак йому не вдалося сформувати повноцінний уряд. Відбулася чергова криза, посилена обставинами Корніловського заколоту в державі.

Побоючись наступу реакції, Центральна Рада знову обрала головою Генерального секретаріату В. Винниченка. Сформувався новий склад уряду, затверджений Центральною Радою. Його перше засідання відбулося 21 серпня 1917 р. 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив склад Генерального секретаріату, що здавалося початком періоду стабільності. Однак, враховуючи нестабільність ситуації в самій Росії та слабкість Тимчасового уряду, восени українська влада розпочала більш активну боротьбу за

автономію. Не відходячи в цілому від «інструкції», Центральна Рада оголосила заяву про скликання українських Установчих зборів, що мали вирішити питання про статус України як автономії.

Реакцію Тимчасового уряду на заяву передбачити було не важко. О. Керенський відкрито засудив дії української влади і закликав її відмовитися від проведення подібних заходів до скликання всеросійських Установчих зборів. У Петроград викликано В. Винниченка, який відповідно до «інструкції» був у підпорядкуванні О. Керенського і мав скласти звіт про свої дії, спрямовані на порушення цілісності держави. Цей виклик у Петроград сам В. Винниченко оцінив досить просто: спроба показати ту силу, якої давно вже не було. На його думку, Тимчасовий уряд переживав агонію і хапався за останню соломинку, прагнучи залишитися при владі.

Однак, незважаючи на таке особисте зневажливе ставлення до дій О. Керенського, В. Винниченко, не бажаючи подальшого загострення ситуації в Україні, 22 жовтня (3 листопада) 1917 р. відбув у Петроград. Однак цей приїзд виявився зовсім невчасним. Політична ситуація в столиці Росії була максимально напруженою, і тому зустріч із міністрами Тимчасового уряду навіть не призначалася. А через два дні після прибуття В. Винниченка у Петрограді відбувся Жовтневий переворот. Тимчасовий уряд заарештовано, всю повноту влади взяли на себе Ради, II-й Всеросійський з'їзд яких саме відбувався. Реальну ж владу монополізувала партія більшовиків, лідер якої В. Ленін проголосив два ключові декрети: «Декрет про мир» та «Декрет про землю». В цих умовах В. Винниченко за краще вирішив повернутися до України.

Тим часом у Києві події розвивалися не менш стрімко. Повідомлення про події в Петрограді прийшло ще 25 жовтня (7 листопада), що активізувало політичні процеси. Того самого дня на вечірньому засіданні Малої ради за участю представників різних політичних партій та громадських організацій проголошено про створення «Крайового комітету охорони революції в

Україні». Йому підпорядкувалися всі органи влади на визначеній території, в тому числі й Генеральний секретаріат. Як згадують сучасники, формування цього органу відбулося досить швидко. Всі політичні сили були занепокоєні ситуацією в країні, «долею революції», отже, від членства в комітеті ніхто не відмовився, навіть більшовики. З останніх до комітету увійшли Г. П'ятаков, В. Затонський, І. Крейцберг. Головним їх завданням, як зазначив у спогадах М. Майоров, стало встановлення особистого нагляду за подіями в комітеті, й недопущення його перетворення на контрреволюційний орган.

Однак така єдність тривала недовго. Єдиний фронт «революційної демократії» фактично перестав існувати вже на другий день, коли у київських Радах робітничих і солдатських депутатів, а потім і в Малій Раді стало обговорюватися питання стосовно оцінки жовтневих подій у Петрограді. Російські есери, меншовики та бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Така позиція політиків виходила з реакції широких мас населення, особливо селян, частина з яких однозначно засуджували дії більшовиків. Іншу точку зору в своїх спогадах відстоював представник анархізму Н. Махно, який писав, що Жовтневий переворот спочатку вітали усі революційні трудівники села.

Українські партії висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, наголошуючи на тому, що влада повинна перейти до українського політичного центру – Центральної Ради. Після осуду Центральною Радою Жовтневого перевороту керівники київських більшовиків В. Затонський, І. Крейцберг та Г. П'ятаков прийняли рішення вийти з «Комітету з охорони революції», тим самим вивівши з-під контролю комітету сили, що були в їх розпорядженні. Цим більшовики висловили своє відкрите ставлення до подій: прагнучи повторити петроградський та московський «сценарій», вони вважали, що їм вдасться досить швидко захопити владу в Києві, й через це співпрацювати з «буржуазною контрреволюцією» вважали для себе непотрібним.

Після фактичного розпаду комітету в Києві утворилося три табори, кожний із яких протистояв двом іншим. Табір прихильників скинутого уряду включав в себе представників усіх загальноросійських партій, окрім більшовицької. Головною опорою цього блоку партій став Штаб Київського військового округу (КВО), завдяки військам якого вони прагнули встановити свою владу над містом і, відповідно, регіоном. Опорою більшовиків була Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, а також частина військ і робітники великих підприємств. Третьою силою, що спиралася на все свідоме українство, стала Центральна Рада. Практично одночасно в Києві відбувся III-й Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого рішуче вимагали від Генерального секретаріату проголошення Української республіки, виступаючи по суті гарантами дієвості цього акту. Після засудження більшовицького перевороту, успіх якого більшість із українських політиків вважали тимчасовим явищем, навіть спроб порозуміння з новим російським урядом не робилося.

Подальший розвиток подій сучасники у мемуарах описують по-різному. Найдокладнішу інформацію про ці події нам дають спогади більшовицьких лідерів, тоді як більшість українських політиків лише обмежувалися згадками про жовтневі події в Києві, описуючи їх лише, як передумови підготовки та прийняття III-го Універсалу. Цьому є реальне пояснення. Використавши збройне протистояння між штабом КВО та більшовицькими підрозділами, українські політики встигли прийняти низку важливих документів. Так, прийнято закон про передачу всієї землі в розпорядження земельних комітетів, що стало відповіддю на більшовицький «Декрет про землю». Нормативно поширено владу Центральної Ради на ті землі, що «відібрані» інструкцією: Катеринославщину, Херсонщину, Харківщину, Холмщину, частину Таврії, Воронежчини, Курщини. Як свідчать мемуари, населення в цілому підтримало цей документ. У потрібний момент, коли більшовики і КВО послабили один одного, віддані Центральній

Раді підрозділи допомогли більшовикам, змусивши юнкерів та донських козаків – основні сили КВО – залишити місто.

Отже, до початку листопада вся основна влада в Києві перейшла до Центральної Ради. 28 жовтня Генеральний секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого комітету захисту революції, проголосивши себе єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня В. Винниченко повідомив Центральну Раду, що Секретаріат бере на себе військові та продовольчі справи, шляхи сполучення. Генеральний секретаріат, використовуючи момент, направив своїх представників регіонами, щоб вони зайняли вищі державні посади, які звільнилися після втечі ставлеників Тимчасового уряду. До остаточного встановлення верховенства української влади лишався фактично лише крок.

Однак зробити його було не легко. В самій Раді, що «самоочистилася» після Жовтневого перевороту від російських партій, продовжилося протистояння між «самостійниками», які прагнули повної незалежності держави, і «федералістами», які вважали за доцільне не розривати всіх стосунків із Росією. До останніх належали і голова Центральної Ради, і більшість генеральних секретарів. Відтак, незважаючи на довготривалі дискусії, III-й Універсал, прийнятий 7 (20) листопада, визначав статус України як складової частини федерації народів Росії. Сам по собі III-й Універсал став важливим кроком до української державності. Вперше проголошено існування власне національної держави: Української Народної Республіки (УНР). Те, що вона не оголошувалася незалежною в тих умовах, не було суттєвим, адже до створення загальноросійської федерації, членом якої УНР мала стати, ніяка інша влада в Україні не була вищою за діючу. В універсалі також проголошувався цілий ряд заходів, що мали визначити внутрішню політику УНР: 8-годинний робочий день, скасовано приватну власність на землю, введено державний контроль над виробництвом у промисловості. Вся повнота влади в Україні до початку Установчих зборів

(вибори до яких призначено на 27 грудня 1917 р.) передавалася Центральній Раді. Скасовувалася смертна кара, національні меншини отримали право на автономію.

Однак реакція українського суспільства на цей універсал виявилася досить неоднорідною. В той час, як більшість політиків вищого рангу, які безпосередньо працювали над документом, вітали його, люди на місцях віднеслися до нього досить стримано. Так, позитивно оцінив зміст універсалу В. Винниченко, оскільки для нього документ був важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися.

Абсолютно протилежну оцінку універсалу дає тогочасний полтавський політик, представник Генерального секретаря освіти в Полтавській губернії В. Андрієвський. Він вказує, що не бачив жодної душі, яка тоді чи пізніше була задоволена цим документом. Він різко критикує всі його положення, вказуючи на їх протиріччя та нездійсненність. Головне, на що він наголошував, – це нездатність Центральної Ради практично впровадити всі ті нововведення, які вона проголосила, і тим більше проконтролювати їх виконання. На його думку, єдине, чого можна було чекати від універсалу, – це посилення безвладдя та грабунків. Таку неодноманітність у ставленні до універсалу можна зрозуміти. Адже для осіб, які здійснювали верховну владу, він означав перемогу в боротьбі за автономію і самовизначення, що вони розпочали ще в березні 1917 р. Для більшості населення цей універсал дійсно став досить декларативним, адже за привабливими лозунгами не було сили, яка б могла впроваджувати їх у життя.

Потрібно сказати, що з прийняттям III-го Універсалу закінчився період боротьби за автономію України. З лозунгів і проектів початку року вона стала реальністю, часто за своїм статусом перевищуючи сподівання «батьків нації». Через це в мемуарній літературі період боротьби за неї, як найбільш успішний у всій історії визвольних змагань 1917-1921 рр., описано найкраще.

Одним із ключових завдань розбудови будь-якої держави з самого початку історії було створення власних збройних сил – тієї інституції, що спроможна захистити країну як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішньої небезпеки. Саме армія та її потужність дозволяє говорити про силу держави, її авторитет у світі. А на початку ХХ ст., коли відбувалися визвольні змагання в Україні, значення армії взагалі важко переоцінити. Через це процес формування українських збройних сил, і що важливо, всі заходи, які пов'язані з ним, знайшли належне відображення в мемуаристів.

Питання про українську армію виникло відразу зі створенням Центральної Ради та початком її боротьби за владу. Однак, як не дивно, ставлення її лідерів до армії було досить неоднозначним. Дуже яскраво свідчать про це мемуари В. Винниченка, який, визнаючи необхідність збройної сили як такої, намагається максимально трактувати її відповідно до своїх політичних переконань. Так, описуючи стан армії на початок 1917 р., автор вказує на її надмірну розхитаність та деморалізованість. На його думку, лише національна приналежність, бажання захисту «власної домівки» могли стати тим моральним принципом, що підніме дисципліну та боєздатність війська. Особливо це стосувалося, на його думку, солдатів-українців, адже у випадку прориву фронту німці займуть саме українські землі. Отже, бачимо, що саме питання формування національної армії за відсутності української державності розглядалося В. Винниченком досить однозначно. Головне – сформувати військові підрозділи за національним принципом, і рівень боєздатності зросте сам по собі. Відтак усі заходи російської влади зі збереження дисципліни у військах, як то красномовні виступи О. Керенського, та зміна командувачів на фронтах виглядала іронічною для автора спогадів.

Про роль армії в цивільному житті та внутрішній політиці В. Винниченко писав не менше, особливо в описах I-го та II-го військових з'їздів. Самі ці з'їзди він вважав не стільки демонстрацією сили, скільки

демонстрацією сили духу, адже військові зібралися не за наказом, а за прагненням до волі. Позитивно оцінював значення з'їздів для становлення національної армії у своїх мемуарах і М. Галаган. Використавши з'їзди, як демонстрацію своєї сили перед Тимчасовим урядом, Центральна Рада не зробила жодного кроку з упорядкування солдатських українських мас, тим більше зі створення власної військової структури.

Навіть самовільна українізація запасного полку в Києві, що став основою І-го Українського полку ім. Богдана Хмельницького, пройшла без участі представників Центральної Ради. В. Винниченко, описуючи цю подію, взагалі основну увагу приділяє підкресленню самосвідомості солдатів-українців, які вирішили спільно захищати свою землю і свою владу, а не планованим діям, спрямованим на українізацію армії. В цьому досить яскраво прослідковується характерна для початку ХХ ст. ідея, приписана анархістам: основу захисту суспільства має становити не армія, а група озброєних осіб, які діють добровільно, в спільних інтересах.

Потрібно сказати, що й інші мемуаристи, зокрема П. Христюк, описуючи ситуацію в військах, активно підтверджують тезу про стихійну українізацію в російській армії, піднесення національного духу солдатів-українців, їх патріотизм, адже вони розуміли наслідки прориву ворогом Південно-Західного фронту для себе і своїх домівок.

На нараді військовослужбовців – українців Київського гарнізону 16 березня ухвалено ідею заснувати «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка» та почати організацію національної армії. З цією метою створено Український військовий комітет, до президії якого обрано й поручика М. Міхновського. Цей комітет став, власне, першою організацією для проведення українізації в армії. За прикладом Києва, військові клуби чи ради створюються на фронті та в тилу. Так, за спогадами Ю. Артюшенко, у квітні 1917 р. філію клубу ім. гетьмана П. Полуботка створено у Житомирі. Повсюдно проводилися віча військовослужбовців, що майже одноголосно

виступали за створення національних збройних сил. Слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську».

Навесні 1917 р. по всій Україні відбувалися військові зібрання, з'їзди, обиралися Ради і комітети. У березні в Одесі полковник М. Омелянович-Павленко вивів школу прапорщиків на маніфестацію під українським прапором. Подібна маніфестація за участю матросів Чорноморського флоту відбулася у Севастополі. За спогадами Д. Дорошенка, українські військові клуби активно діяли в прифронтовій смузі Буковини: у Чернівцях, Кутах, Гура-Гуморі.

Варто зазначити, що цей процес і після завершення хвилі революційних маніфестацій у березні – квітні 1917 р. та з початком повноцінного функціонування Центральної Ради відбувався спонтанно, без будь-якої її участі. Причин такої апатії українських політиків було декілька. Так, враховуючи негативне ставлення Тимчасового уряду до формування національних частин, українські політики не бажали ще більше погіршити стосунки з Петроградом. І хоча вони періодично використовували військових для своїх цілей, як то демонстрація підтримки під час I-го та II-го військових з'їздів, однак відкрито виступити за створення власної армії та очолити цей процес українські лідери на наважувалися. Другою, не менш важливою причиною фактичної бездіяльності українських соціалістів, стала їх політична програма. Вважаючи революцію наднаціональним явищем, вони відкидали саму ідею формування української регулярної армії, вважаючи, що процес демократизації суспільства неодмінно відіб'ється й у війську. Отже, процес створення української армії, на їх думку, є природнім і незворотнім. Відтак, втручатися в нього немає ніякого сенсу.

Описуючи створення Першого українського полку імені Б. Хмельницького, В. Винниченко більшої уваги приділяє не обставинам його виникнення, а реакції російських демократів на цю подію. Бажання 3000 солдатів-українців виступити на фронт єдиним підрозділом автор вважає абсолютно зрозумілим явищем, що відбиває природній процес реакції українців на революцію. Доволі цікавим у цьому розділі спогадів В. Винниченка є його особисте ставлення до українізації армії. Засуджуючи реакцію російських демократів і сповіщаючи про надання українським солдатам моральної та правової підтримки з боку Центральної Ради, він же зазначає, що на той момент створення українських підрозділів є шкідливим. В. Винниченко погоджувався з можливістю формування українських осередків у запасних частинах, але ні в якому разі не на фронті, повторюючи тези представників Тимчасового уряду.

Досить обережно ставився до процесів українізації армії й М. Грушевський. У своїх мемуарах він пише про епізод, що відбувся на початку липня 1917 р. Як згадує автор, до нього звернулися українські солдати, які їхали з Саратова на фронт. Вони самовільно оголосили себе полком ім. М. Грушевського і просили в нього прийняти їх парад. М. Грушевський погодився на це лише з одного міркування – відмова могла призвести до затримки у відправленні ешелона.

Однак не всі політики і сучасники дивилися на армію, як на зайвий додаток до революції. За створення національної армії, підконтрольної не Петрограду, а Києву, відкрито виступав П. Скоропадський, який розпочав українізацію 34-го корпусу, прагнучи перетворити його на I-й Український корпус. Так, у серпні 1917 р. за погодженням із генералом Л. Корніловим відбулася заміна військовослужбовців – росіян на українців. У подальшому саме цей неодноразово реформований корпус стане основою збройних сил УНР. Однак у жовтні ставлення до нього з боку лідерів Центральної Ради

було вкрай негативним, що призвело до відставки самого П. Скоропадського та втрати темпів українізації армії в цілому.

Необхідність створення української армії як основи державності визнавав і Д. Дорошенко. У своїй праці він зазначає, що українські політики з самого початку революції намагалися розбудити національну свідомість у солдат, апелюючи передусім до слави козацьких часів. Із цією метою військовим організаціям давали гучні імена гетьманів минулого: клуб ім. П. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. П. Дорошенка та ін. Ці ідеї, як зазначає автор, знайшли широкий відгук серед солдатів, які охоче використовували національну символіку та козацькі атрибути. І на його думку, така захопленість національними ознаками та козацьким минулим неодмінно мала призвести солдатів до ідеї української держави. Отже, навіть у цьому відношенні ми бачимо пануючий на той час погляд на становлення армії: від ідеї історичної традиції до самоусвідомлення необхідності власної незалежності.

У таких умовах немає нічого дивного в тому, що процес створення української армії більшість тогочасних політиків просто оминули увагою в мемуарах. Виняток становили військові, зокрема П. Скоропадський, який здійснив реальні кроки зі створення національного війська. Інші ж політики «похвалитися» своїми досягненнями просто не могли або через відсутність реальних можливостей до дій, або через відсутність дій як таких. Зазначимо, що навіть процеси українізації, про які так багато писали мемуаристи, залишилися без достатнього контролю. Український Військовий генеральний комітет (очолив С. Петлюра), а пізніше й Генеральний секретаріат військових справ не провели навіть реєстрації українізованих підрозділів армії, не говорячи вже про можливість їх використання для власних цілей.

Незацікавленість політиків-соціалістів із Центральної Ради та Генерального секретаріату в регулярній армії проявлялася і в інших заходах зі створення збройних сил. Як свідчать факти, значно більшої довіри

українські лідери мали до іррегулярних підрозділів, на зразок «Вільного козацтва». Ця напіввійськова організація, що історично орієнтувалася на часи Гетьманщини XVII-XVIII ст., а за структурою близька до Донського козацтва, виникла ще у квітні 1917 р., а до осені набула поширення в ряді регіонів України, про що відзначили в спогадах сучасники тих подій. Військові загони, сформовані з добровольців, видавалися діячам Генерального секретаріату більш надійною опорою, ніж дисципліновані солдати українізованих полків, хоча чисельність їх була часто незначною. Так, В. Винниченко з захопленням пише про перспективи поширення і зміцнення козацького руху, що дозволить Україні уникнути більшовицької анархії. Однак у своїх спогадах Є. Чикаленко зовсім протилежно висвітлює ставлення В. Винниченка до плану формування армії з заможного селянства – «ідейного» противника більшовизму.

Міністр торгу та промисловості Центральної Ради І. Феценко-Чопівський у спогадах відзначив, що соціалісти з уряду підозріло ставилися до «Вільного козацтва», вбачаючи у них потенційних контрреволюціонерів. Отже, як бачимо, у лідерів УНР не було єдності в думках щодо «вільнокозацького» руху. Особливу увагу формуванню та діяльності «Вільного козацтва» у своїх мемуарах приділив Ю. Тютюнник, який фактично був одним із його організаторів – на Звенигородщині налічувалося до 20 тисяч козаків. Описуючи успіхи козаків у війні проти більшовицьких частин, Ю. Тютюнник наголошував на високому патріотизмі своїх підлеглих та їх натхненні в боротьбі за українську державність.

Реальний рівень боєздатності козацьких військ ми можемо прослідкувати за тим фактом, що П. Скоропадський, який у своїй політичній діяльності хоч і орієнтувався саме на «козацькі» верстви, однак у «Споминах» відзначає, що виборність, а не призначення кадрових командирів ставить під сумнів виконання реальних бойових завдань. Враховуючи той факт, що з числа мемуаристів-політиків він єдиний був

кадровим військовим, на нашу думку, найбільш об'єктивним виступає саме його бачення військового значення козаків. Згадки про козацтво ми знаходимо і в інших мемуаристів, однак їх зміст часто визначається особистою приналежністю до того, чи іншого підрозділу цих формувань.

Ставлення політиків Центральної Ради до армії докорінно змінилося в листопаді 1917 р., коли на зміну слабкому та поміркованому Тимчасовому уряду прийшли радикально налаштовані більшовики, чий авторитет у військових частинах був надзвичайно високим. У мемуарній літературі зустрічається твердження, що саме С. Петлюра сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, що складався з двох куренів і нараховував 300 солдатів. Однак М. Чеботарів відзначає, що кіш створено саме з його ініціативи. Потім він запропонував Петлюрі очолити це формування. На вимогу останнього для формальності він подає відповідний рапорт, зміст якого і наводить у своїх спогадах. Саме цей підрозділ у січні 1918 р. дозволив Центральній Раді придушити повстання робітників на заводі «Арсенал» і таким чином продовжити її політичне життя.

У листопаді 1917 р. також остаточно створено найбільш боєздатний підрозділ армії УНР – курінь Січових стрільців, сформований із військовополонених українців-галичан, що знайшло належне висвітлення у мемуарній літературі осіб, причетних до його створення. Зокрема Р. Дашкевич писав: «Ідеалом галичан була Соборна Україна, тому й до будови Української Республіки повинні стати всі українці, звідки б вони й не були». У листопаді 1917 р. 22 полонених із Дарницького табору під Києвом заявили про початок формування галицького куреня Січових стрільців. Подолавши початковий період революційної анархії, українські Січові стрільці, очолювані Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком перетворилися на першорядну бойову одиницю, що захищала Центральну Раду навіть під час гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

Лише поразка у війні з більшовиками змусила український уряд розпочати формування регулярних підрозділів – Запорізького корпусу генерала О. Натієва. Однак ситуація вже не була повністю під контролем Центральної Ради: Україну окуповано німецькою та австро-угорською арміями. Відтак за основу нового війська взято сформовану в австрійських та німецьких таборах із українських полонених Сірожупанну та Синьожупанну дивізії. Ці підрозділи врешті виявилися дійсно відданими Центральній Раді, однак перевірити їх боєздатність завадив переворот 29 квітня 1918 р. Отже, можна вважати, що і ця спроба побудови власної армії лідерами Центральної Ради виявилася невдалою.

Отже, бачимо, що в чисельній мемуарній літературі відображено реальне ставлення української правлячої еліти до армії та військової справи. Недовіра до регулярного війська, що не відповідало ідеологічним концепціям; небажання конфліктувати з Тимчасовим урядом; відсутність чіткої програми формування власної армії та принципів її внутрішньої побудови – все це призвело до того, що з початком відкритої війни з більшовицькою Росією Українська Народна республіка виявилася практично беззахисною.

Не менш важливими у плані розбудови державності України стали останні місяці функціонування Центральної Ради. До цього періоду відносяться часи внутрішнього протистояння під час роботи Всеукраїнського з'їзду Рад, війна проти більшовицької Росії, період після підписання Брестського миру і повернення Центральної Ради в Київ. Неоднорідні за своїм змістом події розглянутого нами періоду по-різному трактувалися як сучасниками, так й істориками. Знайшли вони своє відображення і в мемуарній літературі.

Поразка військ штабу Київського військового округу (КВО) в жовтневому протистоянні з більшовиками остаточно ліквідувала владу Тимчасового уряду над Україною, передавши по суті її Центральній Раді, що

в III-му Універсалі встигла оголосити себе єдиним легітимним урядом України. Загострення стосунків із російськими більшовиками розпочалося фактично з самого початку існування УНР. Відразу після жовтня посилилася більшовицька агітація на місцях, про яку неодноразово наголошували мемуаристи. Однак дії Центральної Ради проти них були досить нерішучими, що сприяло поширенню більшовицьких впливів у країні. Основною претензією більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів (РНК) – до Центральної Ради стало фактичне потурання останньої «контрреволюційним силам», а саме пропуск на Дон із фронту прихильників генерала О. Каледіна і переговори з ним. Наприкінці листопада стосунки між РНК та Радою загострилися ще більше у зв'язку з наказом Генерального секретаріату всім українським частинам, що перебувають за межами України, повернутися на Батьківщину. 30 листопада віддані українському уряду війська роззброїли та вислали з Києва пробільшовицькі підрозділи гарнізону міста. У відповідь прорадянські підрозділи блокували українські частини на Північному та Західному фронтах, забороняючи їх передислокацію в Україну.

Початком відкритого конфлікту між Центральною Радою та РНК став ультиматум 4 (17) грудня, за яким більшовики вимагали від Центральної Ради припинити роззброєння більшовицьких частин, не пропускати на Дон козаків із фронту та взяти участь у боротьбі з контрреволюційним «кадетсько-каледінським» повстанням. Реакція на ультиматум українських політиків добре прослідковується за їх мемуарами. Так, В. Винниченко у своїх спогадах вказував, що дії комісарів стали для нього несподіванкою. Він до останнього вірив у те, що заяви більшовиків є лише погрозами. На його думку, більшовицькі лідери через своє емігрантське минуле стали занадто відірваними від життя, втративши при цьому розуміння цінності національних здобутків. Ультиматум, у баченні автора, був ні чим іншим, як спробою політичного шантажу, спрямованого на нівелювання досягнень Української революції. З контексту його праці випливало, що соціальна

політика більшовиків не могла на рівних конкурувати з національно-соціалістичними заходами Центральної Ради, і, відповідно, була приречена на поразку в Україні.

Ще менш об'єктивну оцінку подіям, пов'язаним із радянським ультиматумом, дає М. Грушевський. Він вважав, що цей документ протирічить сам собі та є нічим іншим як спробою тиску на депутатів I-го Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. На думку голови Центральної Ради, вимоги, висунуті в ультиматумі, є штучними, і виконання їх може вважатися порушенням усіх прав УНР як окремої держави. На відміну від В. Винниченка М. Грушевський не звинувачує більшовиків в ідеалізмі, а робить більший акцент на помилковості їх бачення ситуації в Україні.

Досить дивним видається відсутність згадок про ультиматум у мемуарах більшовиків. Так, В. Затонський взагалі не згадує про нього, а Є. Бош лише вказує, що цей документ був спробою примирення між РНК та Центральною Радою. Відповідно його відхилення змусило більшовиків вдатися до більш радикальних дій, спрямованих на захист пролетаріату в Україні. Однак ці заяви не виглядають достатньо переконливими. Вони більше підтверджують думку, що українські більшовики були навіть не обізнаними з планами В. Леніна, тому й не могли дати пояснення З'їзду щодо причини проголошення ультиматуму.

Подальші події наглядно продемонстрували, що відірваність від реалій життя була притаманна не народним комісарам, а саме українським політикам. Їх бачення рівня національної свідомості українців та прагнення останніх воювати за свою державність було перебільшеним. Більшовицька пропаганда у військах виявилася значно ефективнішою, ніж ідеї українства, яким офіційна влада не надавала жодної підтримки. Цивільне населення України на той момент також не було повністю на боці українського уряду, адже лозунги Центральної Ради, задекларовані в III-му Універсалі, не

знаходили достатньої підтримки на місцях, а діяльність представників української адміністрації не вирішувала нагальних соціально-економічних питань.

Неприйняття ультиматуму Раднаркомом остаточно розколело український політикум. 5 (18) грудня частина депутатів I-го з'їзду Рад, яка підтримувала більшовиків, залишила Київ та переїхала у Харків, де 13 (26) грудня розпочав роботу III-й обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднавшись, київські та місцеві делегати оголосили своє зібрання Всеукраїнським з'їздом рад. Рішення цього з'їзду оформили всі юридичні підстави для війни більшовицької Росії проти УНР. Так, не відкидаючи принципу існування УНР, у Харкові обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) як альтернативу Центральній Раді та сформовано уряд – Народний секретаріат. Однак не всі сили на Сході України однозначно підтримували більшовиків. Навіть серед робітників не було єдності в цьому питанні, адже національні ідеї, привнесені Центральною Радою, були досить сильними. Представник радянського уряду, Є. Бош у спогадах визнавала, що місцеві більшовики недооцінили «роль та значення Центральної ради у революційному русі в Україні». Вона також пише про відсутність належної підтримки на місцях, вказує на низький рівень активності партійних керівників, що дуже ускладнювало роботу радянського уряду в Харкові. Саме це, на її думку, призвело до перебоїв у роботі ВУЦВК та необхідності переїзду спочатку у Київ, а потім «кочування» ВУЦВК та Народного секретаріату з міста до міста. Слабкість цього маріонеткового більшовицького уряду продемонстрували події січня 1918 р.

Так, 17 січня в Одесі проголошено Одеську радянську республіку, а 30 січня, на наступний день після переїзду ВУЦВК та Народного секретаріату в Київ, у Харкові створено Донецько-Криворізьку радянську республіку. Це засвідчує, що навіть серед більшовицьких організацій

України не було однозначної підтримки ідеї Української Народної (радянської) республіки. Проголошення альтернативного уряду в Харкові знайшло яскраве відображення в мемуарах українських політиків. З притаманним йому пафосом описав ці події В. Винниченко, який проголосив створення ВУЦВК проявом великодержавного російського шовінізму, що лише шукав законного приводу для втручання в українські справи, і якому Центральна Рада та УНР були головною завадою. Більш обґрунтовано підійшов до оцінки цієї події в своїх спогадах П. Скоропадський, назвавши події грудня 1917 р. однозначним підтвердженням слабкості Центральної Ради та її нездатності до управління державою. Адже допустити створення ворожого осередку на своїй території, і що головне – не вжити заходів до його ліквідації, на думку автора, було просто ганебним.

Реакція Центральної Ради на події в Харкові була запізнілою і недостатньою, на що вказують зокрема й мемуари сучасників. Лише 15 (28) грудня 1917 р. створено «Особливий комітет оборони України» у складі М. Порша, С. Петлюри, В. Єщенко. Наступного дня Генеральний секретаріат схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати (знов таки не регулярної армії, а військових підрозділів козацького типу). Однак навіть декларативно розпустити Харківський з'їзд і тим більше заборонити більшовицьку партію українська влада не наважилася. Більше того, налагодити повноцінний супротив наступаючій армії В. Антонова-Овсієнко Центральна Рада виявилася нездатною. Поодинокий опір, що чинили більшовикам переважно загони «вільного козацтва», не міг мати стратегічного значення, і питання переходу всієї повноти влади в Україні до ВУЦВК ставало справою часу. Більшість українських підрозділів, як засвідчують численні мемуари, або просто переходили на бік більшовиків, або лишалися нейтральними. У мемуарах генерал В. Петрів розповідає, що прибувши у Київ із полком ім. К. Гордієнка, був вражений малочисельністю військ УНР. Однак В. Антонов-Овсієнко,

який керував наступом радянських військ, був упевнений, що Київ захищатимуть 20 тисяч військових. У спогадах командуючий червоними військами визнавав низьку боєздатність своїх формувань. Так, у Куп'янську, на Харківщині, радянський загін частково розбігся, а решту довелося роззброїти. Але з'явилася можливість поповнювати особовий склад за рахунок місцевої Червоної гвардії: Харків надав 500 червоногвардійців, у Катеринославі їх налічувалося біля 3-х тисяч, у Миколаєві – 840.

Українське ж командування було позбавлене такої можливості. Д. Дорошенко писав: «З'явилися більшовики і кинули у солдатську масу більш елементарні та привабливі гасла...Захищати Центральну Раду виявилось нікому, і померати за неї пішла лише інтелігентна молодь, гімназисти та студенти. Учасник тих подій В. Кучабський із сумом згадував, що в цей час українські ж частини змушені були роззброювати українців. Так, у Броварах полк ім. Наливайка, що налічував 1400 багнетів, збирався виступити проти Центральної Ради. Його оточила та роззброїла лише одна сотня Січових стрільців. І все це відбувалося в умовах, коли вглиб України рухалися радянські війська.

Наступ радянських військ на Київ, очолюваний М. Муравйовим, здійснювався з Бахмача вздовж залізниці. 16 (28) січня у Києві розпочалося більшовицьке повстання робітників заводу «Арсенал» та частин місцевого гарнізону, яким за короткий термін часу вдалося встановити свій контроль над значною частиною міста. Українські підрозділи, віддані Центральній Раді, не могли придушити цей виступ. Його метою стало повалення Генерального секретаріату та проголошення в Києві радянської влади. Реальний опір наступу повстанців здійснювали лише 3 сотні галицьких Січових стрільців, дислокованих у приміщенні духовної семінарії. Їм вдалося відбити наступ більшовиків на приміщення Центральної Ради, а також зупинити просування робітників із Подолу. З часом Січовим стрільцям вдалося відбити частину центра Києва та Поділ, перенісши основні бої на

Печерськ. Досить докладно ці вуличні бої описано у спогадах В. Кучабського.

У цих умовах українські політики опинилися перед вибором: зосередити свої сили проти внутрішньої опозиції чи проти наступаючих радянських військ під керівництвом Муравйова. Загроза з боку «арсенальців» для С. Петлюри видавалася більш реальною, тому він відкликав із фронту найбільш боєздатні частини: Слобідський гайдамацький кіш та галицьких Січових стрільців. Отже, на 20 січня (2 лютого) сили Центральної Ради здобули значну перевагу, і 4 лютого повстання придушено остаточно.

Про особисту участь С. Петлюри в цих боях у спогадах дещо з пафосом писали В. Прохода та В. Кедровський. Однак ця перемога для С. Петлюри, який командував військовими діями в Києві, стала даремною. Фронт проти М. Муравйова виявився практично відкритим. Героїчна спроба 1-ї сотні Допоміжного студентського куреня зупинити наступ більшовиків під Крутами перетворилася на трагічну загибель української молоді, і після цього шлях до столиці УНР був відкритий, про що й свідчать мемуари учасників цих боїв. Уже перебуваючи в еміграції, М. Чеботарів писав, що військове керівництво повинно було не відправляти на фронт юнаків, а посилати туди з Києва «нейтральні» полки, «а цього нашому начальству і не хотілося робити, і було боязно за своє життя».

Уже 5 лютого більшовицькі підрозділи увійшли в лівобережну частину Києва, а 9 лютого після 5 днів гарматного обстрілу зайняли і його основну частину. А бомбардування міста артилерією М. Муравйова настільки вразило сучасників, що знайшло відображення у багатьох спогадах.

Отже, Центральна Рада, не вичікуючи розв'язки боїв, залишила місто та переїхала у Житомир. Слабкість Центральної Ради та її уряду у своїх мемуарах показав В. Винниченко. Він зокрема зазначив, що Рада довгий час ставила національно-державницьку ідею вище за соціальну, і саме це

відштовхнуло від неї народні маси. На його думку, єдиним шансом для української верхівки було йти за настроями народних мас, змінити соціальну політику і таким чином зберегти владу в національно-українських руках, не створюючи протиріччя між національним та соціальним. Отже, бачимо, що поразка Центральної Ради в січні-лютому 1918 р. обумовлена цілою низкою чинників, які вказувалися в мемуарах сучасників подій. Це і слабкість соціальної програми, і незадовільна робота в армії, що призвела до втрати контролю навіть над українськими підрозділами, і відсутність єдності у середовищі самої української владної еліти. Український уряд не зумів використати об'єктивно слабкі місця в роботі та організації свого опонента – ВУЦВК, і, втративши ініціативу, втратив владу над країною.

Однак у вказаний період Центральна Рада спромоглася провести акцію, що посіла важливе місце у всій історії національно-визвольної боротьби українців. У ніч на 12 січня 1918 р. проголошено IV-й Універсал. Цей документ якісно різнився від попередніх, адже вперше проголосив Україну не як суб'єкт тієї чи іншої федерації, а як самостійну державу. Генеральний секретаріат перейменовувався в Раду народних міністрів, що мало надати йому більшої ваги у внутрішній та зовнішній політиці. Однак, незважаючи на всю історичну значущість цього кроку, варто зауважити, що цей кульмінаційний момент в історії української боротьби за державність вже був запізнiлим. Національне піднесення, що стало характерним для українського суспільства в березні – жовтні 1917 рр., на початок 1918 р. згасало, про що говорять і тогочасні українські лідери. Необхідні передумови для проголошення IV-го Універсала склалися ще в грудні 1917 р., коли УНР взяла участь у Брестських мирних переговорах із країнами Четверного блоку. Про цей акт, а також намір стати на власний шлях у міжнародній політиці Генеральний секретаріат оголосив у ноті від 11 грудня 1917 р. Цей крок для УНР був вимушеним, адже можливість захисту власних інтересів під час переговорів радянської Росії з Четверним союзом дозволяв уникнути

звинувачень у співпраці лідерів Української революції з австрійцями та німцями, показати, що українська влада хоче загального, а не сепаратного миру. Підтримку українському прагненню мати власне представництво на переговорах висловили Німеччина та її союзники, що бачили в ній додатковий важіль у переговорах із Радою Народних Комісарів. Однак для повноцінної участі у переговорному процесі, й тим більше для підписання певних міжнародних договорів Україні не вистачало декларативної незалежності.

Сам крок до незалежності розглядався тогочасними політиками досить ризикованим. Частина політичної еліти вважала, що незалежність, яку Україні так рекомендують оголосити німці, вже сама собою є підозрілою. Голова української делегації у Бресті О. Севрюк писав, що такий крок дасть підставу стверджувати, що Центральна Рада є «зряддям німецької інтриги». Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін вважав, що більш корисним буде примирення з більшовиками, адже за визнання незалежності України німці неодмінно почнуть вимагати економічного пріоритету. Незалежність, у свою чергу, лише посилить війну з Росією, змушуючи Україну залучити на допомогу німців. А останнє неодмінно призведе до кайзерівської окупації України. Близьку до поглядів О. Шульгіна позицію займав і В. Винниченко, який розумів не закономірність, а вимушеність цього кроку для Української Народної Республіки.

Сама робота Брестської мирної конференції розпочалася 28 грудня 1917 р. УНР на ній представляли В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, М. Полоз та О. Севрюк. Жоден з українських дипломатів не мав ані досвіду дипломатичної роботи, ані чітких вказівок щодо позиції Центральної Ради на переговорах. Однак, незважаючи на це, діяльність української делегації була високо оцінена сучасниками. Так, австрійський дипломат, міністр закордонних справ граф О. Чернін у своїх спогадах визначав українців більш поміркованими і менш заангажованими

соціалістичними ідеями, ніж їх російських колеги. Він вказував, що їхні змагання спрямовані на одне – на самостійність, однак самі вони не розуміють, якої самостійності хочуть: чи то повної, чи то у складі якоїсь російської федерації. Граф О.Чернін добре розумів і той факт, що для українців переговори з Четверним блоком та визнання останнім їх незалежності є лише інструментом для протидії більшовикам.

28 грудня 1917 р. голова радянської делегації у Бресті Л. Троцький заявив, що не бачить перепон для роботи на конференції окремої української делегації, однак, зрозумівши небезпеку прямих контактів українців з німцями та австрійцями, швидко змінив свою позицію. Цього також вимагало прибуття у Брест делегації Народного секретаріату в складі Ю. Медведєва та В. Шахрая, що також мала представляти інтереси радянської УНР.

В умовах наявності двох українських делегацій на переговорах австро-німецька сторона ще більше посилила тиск на Центральну Раду, пропонуючи їй проголосити незалежність відкинувши таким чином усі претензії на легітимність української радянської делегації. Неможливість подальшого затягування часу зрозуміли і в Києві, особливо враховуючи розпуск більшовиками Всеросійських установчих зборів у Петрограді та наступ радянських військ на Київ. У цих умовах Центральна Рада 9 (22 січня) 1918 р. прийняла IV-й Універсал, підсумувавши таким чином національно-визвольну боротьбу 1917 р. За кілька днів до цього Центральна Рада прийняла також «Закон про персонально-національну автономію», який гарантував усім національним меншинам в Україні право на влаштування життя відповідно до національних традицій. Цей крок мав надати підтримку українській владі з боку інших народів, але об'єктивно був запізним. Шансів самостійно захистити свою незалежність у Центральній Раді вже не було.

Проголошення IV-го Універсалу зняло всі правові перепони в контактах із Берліном. На своєму засіданні 27 січня Рада не лише надала повноваження своїй делегації укласти договір із державами Центрального

блоку, а й ратифікувати його на той випадок, коли вона сама не здатна буде цього зробити. Відповідний договір укладено 9 лютого. За його умовами країни Четверного союзу визнавали незалежність та територіальну цілісність УНР. Австро-Угорщина підтверджувала права західних українців на широку автономію, а всі країни блоку зобов'язувалися надати допомогу УНР у війні з більшовиками. Натомість Україна повинна була надати Берліну та Відню значну допомогу продовольством. Цей договір, що по суті ставив УНР у політичну та економічну залежність від нових «союзників», по-різному оцінений сучасниками.

Так, П. Христюк вважав його «не імперіалістичним», а рівноправним, з економічної точки зору навіть вигідним для України. Однак більшість мемуаристів однозначно вбачили в ньому ознаки економічного закабалення. Зокрема граф О. Чернін вказував, що організацію постачання продовольства Центральні держави візьмуть під свою опіку, тобто фактично усунуть Генеральний секретаріат від цього стратегічного завдання. Не менш категорично оцінює цей договір і представник німецького Генштабу, генерал Е. Людендорф, який чітко наголошує, що Україна, як економічна сила, була потрібна Німеччині, тому залишити її більшовикам є неприйнятним. А для отримання контролю над цією сировиною необхідним є просування військ у глиб країни, тобто фактична її окупація. Досить цікаву оцінку договору дає Д. Дорошенко, який більшу увагу приділяє не факту економічної залежності від Німеччини, а наступній окупації українських земель. На його думку, українська влада підписала складений чужими руками документ, в якому питання про інтервенцію зарання було вирішене в Берліні. Не висловлював захоплення договором у своїх мемуарах і В. Винниченко, вважаючи його підписання вимушеним. І якщо Центральна Рада повернулася в Київ на німецькій гарматі, «то повинна пам'ятати: на чийому возі їдеш, того й пісню співаєш». Представник анархізму Н. Махно назвав союз українських «соціалістів – шовіністів» із німцями ганебним.

Відповідно до укладених угод австро-німецькі війська розпочали наступ на Україну. На Волині – у Сарнах та Маневичах до кайзерівських авангардів приєдналися і невеличкі частини Окремого Запорізького загону УНР. Центральна Рада у своїх відозвах неодмінно вказувала, що присутність німецьких та австрійських військ не є окупацією, а «дружньою допомогою» в боротьбі з більшовиками, а основну ударну силу складають українські Січові стрільці з Галичини та дивізії з українських військовополонених, тобто самі українці. М. Грушевський декларативно назвав німецьку військову допомогу «безоплатною», що Берлін не очікує «за це ніякої нагороди», хоча наврядчи він сам не розумів усіх реалій. Як вказував у спогадах П. Христюк, делегація УНР у Бресті наголошувала, що Січових стрільців та 2 дивізій, сформованих із українських полонених, вистачить, аби відтіснити більшовиків. А якщо й будуть залучатися німецькі війська, то вони повинні просуватися тільки вздовж північного кордону України з Росією. Однак у Берліна та Відня був свій план, що передбачав повну окупацію УНР.

Успіх наступу кайзерівських військ був очевидний. Організувати збройний опір німецькій армії у більшовиків не було можливості. Так, М. Майоров відверто писав, що київський пролетаріат був розгублений відсутністю продовольства та швидким просуванням німців. Навіть командуючий радянськими військами Ю. Коцюбинський не знав про реальний стан на фронті. Київ із радянським урядом залишили тільки два сформовані більшовиками полки: 1-й київський полк залізничників та кінний загін В. Примакова. Ця ситуація дуже нагадувала відступ із Києва у січні підрозділів УНР. Отже, на початку березня 1918 р. у Київ повернулася Центральна Рада. В своїх перших відозвах до народу вона однозначно заявляла, що ніякого втручання іноземного військового командування у внутрішні справи УНР не відбудеться, і вся соціальна та економічна політика в країні й надалі перебуватиме в руках українців. Як підтвердження цих декларацій, лідери Центральної Ради і Ради народних міністрів заявляли про

продовження соціальних реформ і про те, що єдиним критерієм діяльності української влади є інтереси трудящих.

Прагнучи й надалі проводити соціалістичні реформи в Україні, Рада народних міністрів відкидала всі рекомендації німецького уряду зміцнити державну владу і припинити безкоштовне наділення селян землею. 24 березня 1918 р. усупереч позиції німецького посла Мумма оприлюднено урядову декларацію, відповідно до якої земельне питання й надалі мало вирішуватися згідно з положеннями III-го Універсалу та законів, виданих у попередні часи Центральною Радою. Ці заходи мали на меті здобути підтримку серед незаможних груп селянства.

Зрозуміло, що в цих умовах лише зростало незадоволення політикою Центральної Ради в середовищі заможних селян та великих землевласників, однак соціалісти з Ради народних міністрів намагалися цього не помічати. Так, В. Винниченко жодного разу не вказує, що в Україні у березні-квітні селяни висловили свій спротив політиці Києва. Однак факти цього були, про що свідчать мемуари. Невдача зустрічі делегатів З'їзду хліборобів із Центральною Радою, спроби буржуазії під захистом німецьких солдатів відмінити революційні надбання у промисловості, організація П. Скоропадським Української народної громади не були випадковістю.

Поміркованість та нерішучість Центральної Ради викликала невдоволення не лише населення України, а й у німецького командування. О. Чернін у своїх спогадах вказує, що австрійський і німецький уряди мали значний сумнів у здатності української влади забезпечити постачання сировини і продовольства в їх країни, і взагалі у здатності «лівих опортуністів» організувати міцну владу.

Початком відкритого конфлікту з окупаційною адміністрацією став наказ німецького генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. «Про повний засів земельних площ», що забороняв перешкоджати засіву

поміщицьких земель, і знівелювавши по суті всю аграрну політику Центральної Ради. Відповіддю українського уряду стала резолюція Малої Ради, яка зазначала, що будь-яке самовільне втручання кайзерівського командування в соціально-політичне та економічне життя суспільства є неприпустимим, а наказ Ейхгорна не повинен виконуватися.

Наслідком цієї резолюції стала втрата підтримки української влади з боку окупаційних військ. Так, не здобувши прихильність незаможного селянства, Центральна Рада втратила підтримку практично всіх соціально-політичних сил: міської та сільської буржуазії, поміщиків, селянства та окупаційних військ. Реакцію німців та австрійців також було легко передбачити. Як згадує граф О. Чернін, ще на початку квітня він повідомляв послу Австрії в Україні Форгачу, що не буде мати нічого проти, якщо цей цілком ізольований уряд буде змінено. Про аналогічні настрої в Берліні повідомляє і генерал Е. Людендорф, який наголошував на необхідності пошуку більш достойних претендентів на владу в Україні. Отже, на середину квітня 1918 р. політичне майбутнє Центральної Ради було остаточно вирішено і не лише окупантами, а й розкладом політичних сил в країні та власною політикою українських соціалістів. Розв'язка настала 29 квітня, коли віддані П. Скоропадському підрозділи з допомогою німецьких військ здійснили державний переворот та повалили владу Центральної Ради.

Причини поразки українських соціалістів і падіння УНР 29-30 квітня 1918 р. сучасники бачили по-різному. Найчастіше автори мемуарів із цього приводу називають дві основні причини: розчарованість більшості населення в Центральній Раді та прагнення сильної влади. Особливу увагу цьому питанню приділяє П. Скоропадський, який у своїх мемуарах критикує практично всі заходи УНР 1918 р., особливо її стосунки з німцями. Близькі до позицій гетьмана були й погляди інших сучасників – опонентів Центральної Ради. Зокрема генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що

напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію на селі та відповідно послабили Центральну Раду.

Погляди, близькі до бачення ситуації П. Скоропадським, висловлюють у своїх мемуарах і його прихильники: М. Могилянський, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, Д. Донцов та інші. Вони звинувачують УНР у прорахунках в аграрній сфері; у стосунках з різними соціальними верствами, передусім селянами, поміщиками та буржуазією. Одним із найпоширеніших недоліків влади соціалістів є звинувачення в повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади.

Як не дивно, але близькою до прихильників Гетьманату виявилася і критика діяльності Центральної Ради П. Христюком та В. Винниченком. Перший звинуватив УНР у неспроможності розв'язати соціально-економічні питання, створити адміністративний апарат та боєздатне військо. В. Винниченко не менш жорстко аніж його ідейні вороги критикував уряд за кризу у внутрішній політиці, за нездатність Ради вирішити найнагальніші потреби українського суспільства, передусім селян. На його думку, влада у тому форматі, в якому вона існувала в березні – квітні, була приречена.

Аналіз історико-мемуарної літератури, присвяченої періоду діяльності в Україні Центральної Ради, дозволяє зробити ряд висновків. Так, аналізуючи період виникнення цієї структури, бачимо, що практично всі мемуаристи відзначають високий рівень піднесення національної ідеї в населення України, передусім у селян та військових. Дуже часто їх прагнення національного самовизначення випереджали заходи Центральної Ради. Радикалізм простого народу часто змушував українських політиків не керувати процесами, а підлаштовуватися під них. Однак у цей період більшість політиків продовжують працювати з єдиною метою – досягнення української національної державності в тій чи іншій формі. Національно-демократичний табір виступає єдиним фронтом, що дозволяє йому досягнути

не лише визнання в Україні, а й досягнути статусу офіційного лідера національних сил.

Другий період, як засвідчують мемуари, вже не є таким однорідним. Увагу українським справам приділяють і політики з інших регіонів, що, звичайно, відбивається на оцінці тих чи інших подій. Найбільш неоднозначно в мемуарах зображуються II-й Універсал Центральної Ради, переговори з Тимчасовим урядом, реакція на події в Україні різних політичних сил. Саме в цей період у мемуарах спостерігаємо максимальну єдність усіх патріотичних сил, що засвідчує прагнення сучасників показати процес становлення української держави у найбільш привабливій формі.

Третій період – від III-го Універсалу до державного перевороту 29 квітня 1918 р. – є найбільш складним і неоднозначним. Про нього маємо велику кількість спогадів представників різних політичних сил: тогочасних провладних політиків, їх опонентів із числа прибічників інших політичних платформ, більшовиків, як українських, так і російських, іноземних дипломатів, які в своїх спогадах торкалися української проблематики.

Така різноманітність матеріалу дозволяє максимально об'єктивно оцінити суть і значення заходів, проведених українською владою, зокрема роботу I-го Всеукраїнського з'їзду рад, IV-го Універсалу, Брестського договору та форм його реалізації тощо. Мемуари дозволяють показати й оцінку сучасниками причин падіння УНР у квітні 1918 р., визначити, що головним винуватцем такої розв'язки була сама Центральна Рада, яка не змогла консолідувати навколо себе все суспільство і створити життєздатні інституції державного управління.

ЛЕКЦІЯ 3. Тема: Гетьманат П.Скоропадського 1918 р.

у спогадах сучасників.

План.

1. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.
2. Внутрішня політика: аграрна реформа, будівництво збройних сил, культурно-освітня сфера.
3. Зовнішні відносини Української Держави.
4. Антигетьманський повстанський рух. Падіння Гетьманату.

Рекомендована література

1. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / П. П. Скоропадський / редкол.: Я. Пеленський (голов. ред.) та ін.– К. – Філадельфія: Б. в., 1995. – 493 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. III. – 535 с.
3. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Упоряд. К. Ю. Галушко / Д. І. Донцов. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
4. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920)./ Д. Дорошенко. – Ч. 2. – Львів, 1930.
5. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. – Відень, 1931.
6. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок з споминів) / Н. Король.– Нью-Йорк, 1967.
7. Пархоменко В., Шитюк М. Українська Центральна Рада та Гетьманат П. Скоропадського в мемуарній спадщині. Миколаїв: Іліон, 2017. – 196 с.

8. Пархоменко В. А. Щоденники Д. Донцова та Є. Чикаленка – як джерело з історії Гетьманату 1918 року в Україні // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2013. – Вип. 3.35. – С. 218–222.

Зміст лекції

Висвітлення значущих історичних подій та етапів у спогадах учасників і сучасників притаманне всім епохам та народам. Мемуарна література, як форма і вид висловлення особистого погляду на історію, в цих умовах стає не лише спробою автора поділитися з нащадками особистими знаннями та враженнями, а й засобом переконання майбутніх поколінь у власній значущості для історії, й що найголовніше – спробою дати особистісний, ціннісний аналіз тих чи інших подій та їхніх рушійних сил, якими часто виступають і самі мемуаристи.

Враховуючи вищенаведене, можемо визначити значну актуальність висвітлення досліджуваного історичного періоду саме через призму мемуарної літератури, поєднуючи та порівнюючи її інформацію з даними інших джерел. Це, на нашу думку, не лише дозволить більш якісно висвітлити історію Української революції в цілому, а й Гетьманат П. Скоропадського зокрема. Мемуарна література розкриє тогочасну свідомість та бачення ситуації представниками різних політичних сил та напрямків, союзників та опонентів, безпосередніх учасників подій, які намагаються відбілити себе, та сторонніх спостерігачів, які просто згадують про подію, не маючи в її аналізі та якісному висвітленні особистої зацікавленості.

Дуже цікавим у вивченні мемуарної літератури, присвяченій історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського, є порівняння праць, написаних різними авторами відразу після закінчення подій та створених уже

через певний час. Мемуарист не просто висловлює свої емоції щодо минулих (іноді досить віддалених) подій, а намагається більше уваги приділити аналізу причин та наслідків того чи іншого явища, дати йому пояснення вже з висоти свого життєвого досвіду й ширшого контексту знань про минуле. Адже, наприклад, значна частина мемуаристів змогла побачити Гетьманат у комплексі всієї незавершеної Української революції 1917–1921 рр., лише фрагментом якої (хоч й важливим) була Українська Держава 1918 р.

У цілому, розглядаючи мемуарну літературу, присвячену досліджуваній темі, можемо поділити її на декілька груп, сформованих у залежності від політичних поглядів та історичної ролі авторів споминів. Враховуючи ту обставину, що Українська Держава сформувалася в досить складній зовнішньополітичній і внутрішньополітичній ситуації, увагу їй приділяли не лише ті, хто мав до її становлення і функціонування пряме, безпосереднє відношення, а й ті, хто так чи інакше змушений був враховувати її існування. Так, за вищеназваними критеріями, можемо виділити дві великі групи мемуаристів.

До першої з них належать українські політичні діячі (як прихильники, так і опоненти гетьманського режиму). Кожен із них намагається показати значущість тих чи інших подій для долі України. Критика й апологетизування часто переплітаються в їхніх споминах, адже однозначно оцінювати програму кампанію не можуть навіть її автори і провідники, передусім сам гетьман та члени його уряду. Всі вони так чи інакше змушені вказувати на причини, що спричинили фіаско гетьманського проекту Української Держави хоча б для того, щоб реабілітувати себе в очах нащадків. До представників цієї групи авторів мемуарів можемо віднести, передусім, самого гетьмана П. Скоропадського, Д. Дорошенка, В. Липинського, В. Зеньківського, М. Могилянського, Д. Донцова, Є. Чикаленка.

Аналогічну картину можемо побачити і в працях їх опонентів – представників українського соціалістичного руху (особливо діячів Директорії). Вони, в свою чергу, критикуючи Гетьманат, змушені були вказувати і на причини успіху перевороту 29 квітня 1918 р., і що головне – не могли уникнути позитивних результатів роботи гетьмана, особливо у сфері культури та освіти. Це спогади В. Винниченка, П. Христюка, Є. Коновальця, М. Ковалевського, М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, І. Фещенко-Чепівського, В. Андрієвського, В. Кучабського, І. Мазепи, М. Шаповала, Н. Короля, В. Петріва, О. Греківа; західноукраїнських політиків Л. Цегельського, М. Лозинського, К. Левицького та багатьох інших.

Другою великою групою мемуаристів можна назвати осіб, які напяму не були задіяні в Українській революції, однак впливали на її перебіг. Це, в першу чергу, більшовицькі лідери, представники російського білогвардійського руху та німецького військового командування, значущість якого в період Гетьманату була дуже високою. Всі вони розглядали Українську Державу та її інститути виключно через призму власних потреб та інтересів. При цьому ставлення до гетьманського уряду в них були кардинально протилежні: від прихильного (німці) до категорично-ворожого (більшовики). Однак, незважаючи на такі обставини, часто мемуари цієї групи є більш об'єктивними у висвітленні історії Гетьманату.

Лише праці переможців – більшовиків – випадають із цієї моделі: В. Аверін, О. Альошин, Г. Калита, М. Майоров, у першу чергу, через їх подальше редагування у відповідності до загальнодержавної ідеологічної лінії. До цієї другої когорти мемуаристів можемо віднести прихильників білогвардійського табору А. Денікіна, В. Гурка, М. М'якотіна, П. Краснова, Г. Ліхтенбергського та ін. А також спогади німецького генерала Е. Людендорфа, австрійського міністра закордонних справ О. Черніна, фінського посла Г. Гумеруса та ін.

У цілому мемуарна література щодо проблем Української Держави гетьмана П. Скоропадського є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавленість в істориків. Це і проблеми становлення Гетьманату, і його внутрішня політика, і що головне – питання стосунків з іноземними державами, або силами, що презентували себе окремо від Української Держави: країнами Четверного союзу, передусім Німеччиною та Австро-Угорщиною; більшовицьким урядом Росії; країнами Антанти; російськими монархічно-консервативними силами: Білою армією, Військом Донським тощо. Звичайно, рівень інформативності тих чи інших мемуарів є різним, однак вони якісно дозволяють розкрити досить об'єктивну картину подій і суспільних настроїв в Україні у 1918 р.

Першою проблемою, що відразу виникає у ході аналізу будь-якого етапу державного будівництва, є питання закономірності чи випадковості його виникнення. Період Гетьманату в цьому не є винятком. Адже гетьманська Українська Держава виникла не за обставин вакууму влади, як це було з Центральною Радою в березні 1917 р., а на основі діючої державно-політичної структури – УНР, яка, незважаючи на власну недосконалість, мала і діючий уряд, і міжнародне визнання. Через це питання рушійних сил гетьманського перевороту, його перебіг та причини перемоги викликали зацікавленість і, отже, потребу висвітлення у більшості мемуаристів. Більше того, сам феномен перевороту, на відміну від еволюційних політичних змін, завжди викликає інтерес у людини, навіть тієї, яка до цього особливої уваги політиці не приділяла.

Потрібно зазначити, що революція 1917 р. вивела на політичну арену Російської імперії в цілому, й України зокрема, ряд соціальних верств, які до цього власної активності не проявляли. Найбільш потужною з них стало заможне селянство, або куркульство. Саме цей прошарок, вихований на козацьких старожитностях та традиціях, мав усі можливості для проведення власної політики. Більше того, українські землеробські традиції, посилені

Столипінською реформою, зумовили інтерес селянства до політики. Спроби соціалізувати село, здійснені в свій час Центральною Радою, лише посилили опозицію більшості селян до неї. Про це в своїх мемуарах згадують більшість сучасників – прихильників Гетьманату, зокрема Д. Дорошенко, який соціальною базою перевороту назвав широкі кола «хліборобів» та М. Могилянський, який зазначив, що П. Скоропадський зумів згуртувати всіх «від поміщиків до дрібних земельних власників-селян».

Ще більш відкрито у своїх мемуарах називає соціальну опору Гетьманату В. Липинський. Відданий своїй теорії української еліти, він чітко відокремлює заможних селян від усіх інших, виводячи їх родовід від козацької старшини. На його думку, максимум державної незалежності Україна отримала саме за часів Гетьманату та його «хліборобського уряду». Сам П. Скоропадський у своїх мемуарах чітко вказує, що своєю опорою він вважав селян-працівників, які прагнуть створити українську державність та виступають за дрібну земельну власність. Він мріє про Україну, цілком заповнену невеличкими, високоприбутковими, власними господарствами, при чому як у сфері хліборобства, так і виробництва супутньої аграрної продукції, зокрема цукрового буряку та ін.

Однак, незважаючи на таку однотайність істориків та мемуаристів, маємо й інші погляди щодо цього питання, починаючи від розбіжностей у трактуванні однотайності селянства (все селянство як у М. Могилянського, чи лише заможні нащадки козацької старшини у В. Липинського) і до визначення пріоритету інших верств населення. Саме поняття «заможне селянство» трактується мемуаристами по-різному. Жоден із них чітко не визначає, скільки землі повинен мати «заможній» селянин, чи яким іншим критерієм це визначити. Найчастіше за цей критерій береться наявність власного земельного маєтку, однак об'єктивно це не може бути чітким показником. Звідси й бажання різних авторів по-різному показати соціально-майновий склад тих, хто виступив проти уряду УНР.

Прихильники Гетьманату включають сюди і поміщиків (за критерієм вони підходять, бо мають власну ділянку землі), і селян, які отримали ділянки внаслідок змін, викликаних революцією 1917 р., у тому числі й ленінським «Декретом про землю». Натомість опоненти намагаються чітко виокремити з цієї соціальної бази поміщиків і сільську буржуазію, наголошуючи на їх першочерговій зацікавленості у падінні соціалістичного уряду. Так, П. Христюк змушений був пояснювати це тим, що лише поміщики і буржуазія були зацікавлені у відміні реформ Центральної Ради. Незаможні селяни, на його думку, залишалися відданими соціалістичним реформам УНР, про що свідчила резолюція Другого всеукраїнського селянського з'їзду.

Однак не лише заможне селянство надало підтримку П. Скоропадському в час його приходу до влади. Це у своїх мемуарах чітко вказують його опоненти. Зрозуміло, що прибічники гетьмана не були зацікавлені у висвітленні соціального протистояння в Українській державі, наголошуючи на «підтримці всіма землевласниками». У той же час супротивники навпаки прагнули скоротити соціальну опору до мінімуму. Таким мінімумом були ті верстви, які втратили найбільше і ще могли втратити від реформ соціалістів: буржуазія та великі землевласники. Саме вони, на думку більшості сучасників, і склали ту реальну опору Гетьманату, використовуючи при цьому селян як прикриття.

І така думка була близькою різним ворогам нової влади – від ультраправих монархістів Білого руху до більшовиків. Так, прихильник «Білої ідеї» О. Лукомський назвав основною силою, що організувала контрреволюційний переворот у Києві в квітні 1918 р., поміщиків і велику сільську буржуазію. Інші верстви, на його думку, активності в цьому не проявили, більше того не були в ньому зацікавлені: міська буржуазія прагнула відновити імперію, тому взагалі не брала активної участі в українській політиці, а селяни не мали для цього можливостей. Відданий

ідеям класової боротьби і союзу пролетаріату та трудового селянства, більшовик М. Майоров констатує, що прибічники Гетьманату спиралися переважно на поміщиків та капіталістів, а також заможне селянство (куркулів). Більшість селянства і весь пролетаріат залишилися в стороні від державного перевороту.

Концепцію щодо пріоритету саме поміщиків в організації державного перевороту підтримує і один із керівників прогетьманської партії демократів-хліборобів С. Шемет. Описуючи у своїх спогадах перебіг Хліборобського конгресу, він зазначає, що серед делегатів відбувся розкол, і більшість його однопартійців залишили засідання. Отже, саме голосування щодо обрання гетьмана проводили не селяни-хлібороби, а представники іншої політичної групи, представленої на конгресі – «Союзу земельних власників», що складався з поміщиків, великої сільської буржуазії та багатоземельних селян, які використовували найману працю. Відтак, більшість супротивників П. Скоропадського вважали, що переворот організували саме ті сили, які найбільше матеріально втратили під час реформ і, відповідно, прагнули реваншу.

Однак у мемуарах часто згадується ще одна верства, що взяла безпосередню участь у перевороті та довгий час залишалася найбільш надійною опорою режиму, – колишні офіцери імператорської армії. Саме цей прошарок населення, що зріс внаслідок Першої світової війни, опинився на перехресті революційного протистояння. Питанню ролі офіцерів у перевороті 29 квітня 1918 р. приділяють увагу більшість мемуаристів. Особливо його висвітлюють суперники гетьмана, яким окрім соціальної опори перевороту необхідно було показати його рушійну силу і безпосередніх виконавців. Досить цікаво висвітлює цей аспект один із офіцерів Січових стрільців В. Кучабський. Будучи учасником опору заколотників, він наголошує, що саме російські офіцери здійснювали захоплення адміністративних будівель та разом із німцями розігнали Центральну Раду. Більше того, саме офіцери-

добровольці почали становити загрозу для Центральної Ради ще 27 квітня після розпуску німцями «синьожупанників». Офіцери-гетьманці провокували, на його думку, Січових стрільців, а в ніч із 29 на 30 квітня між ними відбулося ряд збройних сутичок, що, в свою чергу, призвело до активізації дій німецьких військ та ізоляції у Луцьких казармах всього корпусу Січовиків.

Про значущість для майбутнього перевороту офіцерів пише у своїх спогадах і П. Скоропадський. Так, він зазначає, що офіцерські загони почали ним формуватися ще на початку квітня, і саме офіцерам він довіряв план підготовки майбутнього перевороту. Вони і склали ту ударну силу, яка зуміла зайняти більшість стратегічних об'єктів у місті та не допустила втручання в перебіг подій кайзерівських військ.

Однак не все офіцерство Києва підтримало майбутнього гетьмана. Більшість вищих чинів, у тому числі генерал А. Драгоміров, відмовилися підтримати П. Скоропадського, в першу чергу, через його пронимецьку орієнтацію. І хоч більшість із них під час перевороту зберігали нейтралітет, однак розкол серед цієї верстви теж був очевидним.

Досліджуючи питання соціальної бази Гетьманату в мемуарній літературі, слід звернути увагу на досить вагомий аспект щодо участі в перевороті інтелігенції та пролетаріату. І якщо про першу маємо поодинокі звістки, зокрема у В. Липинського, то про роль київського пролетаріату згадок немає взагалі. Навряд чи це випадковість. Ймовірніше всього внутрішня боротьба між українськими силами повністю залишилася поза увагою найчисельнішої групи населення Києва. Цьому є об'єктивні причини. Більшість політично активних елементів, як серед інтелігенції, так і серед пролетаріату зазнало переслідувань на початку 1918 р. (січневе «Арсенальське» повстання у Києві та репресії більшовицьких загонів М. Муравйова у лютому). Відтак представники названих соціальних прошарків не мали зацікавленості ні в збереженні соціалістичної Центральної

Ради, ані в приході до влади консервативно налаштованих прибічників Гетьманату.

Проаналізувавши всі вищенаведені факти, спробуємо визначити відносну чисельність організаторів перевороту. Мемуарна література досить чітко дає відповідь на це питання. Прибічники заколоту, зокрема М. Могилянський, Д. Дорошенко та сам П. Скоропадський неодноразово наголошують на підтримці з боку широких кіл селян-трудівників, а також більшості інших верств, передусім заможних: поміщиків та буржуазії. Однак мемуари як опонентів, так і особисто незацікавлених осіб свідчать про зворотне. Особливо це стосується питання представництва селян на Хліборобському конгресі. Як вже зазначалося вище, сам конгрес складався з представників двох політичних сил: хліборобів-демократів, які представляли інтереси середнього та заможного селянства, і «Союзу земельних власників». Саме останній після розколу провів процедуру обрання П. Скоропадського гетьманом.

Таким чином соціальна база нової влади різко зменшилася, оскільки більшість мемуаристів вказують на чітку соціальну основу членів Союзу. Так, А. Денікін зазначає в своїх спогадах, що до цієї організації входили виключно великі землевласники, тобто поміщики і представники сільської буржуазії. Відкидав ідею підтримки гетьмана селянами-трудівниками і відомий лідер селянських повстанських мас Н. Махно. Презентуючи себе як відкритого противника Гетьманату і як вождя селян, він вказує, що П. Скоропадського обрала буржуазія. Відданий своїм соціалістичним поглядам, В. Винниченко ще більш чітко назвав групи прихильників гетьмана на Хліборобському конгресі – поміщики, фабриканти, куркулі та «сільські павуки». Дотримувався аналогічної думки і Н. Король, який зазначив, що гетьмана обрали поміщики і кілька десятків заможних селян. Однак, посилаючись на ці мемуари, не будемо забувати, що їх автори або

втрапили владу внаслідок перевороту, або відкрито воювали з гетьманом, і тому момент суб'єктивізму щодо цього питання в їх роботах дуже високий.

Які ж були причини державного перевороту 29 квітні 1918 р. ? Саме це питання аналізується мемуаристами якнайширше. Автори найчастіше називають дві основні причини: розчарованість більшості населення в Центральній Раді та прагнення влади «сильної руки» й німецький вплив. На першому аспекті акцентують свою увагу більшість прибічників перевороту, в тому числі П. Скоропадський. Гетьман у своїх мемуарах критикує практично всі заходи, здійснені соціалістами у 1917-1918 рр. І заперечити ці спостереження з врахуванням історичних фактів не можемо. Близькі до позицій гетьмана були і погляди інших сучасників – ворогів Центральної Ради. Так, білогвардійський генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію в селі. Близьку до цього думку висловлював і австрійський міністр закордонних справ граф О. Чернін.

Зрозуміло, що всі прихильники Гетьманату у своїх мемуарах підтримують позицію, близьку до П. Скоропадського. Так, М. Могилянський, Д. Дорошенко, Р. Суслік та інші звинувачують Центральну Раду в прорахунках в аграрній сфері, у галузі культури, у стосунках з різними соціальними верствами, передусім селянами, поміщиками та буржуазією. Але одним із найпоширеніших є звинувачення у втраті контролю над ситуацією, повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, і стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади, що міг створити гетьманський режим.

Важливим постає питання щодо участі та зацікавленості німецької сторони у зміні влади в Україні. Сама її присутність відповідно до умов Брестського миру 1918 р., а також та роль, яку відіграли німецькі війська у відновленні влади Центральної Ради над Україною у березні 1918 р., перетворила військову допомогу у фактор головної політичної сили.

Уникнути врахування інтересів німецької сторони не могли ні правлячі сили, ні опоненти. Через це позиція німецької адміністрації, безпосередньо діяльність кайзерівських військ під час перевороту знайшли своє відображення у більшості мемуарів. Загалом слід сказати, що прибічники гетьмана у своїх спогадах намагаються максимально зменшити значущість німецького фактору в подіях 29-30 квітня 1918 р., а їх опоненти – навпаки, наголошуючи на його пріоритетності. Більше того, ними взагалі піднімається питання про німецький характер перевороту, в якому українці мали лише виконувати функцію легітимної ширми, а все інше вирішувалося у німецькому штабі.

Спробуємо проаналізувати фактор німецького впливу на переворот за мемуарами сучасників тих подій. Так, П. Скоропадський намагається максимально віддалитися від підтримки німців. У «Споминах» гетьман чітко вказує на власну занепокоєність поширенням німецького впливу і німецької влади, вважаючи їх загрозою для самого існування України. Однак і П. Скоропадський не приховує фактів переговорів із німцями, зокрема з генералом В. Греннером, в ході яких німці підштовхували майбутнього гетьмана до зміни влади. Задля власного виправдання П. Скоропадський повідомляє, що формувати загони з офіцерів та гуртувати навколо себе прибічників він почав ще до розмови з Греннером. Діяльність німців під час перевороту П. Скоропадський характеризує як нейтральну, однак нейтральну на його користь. Сам процес захоплення ключових будівель у Києві, за його словами, здійснювали офіцерські загони, а не німецькі війська. Також гетьман заперечує наявність тиску німців на делегатів Хліборобського конгресу, хоч і вказує, що скрізь стояли військові «наші караули». Чи були вони з українців, чи з німців П. Скоропадський не уточнює. Гетьман наголошує і на неучасті кайзерівських військ у блокуванні казарм Січових стрільців та розпуску Центральної Ради. Однак, якщо вірити щоденнику прихильника Гетьманату Д. Донцову, сам Павло Петрович Скоропадський

йому якось сказав: «Ясно, що якщо німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, – то ні».

Цей вислів знаходить своє підтвердження в документах німецького окупаційного командування в Україні. Так, за декілька днів до перевороту – 26 квітня 1918 р. імператор Німеччини Вільгельм II телеграфував головнокомандувачу німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршалу Г. Ейхгорну. Він заявив, що погоджується на обрання гетьманом П. Скоропадського, за умови, що той беззаперечно буде виконувати «наші поради». 4 травня у телефонограмі штаба Г. Ейхгорна відзначалося, що П. Скоропадський повністю перебуває під впливом німецького командування. Навіть в умовах поразки у війні Берлін продовжує робити ставку на П. Скоропадського, який за словами представника німецького посольства у Києві, графа Берхема – є «чесним та відданим другом» Німеччини.

У свою чергу, П. Скоропадський у тій частині спогадів, що були написані відразу після цих подій у 1919 р., з теплим почуттям згадує начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера. Павло Петрович, який зустрівся з В. Гренером 24 квітня 1918 р. напередодні перевороту, називає його «щирим і добрим німцем», «без бажання безсовісно експлуатувати наше скрутне становище і урвати все, що здумається». Однак міністр закордонних справ гетьманського уряду Д. Дорошенко у спогадах змушений був відзначити, що генерал В. Гренер ставився до українських політичних діячів із ледь прихованим презирством, а радник посольства граф Берхем своєю поведінкою доходив до нахабства.

Навряд чи П. Скоропадський не розумів реальних завдань німецької адміністрації в Україні. Однак у мемуарах він відзначає, що це був «щасливий збіг обставин для України...німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руйнівних сил за дуже дешево, порівнюючи, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба». Сам гетьманський

переворот він вважає порятунком для України – «коли б не було мого виступу німці, кілька тижнів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство». Іншої думки був видатний учений, перший президент створеної за Гетьманату Української академії наук В. Вернадський: «Враження від української влади знову попереднє – безсилля та бездарність...грають сумну роль маріонеток, які привели до своєї країни іноземців-поневолювачів».

Заради історичної справедливості слід відзначити, що не П. Скоропадський, а саме лідери УНР уклали угоди з Четверним союзом та «запрошували» на територію України австро-німецькі війська. Зазначимо, що лідер опозиційного до Гетьманату Українського національного союзу В. Винниченко погоджувався, щоб при владі й надалі залишався П. Скоропадський, за умови передачі частини міністерських посад соціалістам. З цього приводу 14-15 жовтня 1918 р. В. Винниченко зустрічався з німецьким генеральним консулом Тіллем, а 21 жовтня – з Берхемом. Однак домовитися зі всіх питань (скликання предпарламенту – Національного конгресу та ін.) не вдалося. Відтак опозиція продовжила підготовку повстання проти гетьманської влади.

На відміну від П. Скоропадського, інакше описують роль німців опоненти гетьмана як з боку українських соціалістів, так і їх ідейних ворогів – більшовиків та білогвардійців. Більшість із них відкрито наголошують, що переворот – задумка Берліна, а голосування на Хліборобському конгресі – «спектакль», а сама особа гетьмана – лише спроба легітимного прикриття відкритої німецької окупації країни. Так, В. Винниченко відкрито називає П. Скоропадського «німецьким гетьманом». Аналогічно гетьмана характеризували й радянські мемуаристи, зокрема керівник більшовицького підпілля в Києві М. Майоров. Можемо припустити, що таке висвітлення подій було їм на руку: одночасно пояснювати пасивність більшовицьких сил і формувати ставлення до гетьмана, як зрадника власного народу. Потрібно

також зазначити, що саме таке трактування причин і перебігу перевороту 29 квітня 1918 р. було загальноприйнятим у радянській історіографії.

На значущості ролі кайзерівського командування у своїх спогадах наголошують й українські противники Гетьманату, при чому як політики, так і військові. Яскраво висвітлив у своїх мемуарах діяльність німців під час перевороту старшина Січових стрільців В. Кучабський. За його словами, саме німці роззброїли віддані Центральній Раді загони «синьожупанників». І головне – саме німці блокували Луцькі казарми, змусивши Січових стрільців капітулювати. Потрібно сказати, що власне спогади В. Кучабського є на сьогодні найбільш повним описом подій 29-30 квітня 1918 р. у Києві. З них бачимо, що лише відкрите втручання «нейтральних» німців дозволило П. Скоропадському захопити владу. Без них переворот був приречений на поразку, бо сили Січових стрільців значно переважали можливості офіцерських загонів гетьмана.

Про ставлення самих німців до перевороту, крім наведених вище документів, можемо судити з мемуарів генерала Е. Людендорфа, який вказує, що в протистоянні між Центральною Радою і гетьманом німці дотримувалися нейтралітету, хоча для них більш вигідною була перемога саме останнього. Однак, як свідчать факти, цей «нейтралітет» був досить умовний, і згадки про нього побудовані не стільки на особистих враженнях представників німецького командування, скільки на потребі завуалювати власне втручання у внутрішні справи України.

Розглянувши мемуарну літературу, що стосується встановлення Гетьманату П. Скоропадського, можемо зробити ряд висновків. Так, практично всі мемуаристи зазначають, що прихід гетьмана до влади був зумовлений цілим комплексом причин, із яких найголовнішими були прорахунки Центральної Ради, невдоволеність заможних прошарків її політикою і ситуацією в країні в цілому, невирішеність найбільш болючих питань як для власників, так і для працівників на землі, буржуазії та офіцерів

колишньої царської армії. І прибічники, і опоненти гетьмана погоджуються з тим, що саме як великі, так і середні землевласники були зацікавлені у встановленні сильної влади, яка мала зупинити анархію в сільському господарстві та стабілізувати економіку.

В цьому ж були зацікавлені й німці, які прагнули стабілізувати вивіз у Німеччину українського продовольства. Саме такий «позитивний нейтралітет» німців і дозволив гетьману провести досить успішний державний переворот, відбувшись малим кровопролиттям. Мемуаристи майже одностайно твердять про непідготовленість Центральної Ради до радикальних дій з боку опонентів, показуючи при тому, що це було викликано не стільки її слабкістю, скільки суспільними настроями. Представники влади були настільки впевнені у власній силі, що не змогли запобігти змові та заколоту, а українське суспільство у своїй більшості втомилося від соціальних експериментів, потребуючи стабільності та сильної влади, які, на їх думку, мав дати гетьман. Німці ж у цій ситуації виступили лише каталізатором процесу, спрямувавши процес подолання кризи у вигідному саме їм напрямку.

Більше того, прагнучи задовольнити власні потреби, вони підштовхнули майбутнього гетьмана до більш активних дій, надавши йому матеріальну, моральну і військову допомогу. З останнім твердженням погоджуються навіть ті автори мемуарів, які намагаються знівелювати значущість зовнішніх впливів, у тому числі й сам П. Скоропадський. Отже, незважаючи на всю багатогранність спогадів, можемо зробити досить об'єктивні висновки на її основі з історії здобуття влади гетьманом П. Скоропадським. Саме цей історичний етап найбільш ґрунтовно висвітлено та проаналізовано в мемуарній спадщині.

Аналізуючи діяльність гетьмана П. Скоропадського на чолі держави, маємо визначити ті основні вектори заходів, що викликали найбільшу зацікавленість у сучасників, і відповідно, знайшли відображення у мемуарній

літературі. Як і у будь-якому багатогранному процесі, висвітлення державного будівництва Гетьманатом сучасниками здійснювалося по-різному. Прибічники гетьмана, та й сам П. Скоропадський усіляко намагалися продемонструвати позитивні наслідки своєї роботи. У той же час їх опоненти акцентували увагу на недоліках та прорахунках, при чому як реальних, так і тих, що просто не відповідали власній політичній платформі. До останніх авторів передусім належали діячі Центральної Ради, Директорії та радянського уряду. Кожен із них шукав пояснення слабкості Гетьманату: від відкритого звинувачення його лідерів в антиукраїнських настроях та діях (зокрема, В. Винниченко, І. Мазепа та ін.) до проголошення Гетьманату добою монархічного реваншизму (більшовики). Однак у цілому і прихильники, і опоненти змушені були визнавати ті позитивні моменти, що мали наслідки роботи гетьманського уряду.

Потрібно зазначити, що прихід П. Скоропадського до влади не був на відміну від Центральної Ради спонтанним. Якщо попередники ще з березня 1917 р. прагнули задовольнити інтереси всіх соціальних прошарків (навіть відкрито реакційних), то гетьман із самого початку мав той соціальний базис, на який він повинен був спиратися, і відповідно, вирішувати потреби саме того населення, яке привело його до влади. Передусім до них відносилися великі землевласники, буржуазія, заможне селянство та колишні імперські офіцери та чиновники, що втратили свою політичну вагу в результаті революції 1917 р. Відтак, головним завданням діяльності нової влади стало вирішення аграрного питання та організації системи державного управління, в якій могли бути задіяні старі кадри.

Сам П. Скоропадський у «Спогадах» зазначає, що всю попередню структуру управління зруйновано, службовці розбіглися, і що все треба розпочинати заново. Відсутні були не лише виконавці на місцях, не було навіть осіб, які спроможні виконувати міністерські функції. Кандидати на ці посади або відмовлялися їх займати, посилаючись на партійні вимоги, або не

відповідали тим критеріям, що для них визначав гетьман. Не менш значущим завданням для себе, як кадрового військового, П. Скоропадський вбачав у формуванні боєздатної, регулярної армії, однак ситуація з цим була ще складніша. Не можна забувати, що фактично основною силою, яка допомогла відбутися перевороту 29 квітня 1918 р., були австро-німецькі окупаційні війська. І якщо питання стосовно формування цивільних міністерств на початку ще залишалися поза увагою кайзерівського командування, то питання формування української армії завжди було під контролем.

Так, на відміну від своїх попередників із Центральної Ради П. Скоропадський чітко бачив головні напрямки своєї діяльності, які іноді називають «консервативною революцією». У першу чергу, це проявилось саме у ході виконання програми, запропонованої гетьманом «хліборобам». Зміни в аграрній політиці мали вирішити найнагальніші проблеми тогочасного українського суспільства: забезпечення держави продовольством, і що не менш важливо – виконання зобов'язань перед союзниками з його поставки. Спробуємо розглянути, як це питання висвітлювалося мемуаристами.

Як і в попередньому випадку, загальне враження про результати гетьманських змін у селі неоднозначні: прихильники П. Скоропадського висвітлюють їх як цілком позитивні, хоч і з деякими недоліками, натомість опоненти – як цілком шкідливі для села. Так, сам гетьман вважає, що селянам у період його правління жилося краще, аніж до нього і після нього, а зумовлено це було наведенням державного порядку в країні. З цим важко не погодитися, адже не зважаючи на складності та прорахунки, державний апарат Української Держави був значно чіткішим та більш керованим, аніж у попередників із Центральної Ради. Розпуск фактично непідконтрольних уряду земельних комітетів, а також нормативне повернення всім власникам озимого врожаю 1917 р. дозволило впорядкувати вертикаль влади та припинити процеси переділу власності «знизу».

Близьку до позиції П. Скоропадського ідею вмістив у своїх мемуарах і Р. Суслик, який зазначає, що піднесення українського села у 1918 р. сприяло і розвитку ярмаркової торгівлі, ремісницьких промислів, і головне – припинило відкриті грабунки на селах. Але що саме автор розуміє під «грабунками» – чи то діяння повстанських отаманів і просто кримінального елементу, чи спроби селян отримати той врожай, що вони сіяли на реквізованих поміщицьких землях, не уточнюється. Враховуючи соціальне походження Р. Суслика і його майновий стан, більш реальним видається саме друге. Відтак, принаймні для частини аграріїв – поміщиків, сільської буржуазії та заможних селян – «порядок», упроваджений гетьманською адміністрацією, дійсно мав позитивні наслідки і сприяв стабілізації стосунків на селі, порушених революційними подіями 1917 р. Цю думку підкреслює у своїх мемуарах ще один прибічник Гетьманату В. Зеньківський. Він вказує, що гетьману вдалося здолати більшовизм на селі та повернути його до нормальних умов економічного життя. Однак діяльність із наведення порядку в селах мала і свій негативний бік, про який згадують навіть апологети Гетьманату. Поміщики, отримавши право контролю над колишніми володіннями, починають створювати каральні загони, що не лише захищали, а й карали селян за події попереднього року.

І П. Скоропадський, і його прибічники, зокрема й Д. Дорошенко вказують, що діяльність таких «каральних експедицій» засуджувалася урядом. Сам П. Скоропадський був дуже засмученим тим безладом та свавіллям, який вони чинили. Однак відразу припинити діяльність загонів не міг, бо не мав достатньо сил. Отже, гетьман і його прибічники намагалися захистити не лише власну репутацію, а й імідж представників того соціального прошарку, який привів їх до влади.

Успіхи в подоланні кризи у селі розкриває також і Д. Дорошенко, зазначивши, що діяльність каральних загонів припинено та незаконні контрибуції скасовано. І П. Скоропадський, і Д. Дорошенко називають

термін, протягом якого відбулося встановлення порядку, – три тижні. Після цього наче ніяких антизаконних дій поміщиками не проводилося, і вище державне керівництво повноцінно виконало свої функції. Ще більше прагне відокремити репресії на селі від гетьманського уряду В. Зеньківський. Він взагалі вважає, що каральні заходи здійснювали не поміщицькі загони, а австро-німецькі окупаційні війська. Отже, порозуміння в українському суспільстві, принаймні серед його еліти встановлено.

У цілому ж, проаналізувавши мемуари прибічників гетьмана, бачимо досить чітку картину, яку вони прагнуть нам передати. Так, завдяки реформам і заходам із подолання кризових явищ, ситуацію на селі вдалося стабілізувати протягом місяця, а сам П. Скоропадський і його уряд під час реформ прагнули задовольнити інтереси всіх хліборобів. Відтак діяльність уряду загалом була ефективною і корисною для села.

Однак, маємо зазначити, що рівень об'єктивності цих спогадів є досить низьким, адже вони стосуються найнеприємніших моментів правління П. Скоропадського – діяльності каральних загонів і безвладдя на селах. Отже, для «відбілення» власних прорахунків вони змушені завуальювати деякі очевидні факти, їх применшувати чи навіть перекласти відповідальність на інших. Більш об'єктивною, на нашу думку, є інформація, наведена противниками уряду. Їх ставлення до аграрних реформ було однозначно негативне, в першу чергу, через те, що нові зміни практично знищили всі досягнення попереднього періоду. Відновлення приватної власності на землю, можливість стягнення компенсацій із селян поміщиками – все це створило ґрунт для критики. Гетьмана звинувачували у різних злочинах, у тому числі й руйнуванні «селянських інстинктів», що стало ледь не головним завоюванням революції.

У своїх спогадах Н. Махно розповідав про знущання гетьманської державної варті над селянами Гуляйполя. Щоправда на інших сторінках він відверто пише про жорстокість і самих повстанців. Інші мемуаристи, зокрема

М. Ковалевський, взагалі не бачить жодної різниці між тими каральними загонами, які формувалися поміщиками, і тими, які утворювала гетьманська адміністрація. Потрібно сказати, що навіть один із прибічників гетьмана, а пізніше його опонент, член партії хліборобів-демократів, що брала участь у перевороті 29 квітня 1918 р., В. Андрієвський повністю покладає відповідальність за терор в селах на уряд П. Скоропадського.

Тож, враховуючи такі протилежні думки, ми більше схилиємося до об'єктивності тверджень опонентів Гетьманату, адже уявити, що офіцери з оточення гетьмана будуть щиро захищати інтереси селян від офіцерів, рекрутованих поміщиками, досить складно. Отже, причетність гетьманських загонів до репресій не залежно від того, чи прагнув цього сам гетьман, чи вони діяли на власний розсуд, не викликає сумнівів. І як наслідок – поширення селянсько-повстанського руху в Україні. Про це згадували представники різних політичних таборів.

Не менш сумнівним є й твердження мемуаристів про подолання хвилі незаконних репресій за 3 тижні, адже діяльність «карних сотень» як органів державної варті продовжувалася практично до самого падіння Гетьманату. Отже, найімовірніше репресії тривали й надалі, хоча й в меншому масштабі. Однак зміни на селі, що розпочалися в контексті «консервативної революції», не обмежувалися лише реставрацією права поміщиків на землю та викликаними цим явищем каральними репресіями та протидією їм. Ці заходи були лише передумовою для проведення запланованої комплексної аграрної реформи, що, на думку її авторів, мала удосконалити той аграрний лад, який було реставровано, і що головне – переорієнтувати його на потреби хліборобів-працівників. Про це неодноразово наголошував П. Скоропадський, адже саме їх він вважав найбільш реальною силою для відновлення економіки країни. Суть самої аграрної реформи, запланованої гетьманом, зводилася до перетворення України на аграрну державу, повністю покрити лише дрібними, високоприбутковими приватними господарствами.

При цьому не лише задіяні під зернові площі мали перейти до виробників. Виробництво сировинних культур, передусім цукрового буряку, повинно неодмінно бути демонополізовано. Це, на думку П. Скоропадського, стимулюватиме розвиток переробних підприємств, які також мають стати акціонерними товариствами, частина акцій яких належатиме селянам – виробникам.

Проведення таких змін П. Скоропадський справедливо розглядав як довготривалий, але необхідний і корисний процес, що не робиться «одним розчерком пера». На відміну від своїх попередників-соціалістів, більш схильних до революційного вирішення проблеми, гетьман надавав пріоритет законним, поступовим реальним змінам, що окрім іншого дозволять максимально зберегти культуру господарювання. Запропоновано було двоступеневу реформу: перший етап – повернення до виробничих традицій дореволюційного періоду, відновлення економіки та закладання економічного підґрунтя до подальших змін; другий – безпосередньо сама реформа. Вона передбачала продаж землі великими землевласниками і можливість її вільного придбання тими, хто на це мав можливість і бажання. До цього ж в одні руки мало перейти максимум 25 десятин землі – площа, цілком достатня для ведення дрібнобуржуазного аграрного господарства з використанням найманої робочої сили.

Варто зазначити, що на відміну від більшовиків та соціалістів Центральної Ради і Директорії, П. Скоропадський взагалі вважав шкідливим наділення землею селян безкоштовно. Безоплатна передача, на його думку, не має під собою жодних реальних підстав. Розглядаючи реформу не лише як політик, а і як лідер держави, П. Скоропадський у своїх планах не тільки обґрунтовує необхідність викупу земель із позиції економіки (це дозволить зменшити інфляцію та вилучить зайві паперові гроші з обігу, надасть можливість їх вкласти в інші галузі), а й політико-соціальну сторону проблеми. На його думку, наділяти землею потрібно не безземельних, а лише

малоземельних селян, укріплюючи таким чином їх економічну незалежність і купівельну спроможність. Цю точку зору підтримує у спогадах український громадський діяч, великий землевласник Є. Чикаленко, який справедливо вважав, що від аграрного питання залежало майбутнє української державності, та, на його думку, ставку треба було робити саме на заможне селянство, а не загравати з «сільською голотою».

У своїх мемуарах П. Скоропадський значну увагу приділяє процедурі підготовки та проведення аграрної реформи. Він згадує про проведення засідань, на яких розглядалися різні проекти, реформи, і ті труднощі, що були з ними пов'язані. Найбільшою проблемою, з якою зіткнувся уряд під час підготовки реформи, була звичайна нестача землі. Підрахунки, наведені в мемуарах гетьманом, лише підтверджують, що вирішення питання революційним шляхом – пряме наділення землею всіх безземельних – дасть лише негативний результат, оскільки для того, щоб забезпечити всіх бажаючих відповідно до закону, слід роздати селянам і ліси, і землі, що належали цукровим підприємствам, кінним заводам та іншим провідним господарствам, а це неодмінно призведе до їх знищення. Отже, перерозподіл вищезгаданих земель між приватними власниками з числа селян повинен бути забороненим.

Про складності розробки проекту реформи вказують й інші мемуаристи. Так, Д. Дорошенко згадує про власну дискусію з міністром земельних справ К. Колокольцевим про тривалість реформи та її методи. Сам Д. Дорошенко, розглядаючи її з позицій політичного протистояння з більшовиками, вважав, що реформу необхідно провести за кілька місяців, викупивши за рахунок держави землі у поміщиків і передавши їх селянам. Це він і радив під час розмов П. Скоропадському. Однак К. Колокольцев у свою чергу доводив, що на проведення такої реформи необхідно якнайменше 10 років.

Інакше висвітлюється процес підготовки реформи в мемуарах опонентів. Вони або взагалі не згадують про неї (і цьому є пояснення – реформа не мала практичного впровадження і реальних результатів), або висловлюються про неї іронічно. Так, В. Винниченко у своїх мемуарах ставить під сумнів реальність прагнень гетьмана провести реформу. На його думку, сама її підготовка – це лише спроба заспокоїти селян, підтвердити свою тезу, що скоро великих маєтків більше не буде, і землю передасть землеробам. Близьку до В. Винниченка позицію відстоював і М. Шкільник, який підтримував саму ідею проведення реформи, але сумнівався в тому, що гетьманський уряд її реально проведе. Про неспроможності гетьманського уряду провести реформу, передусім у разі потреби її примусовості, писав також І. Мазепа.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу з питання підготовки аграрної реформи, можемо зробити низку узагальнень. Передусім варто зазначити, що прагнення гетьмана та більшості членів його уряду провести реформу було щирим. Саме в ній П. Скоропадський бачив єдиний вихід у подоланні внутрішньої кризи не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості. Більше того, саме успішна реформа, що мала завершитися перетворенням українського малоземельного селянства на сільську буржуазію, повинна була створити для гетьмана ту соціальну базу, на яку він прагнув опертися ще перед переворотом 29 квітня 1918 р. Однак як нерішучість самого гетьмана, так і його прагнення задовольнити інтереси всіх сторін призвели до загибелі цієї ідеї в зародку та сприяли поширенню селянсько-повстанського руху в Україні.

Не менш складним і неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі проблеми діяльності гетьманського уряду у сфері промисловості. Причому, якщо в аграрному питанні погляди на проблему в мемуарах були кардинально протилежні, то щодо промисловості існують і помірковані висловлювання. Свідченням є той факт, що це питання не було таким

болючим для діячів Гетьманату та його опонентів, адже ні промисловці, ні робітники не були тією соціальною опорою, на яку мали спиратися обидві політичні сторони.

Сам П. Скоропадський усіляко в своїх «Спогадах» наголошує на своїй зацікавленості в розвитку промисловості. Саме в ній він вбачає необхідну передумову для покращення рівня життя українського суспільства, а також як форму зняття напруги на селі шляхом відтоку безземельних селян у міста. Однак він змушений констатувати, що промисловість в Україні є мало розвинутою, за винятком харчової, вугільної, а також залізниць. Однак і вони перебувають у власності російських підприємців і зорієнтовані передусім на вивіз сировини у Росію. Причиною цього П. Скоропадський вважав політику царського уряду, який ніяким чином не сприяв розвитку повноцінної промисловості в Україні. На його думку, найбільше шкодить державі відсутність хімічної, електричної, паперової та текстильної промисловості – тих галузей, що напряму впливають на рівень життя населення. Критикував гетьман і діяльність своїх урядовців у промисловості та забезпеченні повноцінного товарообігу, що, на його думку, негативно впливало на загальне ставлення населення до політики Гетьманату.

Більш позитивну оцінку стану промисловості в Українській Державі дають інші мемуаристи. Так, О. Гольденвейзер зазначав, що за часів Гетьманату в українській промисловості відбулося піднесення та зросла кон'юнктура. Цьому, на його думку, сприяли як політична стабільність, що стала фактором тяжіння для підприємців з більшовицької Росії, так і вміння промисловців впливати на політику гетьманського уряду, спрямовуючи її у потрібне собі русло. Не менш значущим, на його думку, стало відкриття ринків «країн-союзників», передусім Німеччини та Австро-Угорщини для українських товарів.

Однак і О. Гольденвейзер, і представники Білого руху, як то А. Денікін та Є. Трубецькой у своїх мемуарах вказують, що характер розвитку

економіки Української Держави мав «спекулятивний» характер, і відповідно значної користі для держави як такої не мав. Однак і вони не могли обминути об'єктивного висновку, що саме революція створила ті передумови, які й сприяли піднесенню економіки, а саме падіння царського уряду та його економічної програми, за якою Україна була колонією Росії, а тепер отримала можливість працювати на себе. Відтак у цілому і О. Гольденвейзер, і його політичний опонент П. Скоропадський прийшли до спільного висновку – в розвитку української економіки та передусім промисловості відбулися позитивні зміни.

Інакше описують ситуацію у промисловій сфері опоненти гетьманського уряду. Так, В. Винниченко не лише відкидав наявність будь-яких позитивних зрушень, спричинених діяльністю нової влади, а й зазначав, що рівень промислового виробництва в Україні падав. На його думку, відміна восьмигодинного робочого дня та повернення власникам підприємств усіх прав не тільки не покращило становище, а лише загострювало політичну ситуацію в містах. Не допомагали, на його думку, ані значні позики з боку гетьманського уряду, ані інші заходи. П. Христюк, посилаючись на офіційні дані, у спогадах вказує на значну кількість безробітних станом на травень 1918 р.: у Києві – 15 тисяч осіб, у Катеринославі – 40 тисяч, у Миколаєві – 24 тисячі, у Харкові – 25 тисяч.

Розглянувши різнопланові бачення стану промислового розвитку Української Держави в мемуарах, можемо зробити і декілька загальних висновків. Так, передусім говорити про повний занепад промисловості та її загальну кризу ми не можемо. Діяльність підприємств після повернення їх старим власникам не зупинилася. Більше того, фінансові дотації від уряду та перетікання капіталу з більшовицької Росії дозволило якщо не добитися покращення, то принаймні призупинити падіння в ряді галузей, зокрема в тих, що давали швидкі прибутки та не потребували значних капіталовкладень. До таких можна віднести харчову промисловість та

залізничний транспорт. Більше того, твердження про значне зростання числа безробітних унаслідок сваволі капіталістів та бездіяльності уряду є досить перебільшеним і суб'єктивним, оскільки суттєва кількість підприємців добре розуміли, що скорочення значної кількості робітників лише збільшить революційні настрої мас, і підштовхне їх до більшовиків. Однак об'єктивні обставини – загальна криза в економіці, іноземна окупація не могли не позначитися на рівні промислового виробництва, особливо в регіонах, що постійно були зоною зіткнень ворогуючих сил: німців, гетьманців та повсталих селян.

Як свідчать історичні факти, найбільшого успіху гетьманові вдалося досягнути саме у царині культури та освіти. Відбулося відкриття нових навчальних закладів, Академії Наук, Національного архіву, Національної бібліотеки, Українського національного театру, Державного симфонічного оркестру та ін. Більшість із цих установ функціонують в Україні й до сьогодні.

І сам П. Скоропадський, і ряд його міністрів відкрито наголошували на необхідності українізації. При цьому варто зазначити, що й мемуаристи однозначно звертають на це увагу. Українізація відбувалася досить бурхливими темпами. Як згадує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський, його неприємно дивувала диспропорція у чисельності україномовних та російськомовних навчальних закладів у Києві, і він прийняв рішення щодо швидкого її подолання, збільшивши кількість українських. Зрозуміло, що гетьман прагнув посилити українізацію не лише в Києві а й по всій державі. До цього докладалося всіх зусиль. Однак сам процес збільшення чисельності українських гімназій виявився досить складним, відповідно знайшовши своє відображення у мемуарах сучасників. Так, Д. Дорошенко назвав два основні шляхи вирішення проблеми: або переведення на українську мову російських гімназій, або відкриття нових українських без зменшення чисельності російських. Як він зазначає у своїх спогадах, гетьманом обрано другий шлях,

за яким українська і російська освіта мали розвиватися паралельно, конкуруючи одна з іншою. Для досягнення цієї мети гетьман вжив усіх можливих заходів, часто долаючи відкрите вороже ставлення до нововведень представників російськомовного освітянства, а часто й українських діячів.

Окрім відкриття нових шкіл, уряд гетьмана всіляко сприяв і їх забезпеченню необхідною літературою, а також поширенню української мови в побуті та науці. Швидко зростала чисельність україномовних періодичних видань. Для учителів українських гімназій організовувалися спеціальні курси «українознавства», що мали сприяти підготовці патріотично налаштованих педагогів і молоді. Окрім того, вчителям українських шкіл збільшено заробітну платню. Відданий принципу паралельності російської та української освіти, П. Скоропадський вирішив не лише відкрити два нових українських університети в Києві та Кам'янці-Подільському, а й зберегти три старих: св. Володимира у Києві, у Харкові та Одесі. Відкриття нового Київського українського університету (на потреби якого асигновано близько 1,5 млн. карбованців) відбулося досить урочисто і знайшло своє відображення у мемуарах. Так, сам П. Скоропадський згадує, що він поїхав на відкриття університету, не зважаючи на попередження про можливий захват. Більше того, навіть відкриті опоненти Гетьманату визнають піднесений дух і урочистість події, яку гетьман провів у відповідності до всіх козацьких канонів.

Окрім освіти, гетьман значну увагу приділяв і розвитку мистецтва, про що також пише у своїх «Спогадах». Так, він зазначає, що для цього створено окреме головне управління, яке очолив П. Дорошенко, особистий друг міністра народної освіти М. Василенка. Так, за ініціативи П. Дорошенка створено Український драматичний театр, подолавши при цьому безліч перепон. Планувалося відкриття Українського оперного театру, однак на нього, як зазначає П. Скоропадський, не було коштів. Також створено Державний оркестр, школу кобзарів, якій сам гетьман надавав значної уваги.

Під нагляд управління передано кінематографію, яку планувалося використовувати з виховною та науковою метою. Єдине, про що жалкує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський стосовно розвитку культури, це те, що йому не вдалося виконати всіх проектів та планів.

Не можна також оминати увагою відкриття Академії Наук України, ініціатором чого був міністр народної освіти М. Василенко. Статут Академії розробила спеціальна комісія на чолі з В. Вернадським. Пізніше його затверджено урядом. П. Скоропадський згадує, що йому вдалося залучити до роботи в Академії багатьох відомих учених, які прибули в Україну з більшовицької Росії. Не менш захоплено про цю подію згадують й інші мемуаристи, зокрема В. Зеньківський, що називає її «великим і незабутнім внеском у розвиток української культури».

Ледь не першочергову увагу в розвитку української культури гетьман приділяв поширенню вживання української мови. Однак цей процес у тогочасних умовах виявився менш вдалим, що викликало значну критику з боку опонентів. Так, перше місце серед мемуаристів, що розвінчують успішність гетьманських культурних реформ посідає В. Винниченко. В своїй «Відродження нації» він іронічно вказує на цілий ряд недоліків, що супроводжували українізацію: від тиску на чиновників до повного абсурду українізації в державі, яка за своєю суттю стала російською, і де сама українська мова стала «інородним тілом», а з усього Кабінету міністрів «один чи два міністри знали українську мову, останні ж чули її тільки в малоросійських спектаклях». Взагалі, В. Винниченко критикував навіть ті заходи, ефективність яких підтвердила історія. Зокрема, він вказує, що діяльність гетьмана в шкільній справі не стільки сприяла її піднесенню, скільки свідомо нищилася. Однак той факт, що свої твердження автор ніяк не аргументує, дають можливість припустити, що вони не відповідають реальності та зумовлені особистим негативним ставленням до П. Скоропадського. Проте на відміну від доби УНР спостерігалось

обмеження прав національних меншин. Так, 9 липня гетьманський уряд скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, що викликало невдоволення єврейської громадськості.

Отже, спостерігаємо, що на відміну від діяльності у галузі економіки, висвітлення досягнень Гетьманату в культурній сфері у спогадах досить об'єктивні. А незначна критика лише посилює ефект від позитивного враження щодо цієї доби, робить її зображення в мемуарах більш реалістичним. До того ж культурна політика мала більш практичні результати, а створені за правління П. Скоропадського культурно-освітні установи діють і дотепер.

Набагато більш неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі іншого складного процесу – створення української армії. Як професійний військовий, учасник російсько-японської та Першої світової воєн, П. Скоропадський, на відміну від своїх попередників, добре розумів, що без власної армії держава приречена. Особливої актуальності це набувало в світлі продовження Громадянської війни в колишній Російській імперії та в Україні, коли армія, окрім своєї прямої функції – захисту держави від зовнішньої агресії, мала виконувати й іншу, не менш важливу – захист правлячого режиму від дій внутрішньої опозиції.

У своїх мемуарах П. Скоропадський чітко визначає ключові принципи побудови майбутньої армії. Вони стосувалися питань формування як офіцерського корпусу, так і особового складу військових підрозділів. Так, до керівництва своєї армії гетьман прагнув залучити різні за своєю національною приналежністю елементи: як національно свідомих українських офіцерів, так і професіоналів колишньої царської армії, навіть прихильників Білого руху. Наприклад, на вищі посади П. Скоропадський запрошував білогвардійських генералів О. Лукомського та П. Врангеля, однак вони відмовилися.

Проте значна частина російських офіцерів, не задіяних у Добровольчій армії, погодилася служити в армії Української Держави. На думку гетьмана, таке поєднання різнопланових елементів у командному складі армії лише підвищить її боєздатність у протистоянні з основними ворогами – більшовиками. Потрібно вказати, що, комплектуючи офіцерський корпусів з колишніх царських офіцерів, П. Скоропадський вирішував не менш важливу для держави проблему – соціалізацію колишніх військових та їх матеріальне забезпечення. Важливо зазначити, що у своїх «Спогадах» гетьман приділяє значну увагу питанню підготовки кадрових військових української армії, особливо унтер-офіцерів. Із цією метою він планував відкрити 5 кадетських училищ, однак зробити йому цього не вдалося.

Проте не всі представники російського офіцерства висловили бажання вступати в гетьманську армію. Штабс-ротмістр Ю. Сльозкін у своїх спогадах писав, що більшість офіцерів колишнього 10-го гусарського Інгерманландського полку відмовилася вступати до 12-го кінного Полтавського полку, що формувався за Гетьманату. Викравши з полкової церкви штандарт своєї частини, 5 офіцерів, серед яких був і автор спогадів, відправилися на Дон, щоб служити в Добровольчій армії генерала А. Денікіна.

Другим важливим питанням стало формування й комплектація особового складу. Для його вирішення гетьман назвав два принципи, що по суті заперечували один іншого. Так, за першим основу армії мали становити заможні «хлібороби», що повинно було не допустити потрапляння до збройних сил Української Держави розбещених більшовицькою пропагандою селян. Однак другий принцип передбачав загальну мобілізацію тих же селян, що мала проводитися в кілька етапів, довівши на січень 1919 р. чисельність армії до 300 тис. солдат та офіцерів. Потрібно сказати, що на практиці гетьман розпочав упроваджувати лише перший принцип. Зокрема з заможних селян заплановано було створити Сердюцьку дивізію під

командуванням П. Кліменка чисельністю в 5000 бійців. Однак кількість добровольців із середовища заможних селян призовного віку, за спогадами сучасника, була незначною.

Важливо зазначити, що гальмували мобілізацію не стільки відсутність добровольців, скільки страх перед потраплянням до лав армії людей, заражених більшовизмом. Зокрема планувалося відродити «козацький стан», щоб мати соціальну підтримку режиму в селах. Про це згадує у спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який двічі з цього приводу мав аудієнцію в гетьмана і повинен був очолити новостворений козацький кіш на Катеринославщині.

Потрібно зауважити, що більшість тогочасних військових спеціалістів підтримували ідею гетьмана щодо формування армії з певного соціального прошарку, що не пронизаний анархією. Так, генерал П. Краснов у своїх мемуарах вказує, що на заваді широкій мобілізації у гетьманську армію стояла перспектива вступу до її лав чимало більшовицьких елементів. Більше того, порівнюючи створення армії на Дону та в «гетьманщині», П. Краснов слушно зауважив, що, маючи значний офіцерський корпус, П. Скоропадський неодмінно зіткнеться з нестачею рядових солдатів через відсутність реальної підтримки в селі.

Радив гетьману відмовитися від загальної мобілізації та формувати військо з «міцних селян-хліборобів» й інший білогвардійський генерал – О. Лукомський. Однак найсуттєвіше проаналізував гетьманську політику щодо комплектації армії А. Денікін. Він зазначив, що обидва шляхи для Гетьманату є прогративними, адже і масова армія, і «хліборобські» загони з самого початку були політично неблагонадійними. Окрім кадрового дефіциту і невизначеності з принципами формування армії, існували й інші перепони. Сам П. Скоропадський у своїх мемуарах приділяв цьому питанню значну увагу. Він зазначає, що головною перепорою в процесі формування власних збройних сил для нього стали не внутрішні проблеми, а позиція німецького

командування. Так, представник німецької військової адміністрації, генерал В. Греннер рекомендував гетьману створити загін із двох тисяч осіб для власної охорони та підтримання правопорядку в Києві. Всі інші функції армії, а саме недопущення перевороту та захист країни від більшовицької агресії візьмуть на себе німецькі та австро-угорські війська. Звичайно, П. Скоропадський добре розумів – така позиція німців викликана не стільки їх бажанням допомогти та позбавити Українську Державу зайвих витрат на армію, а страхом перед можливістю її використання проти них. Такі побоювання німців були значно перебільшені, оскільки в будь-якому випадку окупаційні сили переважали військові можливості України.

У своїх спогадах П. Скоропадський пише, що німецька сторона, намагалася нав'язати Українській Державі армію, сформовану в німецьких та австрійських таборах із українських військовополонених, так званих «синьожупанників» та «сірожупанників». Однак гетьман небезпідставно сумнівався у їх бойових характеристиках та політичній благонадійності. Історія підтвердила його скептицизм.

Проте, незважаючи на вищезгадані перепони, в Українській Державі все ж були наявні власні збройні сили. Як засвідчує у своїх мемуарах Д. Дорошенко, на жовтень 1918 р. українська армія нараховувала близько 65 тис. військових. Цю ж цифру називає у своїх спогадах і відомий військовий діяч часів Української революції М. Омелянович-Павленко.

Однак подібні заходи по-різному оцінювалися сучасниками. Більшість політичних опонентів звинувачували П. Скоропадського, що той замість створення української армії формував білогвардійську. Так, В. Винниченко писав, що гетьманський уряд створив цілу систему ліквідації «національно-свідомих елементів» в армії, замінюючи їх на російські. З цим твердженням погоджується в спогадах Є. Маланюк – ад'ютант начальника оперативного відділу Генштабу Української Держави Є. Мешковського. Він писав, що для

більшості військового керівництва Гетьманату характерною була «малоросійська бюрократичність та російська ворожість».

Відкрито критикували П. Скоропадського в антиукраїнській військовій політиці в своїх мемуарах П. Христюк та Є. Коновалець. Вони звинуватили гетьмана у збільшенні російської присутності в армії, а саме так званих офіцерських «добровольчих дружин». Підтверджують цю інформацію і представники «єдиної та неподільної» – А. Денікін, який вважав командний склад військ Української Держави «майже виключно російським» та В. Гурко. У своїх спогадах В. Петрів також писав, що йому не раз пропонували різні посади в білогвардійських формуваннях Добровольчої, Астраханської, Донської армій, вербувальні бюро яких діяли у Києві за повної підтримки та сприяння гетьманської влади.

Об'єктивно оцінюючи ці твердження, можемо зробити загальний висновок. Звинувачення щодо «антиукраїнізації» армії в цілому правильні, однак, на нашу думку, не є правильною їх мотивація в мемуарах. Гетьман і його штаб боролися не стільки проти українства, скільки проти своїх політичних опонентів, які могли використати ці підрозділи з їх ненадійністю, а також напіванархічністю та «отаманщиною», що створені ще Центральною Радою. Більше того, у дискусії про військові якості підрозділу та якості офіцерів ми більше схильні поділяти думку кадрового військового П. Скоропадського, аніж його цивільних опонентів – В. Винниченка та П. Христюка. Тому формування офіцерського корпусу з професіоналів, хоч і «національно несвідомих», можна вважати більш правильним, ніж використання «національно свідомих» воєначальників без досвіду та спеціальної освіти. Зазначимо, що практика використання останніх за часів Центральної Ради продемонструвала свою хибність. Більше того, не можна говорити про відсутність українців на керівних посадах. Достатньо згадати П. Клименка (Сердюцька дивізія), П. Болбочана (Запорізький корпус), Є. Коновальця (корпус Січових стрільців) та ін.

Враховуючи все вищезгадане, можна зробити висновок, що, незважаючи на всі недоліки, перепони та прорахунки, українська армія в Гетьманській державі існувала. Іншою стороною є саме якість і боєздатність гетьманської армії. Як мемуари сучасників (Є. Коновальця, М. Могилянського, А. Денікіна, П. Краснова, В. Петріва та ін.), так й історичні реалії засвідчили її ненадійність, слабку боєздатність та недостатню підготовленість. І саме названі чинники, що вилилися у переході на бік Директорії більшості її підрозділів, призвели до падіння Української Держави.

Значущим сегментом існування будь-якої держави є її зовнішня політика. Отже, дослідження висвітлення її в мемуарах є серйозним та необхідним завданням. Тим більше, що на відміну від внутрішньої політики, успіхи Гетьманату на міжнародній арені були досить значущими. Так, укладено дипломатичні відносини більш ніж із 20 державами світу, зокрема з країнами Четверного союзу; скандинавськими країнами; своїми безпосередніми сусідами: Польщею, Румунією, Військом Донським; низкою нейтральних країн. Звичайно, на зовнішню політику Української Держави наклали відбиток тогочасні міжнародні реалії, зокрема Перша світова війна, що тривала. Саме вона завадила встановленню повноцінних стосунків з більшістю країн Антанти, що на листопад 1918 р. стало вирішальним і для самого Гетьманату.

Потрібно сказати також, що від початку свого виникнення гетьманський уряд перебував у прямій залежності від кайзерівської Німеччини та Австро-Угорської імперії, війська яких розміщувалися на території України. Саме це й визначило основний вектор зовнішньої політики. Як зазначав міністр закордонних справ Д. Дорошенко, мемуари якого є важливим джерелом з історії зовнішніх відносин Гетьманату, співпраця з Німеччиною була не лише основним питанням зовнішньої політики, а й питанням існування держави, як такої. Це підтверджують і

спогади Денікіна, який підкреслює, що міжнародні відносини України повністю залежали від німців.

При цьому він посилається на заяву німецького міністра фінансів Гінце, який, виступаючи у рейхстазі, констатував, що наміри гетьмана лояльні, а плани відверто зрозумілі. Наявність такої залежності від стосунків із Німеччиною дозволяє деяким опонентам Гетьманату взагалі заперечувати існування дипломатичних взаємин з цією країною, вважаючи при цьому Українську Державу німецькою колонією. Однак, на нашу думку, таке твердження є досить поверховим, а мемуари представників прогетьманських сил засвідчують існування повноцінних дипломатичних відносин між країнами. Саме перебування в Україні кайзерівського уповноваженого посла Мумма і в Берліні українського посла Штейнгеля підтверджують цей факт. Тож, принаймні офіційно, Німеччина розглядала Українську Державу як суверенний суб'єкт міжнародних стосунків. Здійснювалися і державні візити перших осіб.

В цілому ж за період Гетьманату відбулося три офіційних візити у Німеччину: у серпні Берлін відвідав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, у вересні сам гетьман П. Скоропадський зустрічався з кайзером Вільгельмом II, а у жовтні 1918 р. відбувся візит міністра іноземних справ Д. Дорошенка. Особливе значення, зрозуміло, мав візит гетьмана, який він детально описує у своїх «Спогадах». Позитивно оцінюють цей візит навіть опоненти Гетьманату, зокрема М. Шкільник. Значущим для України був і візит у Берлін Д. Дорошенка, під час якого Німеччина підтримала право України на Холмщину, але падіння Гетьманату та революція у самій Німеччині знівельовала ці результати.

Союз П. Скоропадського з Німеччиною схвально оцінює Є. Чикаленко. У його щоденнику чітко простежується авторська «германофільська» орієнтація зовнішнього вектора України. Після приходу кайзерівських військ відзначає, що німці «через кілька десятків років зроблять з нашого народу

культурних людей». Він був упевнений, що Києву необхідно «твердо держатись тільки германської орієнтації і всячески пильнувати, щоб німці без перешкод могли забирати собі з України хліба, скільки їм треба», виправдовуючи це тим, що Україна з часом під захистом Німеччини стане самостійною державою.

Стосунки ж у господарських сферах із Берліном також не були однозначними. Зокрема Д. Дорошенко вказує, що завдяки діяльності міністра фінансів О. Ржепецького Українській Державі вдалося встановити валютний паритет із Німеччиною, закріпивши курс карбованця до марки як 1 до 1,3. Однак в інших сферах таке співвідношення було відсутнім, або суто номінальним. Баланс між імпортом та експортом був явно на користь імпорту, адже до Німеччини вивозилася значна частина українських товарів, передусім продовольства ще за Брестською угодою. У той же час ввезення в Україну німецьких товарів було незначним: вироби хімічної промисловості, книги (російською мовою), аптекарські товари. Ввезення ж деяких товарів, яке хоч і було обумовлено двосторонніми договорами, зокрема вугілля та сільськогосподарських машини, так і не відбулося.

Про залежність Гетьманату від Німеччини свідчать, на думку ряду мемуаристів, й офіційні візити в Німеччину, про які говорилося вище. При цьому критикували П. Скоропадського не лише опоненти з боку більшовиків, білогвардійців та соціалістів, які вважали цей візит поїздкою «лакея» до «справжнього господаря України», а й деякі прихильники. Так, В. Зеньківський вважав, що від візиту гетьмана можна було відмовитися, адже залежність від німців на вересень 1918 р. значно зменшилася. До того ж цей візит остаточно зруйнував можливість майбутнього порозуміння з державами Антанти. Аналогічної думки дотримувався і М. Могилянський. Значно меншої критики у спогадах зазнали візити у Берлін Ф. Лизогуба та Д. Дорошенка.

Саме нерівномірність економічних відносин між державами дозволяє ряду мемуаристів доводити ідею повної залежності Гетьманату від окупаційної влади. Так, Л. Троцький стверджував, що за П. Скоропадського Україна стала австро-німецькою колонією. Аналогічної думки дотримувався і головний політичний опонент Л. Троцького А. Денікін, а також інші мемуаристи, зокрема В. Винниченко та Г. Ліхтенбергський. Однак, якщо з позицій політекономії їх твердження правильні, адже метрополія обов'язково використовує ресурсний потенціал колоній, то з позицій теорії міжнародних стосунків вони помиляються, оскільки наявність дипломатичних представництв презентують Україну як окремий суб'єкт міжнародних стосунків. Більше того, існують і факти успішного захисту українських інтересів гетьманом від свавілля окупаційної влади, зокрема повернення Миколаївських верфів під контроль українського уряду після офіційного звернення до Берліна. Аналогічних успіхів вдалося досягнути і в боротьбі зі спробою створити німецьку хлібну монополію.

У схожому руслі розвивалися відносини з Австро-Угорщиною. Критикуючи дії німців у селах, і П. Скоропадський, і Д. Дорошенко зазначають, що австрійці діяли ще жорстокіше і безцеремонніше за відношенням до місцевого населення. До того ж у сфері торгівлі Австрія могла запропонувати Україні навіть менше, ніж Німеччина: лише тютюн та сірники, яких і в Україні було вдосталь. Особливого значення у взаєминах з Австро-Угорщиною набував згаданий П. Скоропадським факт, що австрійці прагнули замінити його, як німецького ставленика, на власного «гетьмана» – Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного).

Про підготовку перевороту з метою проголошення гетьманом австрійського кандидата згадують у своїх мемуарах один із лідерів ЗУНР Л. Цегельський та воєначальник УНР В. Петрів, причому останній називає серед заколотників командира Запорізького корпусу П. Болбочана. За свідченням мемуариста, П. Болбочан запропонував В. Петриву зі своїм

полком стати на бік протигетьманського виступу. Генерал цю ідею не підтримав і від участі відмовився. А незабаром Вільгельма Габсбурга з січовиками відкликано на Буковину. Отже, і Л. Цегельський, і В. Петрів зазначають, що ця авантюра завершилася нічим.

Інакше розвивалися відносини Української Держави з країнами Антанти. Причиною цього стало те, що Україна по суті стала союзником Центрального блоку, відповідно розглядаючись Антантою, як ворог. Потрібно також зауважити, що на встановлення повноцінних стосунків із країнами Антанти у гетьманській адміністрації практично не було часу: сама можливість таких контактів виникла лише восени 1918 р., коли Німеччина й Австро-Угорщина напередодні своєї поразки у війні зменшили контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою України. Однак ще з початку існування гетьманського уряду деякі його представники намагалися зберегти хоча б можливість подальшого розвитку взаємин з Антантою, і ці тенденції лише посилювалися. Достатньо згадати критику українськими політиками візиту гетьмана у Берлін, про що сповіщалося вище. Про бажання встановити стосунки з Антантою ще влітку 1918 р. писав і Д. Дорошенко.

Однак реальна можливість цього виникла лише в жовтні. Першою спробою налагодження контактів стала зустріч українського дипломата І. Коростовця з представниками Англії та Франції в Яссах. Проте її результати були невтішними – англійці оголосили Гетьманат втіленням «німецьких планів», а французи взагалі вказали на безперспективність гетьманського правління, який має поступитися об'єднаному російському уряду. І хоч І. Коростівцю вдалося розпочати переговори та досягнути погодження країн Антанти про надання гетьману допомоги після відходу німців, однак вимоги з боку Антанти були досить значними, та й самі обіцянки – умовними. Лише дипломати США позитивно віднеслися до української делегації та готові були надати підтримку гетьманській Україні.

Потрібно сказати, що сам П. Скоропадський недооцінював можливі труднощі у процесі встановлення відносин з Антантою, і тому висловлює подив із того приводу, що Париж та Лондон негайно не встановили дипломатичні стосунки з Києвом та не направили своїх офіційних представників. Відтак усі розрахунки на підтримку з боку Антанти не справилися, і відповідно доля гетьманського режиму була вирішена. Стосунки з Антантою таким чином можна об'єктивно вважати проваленими.

Яскравим зразком багатовекторності зовнішньої політики Гетьманату є її стосунки з різними політичними утвореннями, що сформувалися на території колишньої Російської імперії. Передусім до таких суб'єктів необхідно віднести Добровольчу білогвардійську армію генерала А. Денікіна, Військо Донське генерала П. Краснова, а також більшовицьку Росію. Ці утворення, різнопланові за своїми політичними орієнтирами, на пряму межували з Українською Державою і відповідно змушені були контактувати з нею. Ці стосунки знайшли своє відображення і в мемуарній літературі.

Найскладнішим у висвітленні є питання про наявність й інтенсивність контактів Гетьманату з радянською Росією. Ці дві держави по суті виступали антагоністичними суб'єктами практично у всіх сферах життя: економіці, політиці, баченні перспектив взаємного існування. І представники Гетьманату, і більшовицькі мемуаристи не приховували того факту, що один для одного ці держави є ворогами. Однак таке бачення не виключило наявність зв'язків між ними. Сам П. Скоропадський у своїх спогадах заперечував наявність будь-яких стосунків його адміністрації з більшовиками, за винятком відновлення двох залізничних маршрутів: Київ – Москва та Київ – Петроград.

Однак у цьому твердженні більше політики, ніж відображення історичної реальності: гетьману не вигідно було висвітлювати наявність контактів із головним ворогом його держави. Більш детальну інформацію нам надає в своїх мемуарах інший діяч гетьманського уряду, Д. Дорошенко.

Зокрема він згадує про зустріч у травні 1918 р. більшовицької делегації, очолюваної Х. Раковським, та гетьманського представництва на чолі з сенатором С. Шелухіним. Під час неї укладено прелімінарний договір, за яким держави не лише визнавали одна одну, а й мали відкрити консульства та вирішити ряд важливих питань, зокрема вільного переміщення громадян та стабілізації залізничного сполучення. Варто зазначити, що, незважаючи на критику сучасників, зокрема П. Краснова, деякі пункти цієї угоди були виконані. Особливого успіху вдалося досягнути в питанні відкриття консульств і захисту інтересів українців у РСФРР, чого не зміг уникнути у своїх «Спогадах» і сам П. Скоропадський.

Міністр закордонних справ Гетьманату також зазначає, що більшовицька делегація перебувала в Києві до жовтня 1918 р., виконуючи по суті функції посольства. При цьому головним питанням, яке обговорювалося між двома делегаціями, була проблема спірних територій. Однак воно не було остаточно вирішено. Кордон між двома державами так і не встановлено, що робило подальший розвиток відносин майже безперспективним. Не вирішено також й інші питання, навіть ті, що обговорено в договорі, зокрема припинення військових дій, повернення в Україну рухомого складу залізниць тощо. На думку Д. Дорошенка, це здійснено свідомо. Делегація Х. Раковського штучно затягувала переговори, вичікуючи слушного моменту для організації протигетьманського повстання. Це підтверджує в своїх мемуарах і А. Денікін, який стверджує, що гетьманській службі безпеки вдалося викрити два більшовицьких підпільних центри у Києві та Одесі, що працювали в тісному контакті з радянською делегацією.

Більшовицька делегація, що важливо, сподівалася не лише на власні сили. Так, Х. Раковський уклав таємну угоду з представниками української протигетьманської опозиції, зокрема з В. Винниченком. За нею більшовики мали визнати будь-яку владу, що сформується в Україні після падіння Гетьманщини, а Винниченко, в свою чергу, мав сприяти легалізації

діяльності комуністичної партії, про що він і вказав у мемуарах. Із поверненням делегації Х. Раковського у Москву в жовтні 1918 р. дипломатичні відносини між Гетьманатом і РСФРР припинилися. Однак вищенаведені факти свідчать, що уряд Української Держави прагнув, хоч і не дуже успішно, стабілізувати свої відносини навіть із очевидними й задекларованими ворогами. Ще більш тісними та дієвими були взаємини уряду П. Скоропадського з силами, чії політичні позиції були наближені до гетьманських, і з якими Гетьманат мав спільного ворога – більшовиків. У першу чергу до таких сил потрібно віднести Добровольчу армію та Військо Донське. Маємо зазначити, що стосунки з цими політичними утвореннями розвивалися неоднозначно. Так, перший командувач Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР), генерал М. Алексєєв розглядав Гетьманат як свого союзника. Аналогічно до білих ставився і П. Скоропадський, який у мемуарах згадує про те, що й алексіївці, й гетьманці роблять єдину спільну справу.

Інакше ставився до Гетьманату наступний керівник Добровольчої армії, генерал-лейтенант А. Денікін. На відміну від попередника, як зазначає П. Скоропадський, денікінці відразу розпочали активну агітацію, ворожу Українській Державі. Причину цього пояснює в своїх мемуарах сам А. Денікін, який зазначає, що «сепаратизм» гетьмана заважав доктрині «єдиної та неподільної Росії». Однак таке протиріччя доктрин, на відміну від протиріч з більшовиками, не призвело до відкритої війни між Добровольчою армією і Гетьманатом. Ця війна була не вигідна обом сторонам, особливо Білій армії, що вела важкі бої з радянською Росією. До того ж А. Денікін не вважав ідею Гетьманату відкрито ворожою «російській ідеї», враховуючи історичний досвід союзницьких стосунків між Гетьманщиною і російським урядом у XVII ст. Для нього існування держави Скоропадського виглядало більш привабливим, аніж загроза загарбання України більшовиками чи «українськими напівбільшовиками», тобто С. Петлюрою та В. Винниченком.

Не менш очевидним є і факт наявності дипломатичних відносин між цими силами. У мемуарах як П. Скоропадського, так і А. Денікіна є згадки про наявність офіційних представників: полковника Кислова та генерала Ломовського. Стосунки з Білою армією особливо активізувалися в листопаді – грудні 1918 р., коли гетьман розпочинає відкриті переговори про спільні дії Війська Донського, армії Української Держави та Добровольчої армії проти більшовиків, по суті передаючи усе командування над арміями А. Денікіну. Це дало опонентам гетьмана у своїх мемуарах відкрито звинуватити П. Скоропадського в антиукраїнстві та прихильності до великодержавної ідеї. Однак саме об'єднання так і не відбулося, а про повне злиття держав в єдину імперію не йдеться ні в мемуарах П. Скоропадського, ні А. Денікіна.

Неоднозначними були взаємини з Кримом. Колишній міністр закордонних справ Української Держави у спогадах писав, що уряд намагався поширити свою юрисдикцію і на Крим. Проте там проросійські сили утворили крайовий уряд на чолі з генерал-лейтенантом М. Сулькевичем. Д. Дорошенко на засіданні Ради міністрів Гетьманату настояв на проголошенні «митної війни» з Кримом. Економічна блокада дала свої результати – до Києва прибула кримська делегація, тиждень велися переговори. Як зазначає мемуарист, Криму запропонували внутрішню автономію (свій парламент та військо) у складі України. Однак падіння Гетьманату перекреслило цю справу.

Отже, можемо підсумувати вищесказане. Взаємини Гетьманату з Білою армією будувалися на основі рівноправності та союзництва, хоча результати їх були не більш якісними, аніж стосунки з більшовиками. Ні тим, ні іншим так і не вдалося поширити свої інтереси в «Гетьманщину», зробити уряд Української Держави своєю маріонеткою. Сам характер стосунків з обома російськими політичними центрами наглядно демонструє їх спільні риси: і більшовики, і «білі» розглядали Українську Державу, як тимчасове явище, а

уряд Гетьманату – як ворога ідей «світової революції», або єдиної Російської імперії, й тому повноцінні мирні взаємини між ними були неможливі.

Аналізуючи ж у комплексі внутрішню та зовнішню політику Гетьманату, висвітлену мемуарною літературою, можемо зробити ряд узагальнюючих висновків. Так, незважаючи на неоднорідне висвітлення авторами тих чи інших подій, бачимо, що період існування Української Держави визначався комплексною і сталою політичною лінією, спрямованою на задоволення основних потреб як держави в цілому, так і тих соціальних верств, які представляв Гетьманат – селян-хліборобів, сільської буржуазії, поміщиків та підприємців. Реформи, розпочаті гетьманським урядом, незважаючи на свою незавершеність, дали певний результат, що передусім проявився в стабілізації української економіки та в недопущенні такої економічної кризи, що відбувалася в 1918 р. в радянській Росії.

До того ж гетьману вдалося вирішити ряд важливих проблем, що супроводжують становлення держави, передусім в галузі освіти, культури та науки, які не могли не зауважити в мемуарах навіть опоненти Гетьманату. Звичайно, в своїй діяльності гетьман і його урядовці не змогли уникнути негативу: це і повстанський рух на селі, і відсутність сталих союзницьких стосунків із тими силами, що могли сприяти існуванню Української Держави, і що головне – відсутність порозуміння в самому суспільстві, яке й призвело до перемоги Директорії в грудні 1918 р. та падіння Гетьманату. Причини й наслідки цього по-різному висвітлюють і прихильники, і опоненти П. Скоропадського.

Спроби укріпити Українську Державу завдяки створенню власної армії та успішній зовнішній політиці також дали лише тимчасовий успіх. Малочисельна армія виявилася ненадійною, а залежність політики Гетьманату від німецької адміністрації зменшила його шанси на виживання після Першої світової війни.

Заміна Гетьманату Директорією в Україні викликало зацікавленість у сучасників не менше, аніж прихід П. Скоропадського до влади. Так, у своїх мемуарах сам П. Скоропадський вважає основною причиною нестабільності в державі й відповідно падіння свого режиму діяльність в Україні колишніх членів Центральної Ради, які прагнули будь-якими засобами повернутися до влади. Не менш шкідливим, на його думку, були більшовицька агітація, а також діяльність солдат і офіцерів, розпущених німцями українських військових підрозділів. Не уник гетьман і звинувачення щодо дій поміщиків, які своєю жорстокістю підштовхнули селян до антигетьманських повстань.

Близькі до аргументів П. Скоропадського думки в своїх мемуарах висловлюють і його прихильники. Так, М. Могилянський робить спробу визначити головні та другорядні причини. До перших він відносить жорстокість офіцерів-карателів, що не були пов'язані з гетьманським урядом, однак відштовхнули від Гетьманату селянство, а до інших – ліву агітацію як з боку більшовиків, так і від українських соціалістів, які вдало змогли використати настрої селян. Репресії проти селянства як головну причину падіння Гетьманату називають і Д. Дорошенко, і В. Зеньківський. Однак, на їх думку, винні в цьому не стільки каральні офіцерські загони, скільки німецькі та австро-угорські окупанти, які й підштовхнули селян до більшовизму.

Деякі інші фактори називає ще один ідеологічний прихильник Гетьманату Є. Чикаленко. 1 листопада 1918 р. він зустрівся з гетьманом і, якщо вірити щоденнику, відверто вказав П. Скоропадському на його політичні прорахунки: 1) відсутність національного, а не проросійського уряду, який дискредитував гетьманську владу в українських очах; 2) запізнення з проведенням аграрної реформи, яка була ключовим питанням української революції; 3) відсутність регулярної, боєздатної армії, яка б мала стати основою суверенної держави. Далі у доволі різкій формі Чикаленко розповів П. Скоропадському про антиукраїнську діяльність військового

міністра О. Рагози, який активно формував у Києві російські офіцерські частини, що «як тільки німці вийдуть звідсіля, то скинуть і Вас пане гетьмане, і Українську Державу». У відповідь П. Скоропадський сказав, що поки тут перебувають німці, Україну встигнуть визнати незалежною більшість європейських держав. Отже, аудієнція завершилася «прохолодно».

Інакше трактували причини успішності перевороту представники опозиції. Вони, на відміну від опонентів (за виключенням Є. Чикаленка), вказують, що причиною перевороту стали не дії непідконтрольних Гетьманату сил, офіцерів-карателів та окупантів, а сама внутрішня політика уряду П. Скоропадського. Так, В. Винниченко, І. М'якотін, П. Христюк називають причинами незадоволення народних мас укази та розпорядження існуючої влади. Не уникають опоненти і відкритих звинувачень у підтримці гетьманським урядом дій офіцерів-карателів. Поміщицьку реакцію і жорстоке придушення селянського руху причиною падіння Гетьманату вважав і А. Денікін.

Навіть і сам П. Скоропадський визнає, що головним поштовхом до повстання стала його остання «грамота», проголошена 14 листопада. Вона й визначала майбутнє України як складової частини загальноросійської федерації. Варто зазначити, що цю думку поділяють і прихильники гетьмана, як то Д. Дорошенко, так і його опоненти з «лівого табору» – І. Мазепа, М. Ковалевський, П. Христюк. Останній охарактеризував «грамоту» П. Скоропадського, як повну ліквідацію української державності. Д. Донцов констатував: «соціалістичні круги ненавиділи гетьмана за те, що він став гетьманом самостійної України, я ж відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він перестав ним бути».

Перехід до проросійської політики, як причину загального протигетьманського повстання, називає у своїх мемуарах і А. Денікін. А Чикаленко з сарказмом писав, що завдяки ідеї федерації П. Скоропадський незабаром замість гетьмана стане командуючим якоїсь російської армії.

Проте провину за це він покладає на соціалістів, які не змогли досягти компромісу з гетьманським урядом і готують повстання. А «всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни, до анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже».

Мемуаристика також дає інформацію про регіональні особливості протигетьманського повстання. Так, наприклад, за спогадами сучасника, у Миколаєві (Херсонська губ.) під час наближення повстанських загонів отамана М. Григор'єва гетьманська адміністрація без опору на пароплавів в паніці залишила місто, «забувши» у порту офіцерську добровольчу дружину та 2 броневих автомобіля. Про бої з повстанцями Директорії в листопаді 1918 р. у районі Лубни – Ромодан залишив спогади полковник добровольчого офіцерського загону.

Колишній голова Центральної Ради М. Грушевський у статті «По шкоді» дав оцінку Гетьманату, написану відразу після його падіння. Новітню «гетьманщину» автор кваліфікує, як «скверний анекдот», скомпонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів», а П. Скоропадського – як «просто знаряддя в руках возсоєдинителів Росії». Отже, ми бачимо, що і апологети, і супротивники П. Скоропадського одностайно називають головною причиною падіння Української Держави жорстокі репресії проти селян, не залежно від того, хто і як їх проводив: гетьманські охоронці, поміщицькі загони офіцерів-карателів чи австро-німецькі окупанти. Саме такі дії остаточно розірвали нетривкий союз гетьмана з селянством, підштовхнувши останніх до «лівого» табору.

Такі висновки підтверджені й історичними фактами, і мемуарами сучасників. Так, М. Ковалевський відверто зазначав, що протигетьманський рух у грудні 1918 р. став загальноселянським. При цьому він був спрямований не лише проти гетьмана, а й проти поміщиків, яких карали за репресії, змушуючи останніх тікати з маєтків, щоб сховатися від народної помсти. П. Скоропадський у своїх мемуарах, не маючи можливості

заперечити селянський характер виступів, спробував його обмежити лише незаможними селянами, вказуючи, що ті, хто мав власність, участі у боротьбі проти нього не брали. Однак таке виправдання є лише спробою самозахисту. Інші мемуаристи засвідчують, що протигетьманський рух був багаточисельним і охоплював майже всі верстви селянства. Більше того, він розвивався стихійно і не був породженням свідомої діяльності опозиції. Аналогічно описують повстанський рух і представники інших політичних сил, прихильники більшовизму О. Альошин та Г. Калита, анархіст Н. Махно, український соціаліст М. Дорошенко. Всі вони хоч і називають основною соціальною базою противників Гетьманату селянство, проте погоджуються з наявністю певних груп заможних хліборобів, що не підтримували цей рух. Ураховуючи таку однастайність мемуаристів, можемо погодитися з цим фактом як об'єктивно реальним.

**ЛЕКЦІЯ 4. Тема: ЗУНР та україно-польська війна 1919 р.
в мемуарній спадщині.**

План.

- 1.«Листопадовий зрив». Проголошення ЗУНР.
- 2.Внутрішня та зовнішня політика. Переговори з Антантою.
3. Військові дії в Галичині 1918-1919 рр.
4. ЗОУНР та причини поразки.

Рекомендована література

1. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.
2. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: Червона Калина, 1931. –149 с.
3. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 95–104.
4. Пархоменко В. А. Втрата державності ЗОУНР (квітень-листопад 1919 р.) в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 69. – С. 56–62.
5. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв’язані з Першим Листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів, 2003. – 313 с.

6. Пархоменко В.А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія. – Миколаїв: Іліон, 2014. - 480 с.

Зміст лекції

Проблема становлення державності в період значних соціальних катаклізмів, якими є війни, революції, часи падіння імперій, завжди викликали значну увагу як у сучасників, так і істориків наступних поколінь.

Період боротьби за українську державність початку ХХ ст. визначальний тим, що значна частина сучасників залишила свої мемуари про ті роки. Серед мемуаристів зустрічаємо представників різних прошарків населення – від політиків, які очолювали Українську державу в певний історичний період, до звичайних солдатів, що воювали по різні боки фронтів. І якщо для історії Наддніпрянської України така політична строкатість є звичним явищем, оскільки тут в періоди правління Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії головними були саме соціально-політичні питання, то в Галичині ключовою стала проблема саме збереження здобутої державності перед реальною загрозою з боку Польщі. Саме ця зовнішня небезпека відкладала на другий план питання соціального реформування регіону, вирішення тих внутрішніх проблем, розв'язання яких є прерогативою кожного національного уряду. Через це більшість мемуарної літератури галичан об'єднані однією ідеєю – ідеєю незалежності України та потребою відстояти її будь-яким чином. Внутрішньополітичне протистояння таким чином втрачає ту актуальність, якою проникнуті праці їх східних колег-політиків, для яких боротьба з зовнішньою агресією (чи то більшовиків, чи то Добровольчої армії) часто слугувала лише інструментом для задоволення власних політичних амбіцій.

Однак не можна сказати, що серед мемуаристів-галичан, які висвітлюють період ЗУНР та українсько-польське протистояння 1918–1919 рр., панує абсолютна єдність. Адже і серед галицької політичної верхівки, як і на Сході, існували окремі течії, та й рівень інформованості авторів був далеко не однаковий. Характерною особливістю мемуарів, що присвячені подіям у Західній Україні, є велика кількість спогадів колишніх військових – рядових та офіцерів Українських січових стрільців та Галицької армії, які в умовах постійного збройного конфлікту з поляками відігравали значно більшу роль, аніж військові керівники УНР. У 30-ті роки ХХ ст. значну частину мемуарів колишніх військових, переважно з середовища Січових стрільців, оприлюднено на шпальтах часопису «Літопис Червоної Калини», що видавався у Львові з 1929 по 1939 р.

Проте не лише військові склали основу галицької мемуаристики. Значна кількість політичних діячів різних рангів, які після поразки ЗУНР опинилися в еміграції, створила певний масив науково-мемуарної літератури, що містить як наукові дослідження, так і власні спогади, що дозволяє їх розглядати одночасно, як монографію і джерело. Ці праці, яскравим прикладом яких є мемуари-дослідження М. Лозинського, Л. Цегельського та інших, дозволяють різнобічно проаналізувати весь перебіг боротьби за українську державність, висвітлити ті недоліки у діях конкретних політиків чи військових, які не дозволили захистити молоду державу, й навіть за наявності підтримки з боку Наддніпрянщини зупинити наступ поляків. Варто також наголосити на тому факті, що в цих працях автори вміщують значну кількість посилань на тогочасні джерела (частина з яких нині вже втрачена або малодоступна), що значною мірою підвищує рівень їх якщо й не завжди об'єктивності, то принаймні інформативності.

Тому, якщо аналізувати мемуарну літературу, присвячену визвольним змаганням у Галичині, можна виділити кілька її груп. Так, до першої слід віднести праці сучасників, що мають узагальнююче значення, містячи як

особисті спогади, так і певні документальні джерела. Передусім до них відносимо згадані вище праці М. Лозинського «Галичина в роках 1918–1920», Л. Цегельського «Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р.», історико-мемуарні твори К. Левицького. Не можна також оминати увагою праці колишнього сотника Січових стрільців О. Осипа Думіна (Думина), який часто публікував свої твори під псевдонімом Антін Крезуб. Вони містять як історичні дослідження, так і власні враження учасника подій.

Іншу, не менш важливу для об'єктивного висвітлення подій групу мемуарних творів становлять згадки про події в Галичині діячів із Наддніпрянщини, які протягом 1918–1920 рр. так чи інакше мали зв'язки з ЗУНР, що відбувалися на різних рівнях. Так, увагу подіям у Західній Україні приділяють у своїх працях такі відомі історичні діячі: В. Винниченко, П. Скоропадський, Д. Дорошенко, П. Христюк та багато інших, які в свій час стояли на чолі Української держави, чи просто входили до правлячої еліти. Спогади цих політиків хоч напругу і не присвячені висвітленню політичної ситуації в середині ЗУНР та її боротьби з Польщею, однак містять досить цікавий та сторонній погляд на визвольні змагання галичан.

Головною темою, висвітленою в мемуарах цих авторів, є спроба створити соборну українську державу та опис власних дій на цій ниві; дій західноукраїнських політиків. Однак варто зауважити і їх головний недолік – спробу трактувати події за Збручем із позиції власної політичної платформи та відповідно до власного політичного курсу. Особливо цим грішать спогади В. Винниченка, який у своїй праці не приховує власного ставлення до галицьких політиків, як таких і ЗУНР взагалі. Не менш суб'єктивними є і спогади І. Мазепи, за прем'єрства якого УГА фактично розірвала взаємини з Директорією та перейшла на бік А. Денікіна і більшовиків. Саме ці події й спричинили висловлене у мемуарах цього політика звинувачення галицьких діячів у сепаратизмі та зраді ідеалів соборності. Аналогічними настроями

наповнені й праці інших східноукраїнських мемуаристів, що наочно засвідчує наявність непорозумінь, а часто й відкритого протистояння між політиками УНР та ЗУНР, які в подальшому відбилися в їх мемуарах.

Окрему, досить важливу частину мемуарної літератури становлять спогади військових, які боролися за українську державу по обидва береги Збручу. До них можна віднести праці колишніх воїнів УГА, бійців легіону Січових стрільців, солдатів і офіцерів армії УНР. Найважливіше місце в цьому списку посідають мемуари С. Шухевича – п'ять томів «Споминів з Українсько-Галицької Армії», спогади керівників УГА М. Гарнавського та А. Кравса, генералів М. Омеляновича-Павленка й О. Грекова та інших представників вищого командування. Не менш важливими для об'єктивного висвітлення подій, пов'язаних зі збройною боротьбою за ЗУНР, є спогади керівників нижчої ланки та рядових стрільців, які безпосередньо брали участь у військових операціях.

Ці мемуаристи хоч і не володіли всім тим масивом стратегічної інформації, що належала їх керівникам, проте саме вони якнайкраще могли оцінити дії своїх командирів і діяльність політиків, що лягла в основу успіхів та невдач української армії. Мемуари цієї групи часто містять таку інформацію, яку важко знайти навіть в офіційних документах – склад того чи іншого підрозділу, безпосередньо поставлені перед ним завдання, реакція воїнів та ворогів на різні події. Ці та інші моменти знайшли своє відображення в спогадах Д. Кренжаловського, О. Кузьми, Н. Іванини, Д. Паліїва та інших. Досить цікаву групу мемуарної літератури військовиків становлять також спогади Січових стрільців – вихідців із Галичини, які більшу частину визвольних змагань провели на Східній Україні, у складі армій УНР (періоду Центральної Ради й Директорії) та Української Держави П. Скоропадського. Їх спогади, хоча й більшою частиною присвячені подіям у Наддніпрянщині, містять цікавий матеріал про державницькі настрої галичан в цілому, їх бачення визвольних процесів на Батьківщині та

особливо спільної боротьби в період існування соборної УНР. До цієї групи мемуаристів можемо віднести В. Кучабського, Р. Дашкевича, Є. Коновальця, О. Назарука та багатьох інших.

Окремо серед військових мемуарів виділяються праці діячів армії УНР, які в різні часи мали контакти з Галицькою армією і відповідно висловлювали своє бачення подій у Західній Україні, її політичних та військових особливостей. До таких авторів варто віднести одного з організаторів «Вільного козацтва» і ледь не останнього бойового генерала армії УНР Ю. Тютюнника та інших, які прагнули показати не лише причини невдач власної армії, а й особливості її стосунків з бійцями УГА як в період спільних дій проти більшовиків та Добровольчої армії, так і після розколу українських збройних сил восени 1919 р.

Важливими є мемуари сучасників визвольних змагань, що присвячені дипломатичній діяльності ЗУНР, передусім її взаємин із країнами Антанти та участі в Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. Написані дипломатами та членами дипломатичних місій, учасниками конференції та задіяними в підготовці до неї особами, мемуари містять цінну інформацію про організацію дипломатичної роботи, труднощі на шляху до міжнародного визнання УНР та ЗУНР, і що головне – ті проблеми, з якими зіткнулися українські делегації в Парижі при спробі заручитися підтримкою країн-переможниць у відповідності до проголошених ними ж принципів. Особливо змістовно ці аспекти розкрито в спогадах А. Марголіна, О. Шульгіна, Є. Онацького, О. Назарука, та інших.

Окрім вищезгаданих, події становлення ЗУНР, її боротьба з Польщею, стосунки з УНР та занепад як державного утворення відображено і в мемуарах інших сучасників, які представляли різні політичні табори. Згадки про ці події є у лідерів російського Білого руху та учасників подій з інших країн – Польщі, Австро-Угорщини, держав Антанти тощо. Всі вони становлять той важливий джерельний комплекс, що дозволяє максимально

об'єктивно досліджувати історію Західноукраїнської Народної Республіки на всіх її етапах. У цілому ж історію становлення та існування ЗУНР, її внутрішньої та зовнішньої політики досить детально висвітлено в мемуарних джерелах.

Розгляд визвольних змагань у Західній Україні більшість мемуаристів розпочинають із Першої світової війни. Адже саме з цього світового військового катаклізму і розпочалися процеси, що призвели до можливості отримання українцями власної державності. Протистояння двох військово-політичних блоків: Антанти (Англія, Франція, Російська імперія) і Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія), метою якого була боротьба за гегемонію в Європі та світу, не могло завершитися банальними територіальними поступками та мінімальними контрибуціями. На терени історії покладено всі ресурси світових імперій, більшість із яких були самі по собі досить нестабільними.

Надмірне напруження зусиль неодмінно мало призвести до послаблення внутрішньополітичного ладу учасників війни, і це дійсно відбулося передусім із багатонаціональними країнами. Франція, Англія та Німеччина, більшість колоній яких розташовувалися за межами Європи, в самих метрополіях зуміли зберегти внутрішню єдність, на відміну від Австро-Угорщини та Росії. Дві останні ще й до війни переживали соціальні та національні катаклізми; мали у своєму складі ті етнічні регіони, що досягли достатнього рівня національної свідомості, щоб проголосити про власні державницькі інтереси. Особливо гострою ця проблема стала саме для Австро-Угорщини, де на відміну від Росії більшої актуальності мало саме національне, а не соціально-політичне питання. Наявність у складі імперії таких великих націй як угорці, чехи, поляки, які мали власні, досить потужні державницькі традиції, спричинила розгортання боротьби за незалежність ще до поразки монархії Габсбургів. Спроби австрійського уряду врятувати державу шляхом її перетворення на федерацію були запізними і вже не

могли призупинити розпад країни. Всі значні етнічні групи імперії, в тому числі й українці, взяли курс на створення власної державності.

Більшість мемуаристів відкидають припущення, що початком українського визвольного руху в Галичині є 1 листопада 1918 р., коли українські військовики захопили владу у Львові. На їх думку, початком цих змагань потрібно вважати події, що передували самій війні, адже ще влітку 1913 р. на з'їзді українського студентства прийнято резолюцію про потребу використання військового конфлікту, що був неминучим для визволення України. Саме студентська молодь виявилася тією активною групою, яка з притаманним юності ідеалізмом і максималізмом відразу взяла курс на створення соборної української держави.

Значна частина активістів українського студентства в свій час пройшла ідейну підготовку в українських просвітницьких та військово-спортивних організаціях «Січ» та «Сокіл», що виникли в Галичині ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і відповідно вбачали своїм завданням практичне здійснення ідеї української державності. У подальшому ідеї здобуття власної державності поширилися й на інші соціальні верстви. Передусім, це військові з числа Січових стрільців – український підрозділ, створений у складі австро-угорської армії, яких більшість мемуаристів вважають найбільш національно свідомою частиною тогочасного українського загалу Галичини. Так, майбутній генерал-хорунжий Армії УНР, а напередодні війни студент Львівського університету Р. Дашкевич, був одним із організаторів січово-стрілецького руху в Східній Галичині. Про необхідність створення національних військових формувань пізніше він писав у мемуарах. «Загал українського народу аж до моменту вибуху світової війни ставився до військового діла майже байдуже. Тому-то Пілсудський вивів у 1914 р. в поле першу легіонову бригаду, яка мала всі роди зброї, включно з артилерією, а українські січові стрільці – заледве два курені піхоти». У січні 1914 р. Р. Дашкевича обрано головою воєнізованого товариства «Січові стрільці-II»,

в якому об'єднувалися переважно львівські робітники (навколо «Січових стрільців-І» гуртувалося студентство). Напередодні Першої світової у Галичині вже діяло 96 стрілецьких товариств.

Зокрема про високий патріотичний дух українських військових пише у своїх спогадах і представник австрійської правлячої династії Габсбургів – Вільгельм, який під час війни командував ескадроном 13-го полку уланів, що рекрутувався переважно з українців Золочівського повіту (нинішня Львівська область) і в подальшому увійшов в історію під українським псевдонімом Василь Вишиваний. Однак, за свідченням того ж самого автора, українська національна свідомість була максимально прихованою, адже уряд вважав усіх українців політично підозрілими. Варто зазначити, що наявність такого покровителя як В. Габсбург, який сам захоплювався українською мовою та культурою, допомагала українським військовим уникнути надмірних переслідувань із боку жандармерії, та особливо офіцерів-поляків.

Про високий ідейний рівень Січових стрільців згадує в своїх мемуарах також один із організаторів цього підрозділу С. Шухевич. Автор спогадів вказує, що сама війна значною мірою сприяла зростанню національної свідомості військових галичан. Навіть відсутність українців-офіцерів не завадила цьому процесу, адже стрільці пройшли підготовку в організаціях «Січ» та «Сокіл», і саме вони поширювали національну ідею серед інших.

Про бойовий шлях стрілецтва в роки війни, участь в окремих операціях є доволі значна історико-мемуарна література, як приклад можна навести спогади Д. Вітовського, В. Дзіковського, Р. Купчинського, О. Назарука, М. Ірчана. Однак не лише прості українські солдати були проникнуті ідеями національної свідомості. Та невеличка частина етнічних українців, що змогла досягнути офіцерського звання, також мала власні національно-державницькі амбіції. Про це свідчить наведений у мемуарах М. Лозинського факт, що 31 травня 1917 р. у Відні відбулася таємна нарада гуртка молодих офіцерів австрійської армії з метою створення організації, яка мала б відірвати

Галичину і Буковину від Австрії та приєднати її до Великої України (яка на той момент вже створила свій представницький орган – Центральну Раду і де розпочалася робота з проголошення автономії). На зібранні планувалося проведення пропаганди серед солдатів-українців із метою забезпечення цієї майбутньої організації свідомою збройною силою. Однак організація так і не вийшла з початкової стадії та саморозпустилася.

Питанню захисту українських інтересів із можливим набуттям Україною власної державності приділяли увагу не лише студенти та військові, а й політики, тобто ті люди, які мали очолювати цей процес. Взагалі, на початок Першої світової війни український політичний істеблішмент Галичини складався з двох частин: з одного боку, українські депутати австрійського парламенту та діячі українських партій; з іншого – політичні емігранти зі Східної України: А. Жук, Д. Донцов, М. Залізняк, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші, які ще 4 серпня 1914 р. утворили проавстрійську організацію – Союз визволення України (СВУ). У СВУ об'єдналися представники різних соціальних станів та політичних переконань. Варто сказати, що кожна з груп мала і власне бачення майбутнього України. Якщо СВУ головний акцент робив на наданні незалежності тим українським землям, яких відвоює у Росії німецька та австрійська армії, то програма місцевих політиків була більш прагматичною, спрямованою на створення автономного «королівства Галичини і Володимирії» у складі Австрійської монархії. Про це й вказано у маніфесті 3 серпня 1914 р. Головною українською радою (ГУР), створеною із представників політичних партій Галичини. Однак дії обох цих груп щодо практичного впровадження своїх програм реальних успіхів не мали.

В умовах війни спроби галицьких політиків та інтелігенції підняти в австрійському парламенті питання навіть про автономію України, не кажучи вже про незалежність, часто натрапляло на значний опір більш організованих та впливових поляків, які вбачали в Галичині виключно частину майбутньої

незалежної Польщі. В свою чергу намагання членів Головної української ради та Союзу визволення України знайти порозуміння у Відні натрапляло на однозначну відповідь про те, що уряд Габсбургів непереконливий у щирості та відданості українського суспільства. Причиною такого ставлення до українців мемуаристи однозначно називають діяльність польських політиків, яким австрійський уряд довіряв значно більше. Така пропольська орієнтація австрійського уряду не зникла навіть після офіційного визнання ним Української держави у 1918 р., на що вказує в автобіографії В. Габсбург.

Однак потреба протистояти польській агітації змусила українців продовжити процес захисту національної самоідентичності та відстоювати ідеї державності. З метою недопущення повної передачі українців під польський контроль замість ГУР 5 травня 1915 р. створено Загальну українську раду, до складу якої увійшли представники всіх політичних партій Галичини та Буковини і делегати від Союзу визволення України. Програму дій цієї організації вмістив у своїх мемуарах М. Лозинський. Він зокрема зазначає, що вона мала дві частини: 1) для українських земель Росії, які будуть звільнені за допомогою Австро-Угорщини та Німеччини, вони домагалися державної самостійності, 2) для земель, що входять до складу Австро-Угорщини, – з'єднання в окремий, автономний український край.

Особливий пік діяльності Загальної української ради припав на 1916 р., коли вона на обговорення австрійського уряду висунула власний проект майбутнього українців. Апеляція до імператора та спроби протиставлення відданих австрійському престолу українців неблагонадійним полякам не дала реального результату – своїм указом від 4 листопада 1916 р. імператор Франц-Йосиф I фактично відкинув всі проекти створення українського автономного краю під австрійською зверхністю. Територія Галичини мала увійти до новоствореної Польської держави разом із тими українськими землями, що будуть завойовані в Росії. Українці ж мають лише сподіватися на певну автономію у складі Польщі. Після такої поразки Загальна

Українська Рада розпалася, адже більшість партій відкликали з неї своїх представників.

Сам по собі документ 4 листопада 1916 р., що передбачав після завершення війни створення самостійної Польської держави, до складу якої й мали ввійти землі східної Галичини, став серйозним ударом по проавстрійських настроях української верхівки. У своїх мемуарах К. Левицький дає досить промовисту оцінку цій ситуації, вказуючи, що Австрія на патріотизм галицьких українців відповіла репресіями, інтернуванням, реквізиціями, і нарешті мала віддати їх полякам, фактично засудивши на національну смерть. Відповідь на цей документ оголосила 7 листопада 1916 р. українська група в парламенті. Депутати одноголосно заявили, що «Українська нація не визнає ніколи відокремлення Галичини під польським пануванням та ніколи не зречеться права самоуправи її національної території і створення окремого краю в рамках Австрії». Варто зазначити, що ця відозва найкраще демонструє позицію тогочасної західноукраїнської політичної еліти. Незважаючи на образи і відкрите ігнорування імператором Францом-Йосифом I їх позиції, вони навіть не намагалися радикалізувати свою програму, продовжили політику відданості династії та австрійській державі, сподіваючись на зміну позиції Відня.

Підстави для такого сподівання були. Адже в цілому ставлення представників австрійської еліти до українців не було таким однозначним, про що засвідчує у своїх мемуарах В. Габсбург, який особисто був знайомий із багатьма тогочасними політиками. Зокрема він наголошує, що в основі пропольської орієнтації були особисті уподобання імператора Франца – Йосифа I. Більш прихильно ставився до українців вбитий у Сараєво Франц-Фердинанд і спадкоємець престолу Карл I. Однак останній навіть після свого приходу до влади у листопаді 1916 р. не наважився на поділ Галичини на польську та українську, хоча вже підготував проект цього наказу. Як зазначає

автор спогадів, Карл I просто не хотів скандалів у парламенті, які неодмінно б влаштували польські депутати.

Наступною спробою досягнення порозуміння між українськими політиками та австрійським урядом щодо майбутнього галицьких земель стала активізація діяльності депутатів австрійського парламенту – Української парламентської репрезентації (УПР), керівництво якою здійснював Є. Петрушевич. Однак єдності серед галицького політикуму не існувало. Так, очолюваний К. Левицьким Народний комітет (Львів), а також група депутатів з Буковини діяли окремо від УПР, не визнаючи монополії Є. Петрушевича та його репрезентації на відстоювання українських інтересів. М. Лозинський, який у своїх спогадах досить детально описує цей розкол між українцями, вказує, що він значно послабив їх роль у парламенті.

Більше того, М. Лозинський відкрито звинувачує представників УПР в неспроможності виконання завдань щодо створення української держави і недопущення включення Східної Галичини до складу майбутньої Польщі. На його думку, репрезентація та її лідери зберегли ту саму тактику, яка призводила до попередніх невдач, а саме: спроба досягнути порозуміння з австрійським урядом та угодницька позиція перед ним, недостатньо ефективного використання парламентської трибуни для захисту українських інтересів тощо.

Інакше характеризує в мемуарах діяльність УПР її учасник Л. Цегельський. Випускаючи з уваги 1917-й р., він вказує на ту значну роботу, яку провели члени цієї групи напередодні подій 1 листопада 1918 р. Зокрема наголошується на участь представників репрезентації у багатосторонніх переговорах із делегаціями інших слов'янських народів – хорватів, словенців, чехів, словаків щодо рекомендацій імператору Карлу I про зміну державної структури імперії в цілому. Він також наголошує, що розбіжності між українськими групами не були такими сильними, і у переговорах з імператором Карлом I щодо майбутнього держави спільно

виступили віце-президент парламенту Ю. Романчук, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, представник від Буковини М. Василько та голова львівського Народного комітету К. Левицький.

Одночасно у мемуарах Л. Цегельський відкидає і звинувачення сучасників щодо небажання лідерів УПР надалі відстоювати ідею об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною. Причиною таких дій своїх соратників він називає саме ситуацію в Києві, де при владі знаходився проросійський гетьман П. Скоропадський, проти якого вже встигла сформуватися опозиція з числа українських соціалістичних партій. На думку автора спогадів, будь-який протигетьманський переворот мав неодмінно призвести до захоплення України більшовиками, що звичайно ніяк не суміщалося з планами існування єдиної, соборної держави.

Важливим заходом, проведеним УПР на початку 1918 р., стала нарада 25 березня, на яку скликано представників усіх політичних партій Галичини. Її предметом було вирішення питання щодо організації національних сил. На нараді присутніми були 500 депутатів, що засвідчує зацікавленість у поставлених питаннях усіх політичних сил регіону. Прийнята резолюція містила низку положень, зокрема щодо визнання Брестського миру, як першого кроку до української державності, чергового наголошення на невідривності українських земель від Австро-Угорщини, вимога остаточно відокремити «королівство Галичин» від польської адміністрації та перетворення Галичини й Буковини в окреме державне об'єднання.

Протягом літа – початку осені 1918 р. у середовищі УПР розроблялися різні проекти майбутньої української державності в Галичині як у складі Австрії, так і як незалежної країни. Особливо помітно це стало тоді, коли поразка країн Центрального блоку в світовій війні проявилася досить очевидно. Тим більше, що на міжнародній арені серед лідерів Антанти ставлення до майбутнього Австро-Угорщини поступово змінювалося. Якщо на початку 1918 р. пріоритетним видавався проект американського

президента В. Вільсона про збереження Австрійської імперії як федеративної держави з широкими повноваженнями всіх національних меншин, то в подальшому більшої ваги став набувати проект французького прем'єра Ж. Клемансо щодо повного розгрому Австрії та її розподілу на низку незалежних держав. І чим далі тягнулася війна, тим реалістичнішим ставав саме французький проект, у якому були впевнені чехи, словаки, поляки та південні слов'яни.

Політика вичікування української верхівки врешті-решт дала збій. Про це однозначно вказують більшість мемуаристів, які висвітлюють події жовтня 1918 р. У цей час військова та політична криза Австро-Угорщини стала настільки очевидною, що навіть галицькі політики змушені були змінити свою тактику вичікування та перейти до відкритих вимог. Так, ще 22 вересня 1918 р. у великому залі Народного Дому у Львові відбулося маніфестаційне віче українців, що стало протестом жителів міста проти приєднання Галичини до Польщі. Окрім простих громадян на віче присутніми були К. Левицький (який вмістив у свої мемуари опис цієї події), секретар Народного комітету С. Баран, письменник М. Левицький, доктор Л. Цегельський та інші відомі персони. Основною ідеєю цих зборів стала вимога виконання австрійським урядом усіх зобов'язань перед Українською Державою відповідно до Брестського договору, а також зобов'язань зі створення автономного українського коронного краю в самій Австрії. Ключовою темою віча стала ідея єдності всіх українських земель. І хоч в черговий раз було наголошено на вірності ідеям автономізму, все більш яскраво проступала ідея власне української соборної держави.

Наступним кроком відходу від попередньої політики стали парламентські дебати у Відні, що розпочалися 1 жовтня 1918 р. Діяльність українських парламентарів на цій сесії досить детально висвітлив у своїх мемуарах М. Лозинський. Основою для дебатів стало оголошення «унії» Австрії з Польщею, що вкотре підкреслило ігнорування австрійцями всіх

українських проектів. У відповідь на неї 4 жовтня в своєму виступі голова УПР Є. Петрушевич уперше відкрито пригрозив розривом із Австрією в разі відмови від поділу Галичини на українську та польську частини. Ще більш радикальним став виступ К. Левицького, який чітко заявив, що шлях українців веде не до Варшави, а до Києва. Більше того, в його промові читалося попередження про рішучість українців збройним шляхом відстоювати свої права і не допустити переходу у «польське рабство». Підсумував же прагнення української сторони депутат від соціал-демократів С. Вітик, який заявив, що українці обрали свій шлях, і він веде до «з'єднання вільної України».

Така позиція українських парламентаріїв не лише наочно продемонструвала іншим депутатам рішучість української сторони, а й фактично підштовхнула їх самих до реальних справ із забезпечення власної державності. Як згадує у своїх мемуарах Л. Цегельський, українці стали грати в подвійну гру, з одного боку, засвідчуючи свою відданість Габсбургам, а з іншого – готуючи переворот. Однак, як і кожна конспірація, ця не могла тривати вічно, тим більше, що події та публічні заяви змушували діяти рішуче. Через це 10 жовтня 1918 р. у Відні проведено нараду УПР, на яку зібралися всі українські депутати разом із С. Вітиком, митрополитом А. Шептицьким та депутатами з Буковини, очолювані М. Васильком. Рішенням цієї наради, прийнятим одногolosно, стало скликання 19 жовтня 1918 р. до Львова представників усіх українських областей Австро-Угорщини з метою створення власного керівного органу – Української національної ради, яка буде уповноважена проголосити й реалізувати право самовизначення українського народу на його західних землях.

Отже, можна стверджувати про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини, особливо його політично активні прошарки, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях. Подальші події в Австро-

Угорщині розвивалися досить швидко, і що головне – на користь українській справі. Так, 6 жовтня на Буковину для поповнення з Великої України переведено частину підрозділів Січових стрільців – найбільш національно свідомої частини українських військових, які могли стати головною опорою нової влади. А 16 жовтня 1918 р. зникла й остання перепона для скликання національних зборів – імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, у якому сам закликав кожне «плем'я» в країні створити свій власний державницький організм. Передбачалося для всіх народів, які прагнули увійти до складу нової, перебудованої Австрії (а українці декларативно відносилися саме до таких), необхідність створення власних національних Рад, що мають займатися справами свого народу. Проголошення цього указу ставило під сумнів правове підґрунтя від польської сторони, адже тепер дії українців відбувалися не самовільно, а відповідно до імператорського маніфесту.

Однак, маніфест розрахований передусім на поляків, ще раз підкреслив їх право на створення власної держави і лише висловлював надію щодо «унії» Польщі з Австрією. Він практично повністю ігнорував інтереси українців не лише Галичини, а й тих регіонів, що до неї не належали, передусім Холмщини, Підляшшя та Закарпаття. Враховуючи все вищезгадане, Всенародний конгрес Східної Галичини, що відбувся 19 жовтня 1918 р. перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби. Сам цей захід дуже детально описано більшістю мемуаристів – учасників конгресу: К. Левицьким, Л. Цегельським, М. Лозинським та ін. Вони зазначають, що на зібранні присутні були практично всі представники української політичної верхівки, а головуєчим був голова УПР Є. Петрушевич. Однак тривало воно не довго. Головуючий зачитав прийняті напередодні постанови про утворення Української національної ради та її статут, постанову про проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель. Спроба соціал-демократів нав'язати дискусію з приводу подальших відносин із Великою

Україною та проведення соціальних реформ завершилася невдачею – конгрес було закрито.

Однак не всі політичні сили були задоволені таким завершенням конгресу. Як засвідчує у своїх спогадах О. Кузьма, того ж дня прихильники соборності українських земель зібралися на окрему нараду. Її рішенням стало відправлення у Київ власної делегації з заявою про прилучення українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянщини. Підкресленням цього факту автор показав, що з моменту виникнення української влади, вона не була єдиною, і вже в жовтні 1918 р. проявився розкол на дві групи – прибічників власне галицької незалежності та тих, хто виступав за єдину, соборну українську державу.

Головним же результатом конгресу стало проголошення прокламації Національної ради, в якій задекларовано курс на самостійну українську державу на території Східної Галичини. Враховуючи той факт, що більшість членів Національної ради на чолі з Є. Петрушевичем мали від'їхати у Відень на переговори з австрійським урядом, створено також львівське представництво УНРади, очолюване К. Левицьким, яке мало на місці вирішувати питання щодо процедури переходу влади до національного уряду і фактично готувати військовий переворот, що і відбувся 1 листопада.

Однак боротьба за проголошену незалежність не обмежилися тільки конгресом 19 жовтня 1918 р. Наступні тижні тривала робота з практичного впровадження його рішень. У Відні розпочала переговори група УНРади, очолювана безпосередньо Є. Петрушевичем. Проте австрійський уряд у характерній для себе манері затягував переговори щодо визнання статусу української держави та повноважень Української національної ради. Лише на 30 жовтня призначено зустріч із главою уряду Лямашем, на якій українська делегація мала представити свої вимоги. Відповідно таке затягування негативно позначалося і на ситуації у Львові, де місцеві політики на чолі з

К. Левицьким не мала можливості перейняти реальну державну владу в Східній Галичині.

Таке затягування часу було вигідним іншій стороні – полякам. 18 жовтня майже одночасно з українцями поляки створили Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, який відразу висловив претензії на Познанщину, Західну Білорусь та Галичину. Маючи достатні гарантії від австрійської сторони про майбутнє створення власної держави та входження усієї Галичини до її складу, вони не поспішали зі створенням додаткових представницьких інституцій, адже і так більша частина адміністрації в Галичині була в їх руках. Лише 28 жовтня 1918 р. у Кракові відбулася нарада польських депутатів, на якій засновано Польську ліквідаційну комісію, що претендувала на контроль над усім регіоном, а 1 листопада комісія повинна була приїхати у Львів і перейняти в австрійських урядовців всю владу. За таких умов вичікування відповіді з Відня було політично смертельним для Української національної ради, яка могла втратити владу навіть її не отримавши. Як зазначає у своїх мемуарах К. Левицький, наближався конфлікт, який мав вирішити: хто ж буде господарем у Східній Галичині. Отже, історико-мемуарна література свідчить, що Перша світова війна стала важливою віхою процесу консолідації української нації. Збройне протистояння монархій Габсбургів та Романових сколихнуло національні почуття українців обох імперій, сприяло актуалізації політичних вимог щодо створення власної соборної державності.

Перехід влади до українців у Львові, що в історіографії отримав назву «Листопадового зриву», став настільки несподіваною для більшості подією і настільки бажаною для проінформованих, що не міг залишитися поза увагою практично всіх мемуаристів, які описують у своїх працях події того часу. 1 листопада 1918 р. стало ключовою межею, з якої розпочалася практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України. Саме вона докорінно змінила політичну свідомість великої кількості українців,

вихованих до того часу в дусі відданості Габсбургам. Після захоплення українськими військами Львова більшість із них відчули себе справжніми українцями, які не менше, аніж інші народи – поляки, чехи, угорці заслуговують на свою державність. Зрозуміло, що такій ключовій історичній момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників, часто навіть тих, хто не був свідком цих подій.

Висвітлити події перших днів, пов'язаних з антипольським повстанням в Галичині, що розпочалося 1 листопада 1918 р., дозволяють доволі детально зробити спогади політичних лідерів ЗУНР: К. Левицького, М. Лозинського, Л. Цегельського. Про перебіг боротьби у Львові залишили свідчення українські та польські військові, які опинилися в ті дні на різних барикадах. У цілому існуюча мемуарна література дозволяє всебічно розглянути передумови та перші дні Листопадового повстання на західноукраїнських землях, наслідком якого стало створення ЗУНР.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні восени 1918 р. сприяла активізації національно-визвольного руху поневолених народів імперії Габсбургів. Ще наприкінці вересня у Львові сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК), який розпочав підготовку збройного повстання. Коли 31 жовтня стало відомо, що до міста прибуде Польська ліквідаційна комісія, щоб перебрати від австрійського намісництва владу в Галичині, УГВК приймає рішення про збройний виступ. У ніч на 1 листопада найважливіші установи Львова перейшли під контроль українських військових.

Однак, аналізуючи ці події, не можна уникнути тієї підготовчої роботи, що відбулася напередодні повстання. Як уже зазначалося вище, 1 листопада мало стати днем прибуття до Львова членів Польської ліквідаційної комісії й відповідно встановленням польської влади над містом. Представники Української національної ради в цей час перебували у досить невизначеному стані. Як зазначає у своїх мемуарах голова львівського осередку Ради

К. Левицький, її нарада 30 жовтня тривала до пізнього вечора, а рішенням стало: самостійно, не чекаючи реакції Відня, здобути Львів і перейняти на себе всю державну владу в регіоні. Ще раніше з метою забезпечення військового перевороту здійснено ряд заходів із централізації управління українськими підрозділами. Проте, на жаль, довгий час УГВК не мав власного керівника, і лише, коли 29 жовтня у Львів приїхав сотник Січових стрільців Д. Вітовський, влада була зосереджена в його руках. Однак невирішеність деяких моментів, а також недосвідченість членів українського військового керівництва стала очевидною в перші дні боїв за місто.

Останній день перед переворотом усі мемуаристи описують майже однаково. Ключовими його подіями стали нарада Національної ради, на якій були присутні К. Левицький, І. Ківелюк, В. Сінгалевич, С. Голубовський, М. Лозинський, С. Баран, а також приїзд із Відня Л. Цегельського. На вищезгаданій нараді окрім членів Національної Ради присутнім був також сотник Січових стрільців Д. Вітовський. Сама нарада проходила таємно, що було характерно для української політики того часу, оскільки загроза від пропольської адміністрації була досить серйозною. Д. Вітовський, як згадує К. Левицький, по-військовому прозвітував перед нарадою про повну готовність українських підрозділів до захоплення міста. Приїзд же з Відня Л. Цегельського пригальмував рішучість членів Національної ради. Зокрема він приніс звістку, що саме на 1 листопада очікується приїзд у Львів кур'єра від уряду, який і має привести акт про передачу влади Українській національній раді. Враховуючи цей факт, у зібрання виникло питання про перенесення дати перевороту, однак проти цього рішуче виступив Д. Вітовський. На його думку, це негативно позначиться на військових, які лише чекали наказу.

В мемуарах Л. Цегельського дослівно передано слова сотника: «Все готове! Кур'єр або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам ніяк не можна відкладати!». З мемуарів Л. Цегельського помітно, що така

поведінка ніяк не влаштовувала автора, і конфлікт між ними на нараді таки відбувся. Протягом усіх спогадів прослідковується негативне ставлення до Д. Вітовського взагалі, здійснюється спроба максимально зменшити його роль у цих подіях. Не маючи можливості заперечити його заслугу в перевороті цілком, Л. Цегельський наголошує на тих негативних рисах, що були, на його думку, більш серйозними, аніж популярність серед військових та патріотизм: політична наївність, надмірний радикалізм, недостатня військова підготовка для організації армії. І хоча таку критику Д. Вітовського автор пояснює бажанням зруйнувати створені в мемуарній літературі легенди, однак у ній прослідковується особиста образа. На це у своїй праці наголосив С. Ріпецький.

Зауважимо, що саме Д. Вітовський зумів переконати К. Левицького та його колег у необхідності рішучих дій та захопленні Львова саме в ніч на 1 листопада. М. Лозинський відкрито в своїх мемуарах говорить про те, що саме Д. Вітовський змусив членів Ради прийняти його план перевороту. І якщо більшість політиків змирилися з таким тиском військових, представляючи в мемуарах дискусію між Д. Вітовським та Л. Цегельським, як звичайні дебати, то сам Цегельський відкрито говорить про інцидент, звинувачуючи свого опонента в незнанні парламентських методів і процедур. Це лише зайвий раз засвідчує, наскільки напруженою була ситуація під час наради, і як вплинув на неї приїзд Л. Цегельського. Останній по суті виявився форпостом попередньої політики, що орієнтувалася виключно на законні засоби боротьби і до останнього сподівалася на порозуміння з австрійським урядом. Тим часом УВГК перейменовано на Українську генеральну команду, до складу якої увійшли сотник Д. Вітовський, отаман С. Горук, поручики П. Бубела, Б. Гнатевич, І. Цьокан та ін. Саме ці люди й взяли за розробку остаточного плану перевороту, представленого в подальшому членам Національної ради.

Цікавим також видається спеціально зауважена Л. Цегельським спроба ряду авторів представити Д. Вітовського ледь не єдиним організатором перевороту за максимальної віддаленості його від діячів Української національної ради. І дійсно, такий варіант висвітлення початку перевороту 1 листопада 1918 р. дуже притаманний мемуаристам із числа колишніх військових, для яких перемога у Львові була ледь не найбільшим успіхом за всю подальшу кар'єру. Власне ситуація в регіоні на той момент була настільки напруженою, що всі солдати з дня на день вичікували наказу про виступ. Через це аргумент Д. Вітовського про неможливість відкладення початку операції був дійсно слухним і переконливим, адже настрої військових могли швидко змінитися в разі невиправдання їх сподівань. Не можна при цьому ігнорувати і той факт, що більшість жителів Львова на той момент були представниками польської культури, відтак очікувати від них допомоги було марно. Лише рішучість галицьких українців, на якій і наголошують у своїх мемуарах сучасники, могла дати потрібний результат.

Спогади учасників про безпосередній виступ є досить однорідними. Військові зазначають, що наказ про захоплення ключових об'єктів – будівлі вокзалу, ратуші, інших урядових установ виконано швидко і без-будь якого опору. Польські урядовці виявилися не готовими до таких радикальних заходів із боку українців, не маючи у місті достатньо сил, щоб йому протидіяти. Незначні перестрілки стали більше винятком, аніж реальною спробою протидіяти українським підрозділам.

Австрійського намісника, графа Гуйна та військового коменданта міста, генерала Пфєффера затримано у домівках та оголошено заарештованими. Однак окрім фактичного домашнього арешту проти австрійських чиновників не здійснено ніяких заходів. Діячі Української національної ради готували процедуру законної передачі влади від намісника і через це віднесли до заарештованих із повагою. Саму процедуру арешту намісника досить докладно передав у своїх спогадах Л. Цегельський. Усього

ж у перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брало участь 1500 українських військових – практично весь український військовий контингент у місті. Допомога цивільних українців, які теж прагнули взяти участь у виступі, не знадобилася, тим більше, що про цей захід практично ніхто не знав. Як згадує в своїх мемуарах К. Левицький, захоплення Львова обійшлося для українських військових без жодної втрати.

Таку успішність перевороту мемуаристи пояснюють майже однозначно – головними підвалинами успіху стала якісна підготовка плану з захоплення міста і повна таємність цієї операції. Однак варто врахувати і позицію М. Лозинського, який змушений був визнати, що вся ця акція виявилася справжньою імпровізацією. Поляки, як з числа військових, так і з цивільного населення навіть не підозрювали, що українці наважаться на такі радикальні дії і тому не спробували завадити перевороту. Підхорунжий Січових стрільців М. Заклинський, передаючи атмосферу та враження сучасників тих днів, у спогадах підкреслив, що вперше після 1349 р. Львів – знову українське місто.

Однак захопити владу над містом і організувати власну державність виявилось не такою легкою справою, особливо за наявності потужного, організованого ворога – поляків. Як засвідчує В. Габсбург, далеко не всі необхідні заходи здійснено вчасно. Так, не встигли українці підірвати міст через р. Сян, що дозволило полякам швидко перекинути резерви до повсталого Львова. Не вдалося здійснити також вчасну передислокацію куренів Січових стрільців з Буковини, де вони знаходилися під командуванням В. Габсбурга, і це дозволило полякам укріпитися в місті в районі Кастелівці. Ще надвечір 1 листопада поляки зуміли припинити внутрішнє протистояння (а саме воно й стало затримкою початку широкомасштабного польського контрповстання) та об'єдналися під керівництвом капітана Ч. Мончинського.

І якщо українські військові допустили певну «поблажливість» до виступу поляків, то цивільні з перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. Так, того ж дня на вулицях було розвішано «Відозву до населення міста Львова», в якій оголошувалося про створення Української держави на українських землях Австро-Угорської монархії. Таким чином ще раз публічно задекларовано приналежність до імперії. Відтак українська влада на законних підставах переймає владу від австрійців. Про розрив стосунків з Віднем у цей час навіть не йшлося. І вже в полудень 1 листопада українська делегація УНРади вирушила в палац заарештованого намісника графа Гуйна. К. Левицький, який очолював українців, детально описав цю подію. Віце-президент намісництва В. Децикевич, який офіційно заарештованим не був, підписав з українською делегацією протокол про передачу влади Українській національній раді. Так цивільна влада набула легального статусу за всіма «канонами права».

Того ж дня відбулася й передача військової влади в місті. Військовослужбовці австрійської армії з числа неукраїнців просто розійшлися, і генерал Пфедфер залишився без армії. Тому на Бернардинській площі він разом з іншими австрійськими офіцерами урочисто передав владу коменданту Д. Вітовському. Таким чином і цивільна, і військова влада офіційно перейшла до рук українців. Однак тут і допущено стратегічної помилки – поза увагою лишилися поляки-військовослужбовці, які почали скупчуватися на Кастелівці, організовуючи там осередок антиукраїнського руху. Сподівання українських офіцерів, що поляки не наважаться на відкритий виступ виявилось ілюзорним.

Наступним, важливим для державного будівництва кроком стало оприлюднення програми дій, які нова влада вважала першочерговими. Так виникла «Відозва Української Національної Ради у Львові до українського народу», включена в мемуари практично усіх авторів. Зміст цієї відозви

складав програму дій та основи конституції нової держави. В ній було проголошено громадянську рівність усіх незалежно від народності та віросповідання, оговорено право національних меншин: німців, євреїв, поляків – надіслати своїх представників до Ради. До прийняття нових законів у силі лишалися закони Австрійської імперії, адже вони, на думку авторів документа, не суперечили ідеї української держави.

Сам текст документа наочно демонструє ту небезпеку, яка постала перед молодого українською державністю. Легка й безкровна перемога у Львові стала лише першим кроком і не могла приховати ту загрозу, що становили поляки, які так і не змирилися з втратою важливого стратегічного центру. Не менш важливим для галичан стало захоплення влади у регіонах, адже самим Львовом держава не обмежувалася. Як зазначає у своїх спогадах К. Левицький, ще зранку 1 листопада до міста прибули представники повітових організацій, які прагнули отримати безпосередні інструкції дій та документи, що мали підтвердити їх легітимність, як комісарів Української національної ради для перейняття влади в повітах. Однак останній момент виявився досить складним і затягнувся на певний час. Особливу увагу йому приділили лише після створення спеціального виконавчого органу – Тимчасового державного секретаріату.

Тим часом сама ситуація в місті була досить нестабільною. Поляки вже 2 листопада спробували контратакувати. Їм досить швидко вдалося захопити склади зброї та продовольства, що дозволило озброїти нові підрозділи. Як засвідчує Л. Цегельський, саме здобуття вантажного вокзалу забезпечило полякам перевагу, адже там знаходилася значна кількість боєприпасів. Наступною помилкою, якої допустилися українські політики, стало укладання перемир'я терміном на 24 години. Саме його найбільш якісно змогли використати поляки, зосередивши в місті нові резерви.

Досить швидко поляки змогли довести число своїх воїнів до 1150, з яких 500 були кадровими офіцерами. Незважаючи на те, що українців було

більше (на 3 листопада їх нараховувалося в місті 2050 осіб), їм бракувало досвідчених офіцерів. Л. Цегельським, пояснює поразки українців 2-3 листопада недосвідченістю офіцерів і особисто Д. Вітовського, який не зміг налагодити керівництво гарнізоном. Як згадує К. Левицький, Д. Вітовський сам попросив про відставку, обумовлюючи її тим, що його армія не має досвіду воювати з населенням у місті й через це почала розходитися по домівках. Однак відставка Д. Вітовського 3 листопада і призначення комендантом полковника Г. Коссака не тільки не вирішила питання, а ще більше дезорганізувала українців.

Важливим рішенням Української військової команди став наказ основним куреням Січових стрільців, що на момент повстання дислокувалися у Чернівцях, якнайшвидше їхати у Львів. Цей наказ Д. Вітовського ще 1 листопада передано командирові легіону В. Габсбургу, про що він згадує в своїх мемуарах. Однак він так само і зазначає, що більшість стрільців не бажала залишати Чернівці, плануючи обороняти місто від наступаючої румунської армії. Офіцерський корпус, незважаючи на рекомендацію Василя Вишиваного виконати наказ, не вірив в те, що поляки можуть розпочати повстання. І тільки особисте втручання командира забезпечило відправку Січових стрільців о 4 годині ранку 2 листопада 1918 р. До Львова ці сотні прибули на добу пізніше, аніж планувалося. Лише 3 листопада до станції Сихів (Львівські вокзали вже були в руках поляків) прибула перша група стрільців. На думку Л. Цегельського, ця затримка січовиків мала фатальні наслідки у боротьбі за Львів.

Окрім Січових стрільців, аналогічні накази отримали командири українських підрозділів Золочева, Бродів, Станіславова та інших міст. Однак надходження допомоги з регіонів затримувалося. Як згадує Л. Цегельський, лише з Бродів прибуло 200 бійців, а місцеве керівництво у Станіславі, Коломиї та Тернополі хоч і мало достатньо досвідчених військових, штучно затримувало їх відправку, побоюючись повстання місцевих поляків та не

розуміючи стратегічної різниці між можливою втратою їх міст і реальною втратою Львова. Головною надією галичан у протистоянні з поляками стала допомога з боку Української Держави Скоропадського. Є. Чикаленко, добре обізнаний у політичних справах (йому не раз пропонували очолити гетьманський уряд), 5 листопада 1918 р. відзначив у своєму щоденнику, що Національна Рада телеграфом постійно прохає про військову допомогу. Проте гетьман не піде на конфлікт із Польщею. П. Скоропадський лише пообіцяв просити німецьке командування, щоб те заборонило полякам порушувати умови Брестського миру і займати своїм формуванням Холмщину.

Наступний перебіг боїв за Львів наочно продемонстрував перевагу поляків, добре обізнаних із містом. Незважаючи на надходження вночі 4 листопада нової допомоги – приїхали інші стрілецькі загони з Чернівців, наступ українців на вокзал виявився невдалим. Ці поразки деморалізували січовиків. Їх довіра до власних офіцерів знизилася. Проте приїзд нового стрілецького підрозділу – сотні Іваницького, певною мірою стабілізував ситуацію в місті та тимчасово зупинив наступ польських легіонерів. Це дало можливість перейти до створення управлінської структури – Державного секретаріату та проголошення 13 листопада Західноукраїнської Народної Республіки.

На початку листопада 1918 р., коли у Львові ще тривали бої за місто між українськими військами та польськими повстанцями, Українська національна рада розпочала створювати власний управлінський апарат, якого так потребувала новостворена держава. Однак для цього були свої складнощі, адже частина її членів перебувала у Відні, серед них і президент Ради Є. Петрушевич. Їх повернення на батьківщину було під значним питанням, адже Краків вже контролювали поляки, а в Угорщині розпочалася революція. За таких умов реальним інститутом, що міг діяти, виявилася т. зв. львівська делегатура Української національної ради. Однак фактично

львівське представництво складалося лише з незначної групи людей, які змушені були в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади.

Також потрібно відзначити, і на цьому наголошують більшість авторів мемуарів, що українські політики виявилися не готовими відразу створити управлінський апарат. Лише 9 листопада сформовано Тимчасовий державний секретаріат, що перейняв від Національної ради виконавчі функції і безпосередньо розпочав роботу зі створення державного апарату управління. До складу Тимчасового секретаріату увійшли: голова та секретар фінансів – К. Левицький, секретар внутрішніх справ – Л. Цегельський, закордонних справ – В. Панейко, секретар судових справ – С. Голубович, військовий секретар – Д. Вітовський, секретаріат із віросповідань та шкільних справ – О. Барвінський, земельних справ – С. Баран, торгівлі та промисловості – Я. Литвинович, праці та суспільної опіки – А. Чернецький, суспільного здоров'я – І. Куровець, шляхів – І. Мирон, пошти та телеграфа – О. Пісецький. За своєю структурою цей уряд був коаліційним, адже до нього входили представники різних політичних партій: націонал-демократичної – 8 секретарів, радикальної – 2 секретарі та по одному від християнсько-суспільної та соціал-демократичної партій.

Однак мемуаристи в своїй переважній більшості були схильні до думки, що такий склад уряду є далеко недосконалим. Він формувався фактично з тих людей, які на той момент перебували у Львові та часто навіть не уявляли всього обсягу своєї діяльності. Не було також головного – досвідчених службовців, які мали виконувати свої безпосередні функції. Ще однією серйозною проблемою, з якою зіткнувся новий уряд, стала потреба у визначенні подальших політичних орієнтирів, за якими мала розвиватися держава. І ледь не ключовим у цей час виявилось питання майбутніх стосунків із Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі.

Особливо такі ідеї були поширені серед військових, соціалістів та радикалів, яким імпонувала революційність Києва, і які вбачали як в Гетьманській державі, так і в опозиційних до неї силах свого природнього союзника. В той же час більшість членів Ради з числа націонал-демократів, вихованих у проавстрійському руслі, передбачали швидке падіння Гетьманату та ставилися до ідеї союзу з революційними силами досить обережно. Одноманітну градацію українських політичних сил щодо питання про соборність подає в своїх спогадах В. Винниченко, який вказує, що соціал-демократи та трудовий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні націонал-демократи – проти. На останніх подіяла лише їх пряма залежність від армії в період вуличних боїв, і що головне – потреба пошуку хоч якогось зовнішнього союзника проти поляків. Відтак 10 листопада, окрім присяги членів Тимчасового секретаріату, опубліковано і його відозву з чітким зазначенням – головним завданням нового уряду є забезпечення виконання національного ідеалу всього українського народу та проведення всіх необхідних заходів для об'єднання всіх українських земель в одну державу.

Наступним важливим кроком до розбудови власної державності стало формування її нормативно-правової бази. Через це в перші дні Державний секретаріат приділяв основну увагу виробленню «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії». Документ опубліковано 13 листопада, і його повністю вмістив у свій твір М. Лозинський. Зокрема документ, складений з п'яти артикулів, містив основні положення існування держави – принцип суверенітету та державного заступництва. В ньому також чітко визначалися кордони нової держави – Галичина, Буковина та частина угорських комітатів Закарпаття за тими кордонами, що існували на офіційних картах колишньої імперії. Визначено також і державну символіку – гербом став золотий лев на

синьому фоні, повернутий у правий бік. Офіційною назвою нової держави визначено Західноукраїнська народна республіка.

Автор мемуарів спеціально звертає увагу на назву «народна республіка», підкреслюючи цим розуміння галицькими політиками ситуації в тогочасній Європі та особливо в Україні. М. Лозинський чітко вказує, що, визначаючи назву, вони орієнтувалися на той зразок державного устрою, що був сформований ще у 1917 р. Центральною Радою, а діючий на той час гетьманський режим доживав свої останні дні. Орієнтація власне на антигетьманську опозицію хоч і не була приємна всім (зокрема категорично проти неї виступав Л. Цегельський), однак саме вона стала найбільш перспективною і прагматичною на той момент. Ще більш жорстко висловився з цього приводу в своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, члени галицької верхівки були виховані, як «сеймові канцеляристи», і відповідно не могли уявити всіх перспектив, що створював загальнонародний революційний рух.

Окрім вищезгаданого документ, під час свого недовготривалого перебування у Львові Секретаріат розробив, а Національна Рада прийняла ще 2 важливих документи – Закон про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки (16 листопада) та Закон про тимчасову організацію судів і власті судейської. Ці документи по суті визначали внутрішні організаційні принципи функціонування державного апарату, закладали підвалини до майбутньої перебудови її на республіканських засадах. Але на практиці запроваджувати ці закони виявилось набагато складніше. Головними перепонами в цьому процесі стали відсутність кваліфікованих кадрів та непорозуміння, пов'язані зі швидким і непередбаченим переходом влади від австрійських установ. У відповідності до інструкції першим завданням нової влади ставало створення українських повітових рад. Проте реальна влада перейшла до рук «комісарів української

республіки», яких часто обирали серед місцевих, а потім в телефонному режимі затверджували у Львові.

Спогади учасників тих подій є важливим і часто єдиним джерелом, що висвітлює Листопадове повстання в інших містах регіону. Зокрема мемуарні свідчення М. Соневицького розповідають про перебіг подій у Чорткові, М. Бігуна та С. Нижанківського – у Стрию, Ю. Рабія – у Камінці Струмилівій Л. Рубінгера – у Золочеві, М. Фляка – у Самбірі, М. Кордуби – в Буковині та інші. Як правило, усі ці мемуаристи вказують, що виступи місцевих українців для поляків були дійсно несподіваними, і влада переходила до рук повстанців без значного опору.

Більш складною виявилася ситуація з Перемишлем – ключовим містом на польсько-українському порубіжжі. Як зазначають у мемуарах сучасники, захопивши владу, місцеві представники Національної Ради та військового командування так і не змогли організувати оборону міста від поляків, зокрема знищити мости через р. Сян. 11 листопада польське військо захопило Перемишль. Трапився «перемиський скандал». Українці втратили не тільки ключовий форпост на заході держави, а й важливий залізничний вузол, через який поляки змогли в подальшому перекинути підкріплення до Львова. Фактично ця поразка багато в чому визначила весь подальший перебіг українсько-польського протистояння не лише за Львів, а й за Східну Галичину в цілому.

Та й в інших містах, де українцям вдалося здобути владу, ситуація була далекою від ідеальної. Л. Цегельський, який у перші дні свого секретарства здійснив поїздки різними містами, наводить цілу низку недоліків у їх організації та функціонуванні – від самовільного, неузгодженого захоплення влади, до призначення на посаду зовсім некомпетентних осіб. Хоча це, на думку автора, і засвідчувало про високий державницький дух галицьких українців, які самостійно спромоглися сформувати державний апарат. Зауваження мемуариста про здатність західних українців до політичної

самоорганізації вважаємо цілком слухними, особливо у порівнянні з аналогічними заходами в Наддніпрянській Україні, де жодна з влад так і не змогла створити дієвий державний управлінський апарат.

Однак, незважаючи на такі патріотичні заяви галицьких мемуаристів, більшість тогочасних політиків розуміли, що власними силами відстояти Львів їм не вдасться, адже з кожним днем польський опір посилювався, і поляки поступово займали всі стратегічні позиції у місті. Через це на початку другої декади листопада перед Національною Радою та Державним секретаріатом постало головне завдання – якнайшвидше отримати допомогу з Наддніпрянської України. З необхідністю термінового направлення делегації до Києва погоджувалися всі українські політики незалежно від своєї політичної приналежності. І вже 5 листопада до Гетьманату відправлено делегацію Української національної ради у складі О. Назарука та В. Шухевича, які мали офіційно звернутися до П. Скоропадського про допомогу.

До Києва делегація Української національної ради прибула лише 11 листопада – в день, коли Німеччина, головна тогочасна зовнішня опора Гетьманату, підписала Комп'єнське перемир'я, капітулювавши перед державами Антанти у Першій світовій війні. Звістка про це лише посилила паніку правлячого гетьманського режиму, що тепер остаточно змушений був самостійно організувати боротьбу як проти зростаючої внутрішньої опозиції – Директорії, так і проти військ більшовиків, що лише вичікували початку евакуації німецької армії з України. Через це приїзд по допомогу зі Львова української делегації не викликав жодного ентузіазму гетьманських урядовців, хоча всі зовнішні риси зацікавленості дотримувалися.

Так, делегація змушена була дві години чекати аудієнції в гетьмана, а коли вона нарешті відбулася, то стало зрозуміло, що допомога скоро не надійде. Хоча П. Скоропадський прийняв дипломатів досить привітно і відразу заявив, що допомогу надасть, однак зауважив, що не хоче офіційного

оприлюднення своєї участі в цьому конфлікті, пропонував зробити так, наче допомога прийшла без його відома. Причини такої поведінки розкриває сам П. Скоропадський у своїх «Спогадах»: перемога Антанти вже була реальною справою, і відповідно пошук із нею порозуміння ставав ключовою необхідністю. Через це пряме втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини могло бути сприйнятим переможцями, як виклик. Це питання мало однозначно вирішуватися на мирній конференції держав Антанти. До того ж публічне проголошення антипольського виступу зумовило появу ще одного ворога – відновленої Речі Посполитої, яка користувалася повною підтримкою Антанти.

І хоч обіцяна допомога, що мала надійти від гетьмана, виглядала досить поважно (броневих автомобілів та важка артилерія), однак це не завадило членам делегації вступити в контакти і з опозицією, представленою В. Винниченком, С. Петлюрою та Є. Коновальцем. Вони повідомили галичан про підготовку перевороту та запропонували власну допомогу після приходу до влади. Така зацікавленість опозиції галицькими справами була очевидною, оскільки головною ударною силою, що мала йти на допомогу ЗУНР, стають Січові стрільці, які на той момент були і головною військовою опорою Директорії. І відповідно втрачати їх (а стрільці-галичани мали бажання повернутися на батьківщину) напередодні виступу було недоречним. Аргументи навів В. Винниченко, який посилався на необхідність збереження української влади в Наддніпрянській Україні. Відтак розпорошення всіх українських патріотичних сил між Києвом і Львовом, на думку майбутнього глави Директорії, може стати загибеллю для української ідеї взагалі. Варто зазначити, що сам В. Винниченко не вмістив цю розмову з делегатами у своїх мемуарах, що лише засвідчує його суб'єктивність у процесі написання праці «Відродження нації».

Результатом зустрічі галицької делегації з опозицією стало перенесення переговорів до Білої Церкви, яка знаходилася під захистом Січових стрільців,

і з 14 листопада 1918 р. перетворилася на штаб нового, тимчасового, революційного українського уряду – Директорії. Саме туди змушені були переїхати О. Назарук та В. Шухевич, отримуючи обіцянки тепер від нового лідера – Головного військового отамана С. Петлюри. Однак як з часом переконалися учасники делегації, реальна влада належала не Директорії, а стрілецькій раді – виборному органу управління січовиків, лідерами якого були Є. Коновалець та А. Мельник. Саме стрілецька рада, розглянувши пропозицію відкомандирувати частину підрозділу у Львів, виступила категорично проти цього. Аргументація майже повністю повторювала ту, яку свого часу застосував В. Винниченко: Січові стрільці, хоч і походять з Галичини, пов'язані передусім із державницькими інтересами Великої України; Київ – важливіший за Львів, а відправлення однієї частини загону до Львова могло б привести до того, що й Києва не здобудуть, і Львів не втримають.

На думку О. Назарука, який значною мірою захопився ідеями лідерів Директорії про спільний похід спочатку на Київ, а потім на Львів, затримка з відправленням Січових стрільців на захід була виправданою, адже з кожним днем армія Директорії збільшувалася. Співпраця між О. Назаруком та керівництвом протигетьманського повстання зросла настільки, що галицький дипломат фактично почав виконувати функції міністра преси та пропаганди УНР – писав відозви, вів переговори з німецькими гарнізонами тощо. Це дійсно надавало певного оптимізму в Білій Церкві, у той час як у Львові справи українців ставали з кожним днем все гірше. Неодноразові переговори з лідерами польських повстанців про припинення бойових дій у місті сприяли лише подальшому посиленню поляків.

Мемуаристи, описуючи сутички в місті, неодноразово підкреслювали геройство, продемонстроване бійцями з обох сторін. Так, Л. Цегельський, відзначаючи мужність українських солдат, наголошує також і на героїзмі польських повстанців, серед яких були навіть дівчата. Окрім іншого, через

виступи поляків практично припинилося прибуття резервів із регіонів. Ледь не останнім прибув до Львова на допомогу українським військам загін ім. І. Гонти під проводом отамана А. Долуда з Наддніпрянщини – по суті єдина допомога, яка прийшла із-за Збручу. Досить швидко цей отаман перетворився на місцеву легенду, хоч реальної допомоги його підрозділ надати вже не міг. Українська армія за чисельністю й надалі переважаючи польських повстанців, почала втрачати плацдарм за плацдармом, поступово витісняючись все далі на схід, опинившись на 20 листопада під реальною загрозою оточення. Єдиним виходом, що міг би дозволити українцям евакуюватися з міста, лишалося Підзамче, де стояв підрозділ Січових стрільців, посилений артилерією.

У таких умовах Рада державних секретарів постановила розпочати підготовку до створення свого політичного центру поза межами міста. Однак, будучи переконаними у своїй безпеці, більшість Ради мала залишатися у Львові. Така позиція базувалася на впевненості, що українська армія зможе протриматися в місті ще два тижні, поки не прийде допомога з регіонів. Варто наголосити, що жоден із мемуаристів, описуючи події кінця листопада, вже не говорить про сподівання на підтримку з Наддніпрянщини. Це засвідчує факт повної невдачі місії О. Назарука та В. Шухевича, що став очевидним не лише для політиків. Щоправда учень львівської гімназії, який 21 листопада залишив Львів з українськими підрозділами, що відступали, у своїх спогадах відзначив: «І раптом пригадалося мені, скільки ще недавно було в мене і в моїх друзів надії на поміч гетьмана, на його військо...».

Сподівання на допомогу з інших міст Галичини, як і переконання у боєздатності українських військ у самому Львові, виявилися примарними. Відразу після завершення перемир'я, 21 листопада стало очевидним, що сили польських повстанців значно зросли, і не лише за рахунок місцевого населення. Поляки встигли отримати військову допомогу, і відповідно їх наступ став ще рішучішим, поставивши українців на межу оточення. Відтак й

прийнято рішення якнайшвидше евакуюватися з міста, щоб зберегти як залишки армії, так і самих членів Української національної ради та Державного секретаріату. Ввечері 21 листопада український уряд та військо розпочали евакуацію, і наступного дня центром ЗУНР вже стало м. Золочів, куди переїхав Державний секретаріат та штаб армії. Львів залишено полякам, що стало одним із вирішальних чинників українсько-польської війни. Здобувши місто, поляки отримали не лише важливий стратегічний центр, а й моральну перевагу. Більше того, як зауважив у своїх мемуарах Л. Цегельський, захопивши Львів, поляки на 50 % виграла війну, адже тепер Антанта отримала аргумент про безпідставність українських претензій на Галичину. Отже, існуюча мемуарна література як лідерів ЗУНР, так і їх політичних опонентів, є важливим джерелом, що дозволяє об'єктивно висвітлити перші кроки становлення державності в Східній Галичині у листопаді 1918 р.

Листопадове антипольське повстання 1918 р., що розпочало визвольні змагання в Східній Галичині, зумовило й подальший розвиток західноукраїнської державності. Саме під час боїв за Львів закладено її підвалини – створено уряд, прийнято перші документи, розпочалося формування внутрішньої державної служби та правоохоронних органів – жандармерії. Однак, як засвідчують сучасники, ці процеси розвивалися досить повільно і не відповідали потребам часу. В їх основу покладено систему колишньої Австро-Угорської монархії, і це значною мірою уповільнило державне, національне будівництво. За умов втрати Львова перед українським урядом постала низка проблем, які потрібно було вирішити якнайшвидше. Всі вони досить ґрунтовно висвітлені в мемуарній літературі. Так, більшість авторів однозначно вказує, що головними перед галицьким політикумом в цей час стають 3 питання: 1) організація органів державної влади і управління на місцях, 2) створення національної армії,

3) налагодження ефективного співробітництва і відповідно отримання допомоги з Великої України.

Вирішення цих трьох ключових проблем розпочалося українськими урядовцями ще за часів їх перебування у Львові. Однак перед цим стояла значна проблема, а саме неможливість зібрання в одному місці всіх членів Національної Ради, оскільки частина з них перебувала у Львові, інші – в містах, що потрапили під польський контроль (Перемишль, Ярослав); а значна частина політиків на чолі з Є. Петрушевичем продовжувала залишатися у Відні. Фактично влада перейшла до тієї частини Державного секретаріату, що з 1 по 21 листопада перебувала у Львові. Саме вона на нараді 23 листопада у Золочеві прийняла низку важливих рішень, що й визначили основні вектори розбудови держави. Першим стало рішення перенести столицю у Тернопіль, що має значно зручніші умови для контролю над транспортними артеріями провінції та з Києвом. Наступним, не менш важливим постало питання про проведення довиборів у законодавчий орган держави, що мало забезпечити його легітимність та дієвість. Зокрема до сформованого ще у жовтні 1918 р. складу Національної ради мали долучитися також депутати з інших міст, і що важливо – представники національних меншин – євреїв, поляків та німців. Однак, як засвідчують документи та мемуаристи, жодна з цих меншин своєї делегації до законодавчого органу, скликаного в січні 1919 р. у Станіславові, так і не відправила.

Незважаючи на далекоглядні плани, передусім необхідно було вирішити поточні питання, що й стали завданням для Державного секретаріату в Тернополі. Найголовнішими з них вважаються: організація української армії та налагодження контактів з Директорією – політичною силою, що все більше встановлювала свій контроль у Наддніпрянській Україні. Важливою проблемою, з якою зіткнулися галицькі урядовці у ході створення власної армії, стала практична відсутність офіцерів

вищого рангу, здатних не лише керувати окремими підрозділами, а й планувати стратегічні операції та здійснювати комплексне командування збройними силами. Про відсутність кадрових офіцерів наголошував у спогадах І. Козак, підкреслюючи, що більшість з українських старшин мали тільки цивільну фахову освіту. Саме це, на думку ряду мемуаристів, і стало головною причиною поразки українців у Львові. І дійсно, серед українців, які займали офіцерські посади, не було не лише генералів, а й полковників. Через це проблему заповнення вищих командних вакансій вирішено шляхом запрошення військових професіоналів із Наддніпрянської України. Там Директорія більше дивилася на партійну приналежність, ніж на здібності колишніх представників російської імператорської армії. Саме залучення таких офіцерів стало одним із головних завдань галицької делегації на Велику Україну. Крім цього, їй необхідно було налагодити офіційні стосунки з Директорією та обговорити проблему подальшого створення єдиної соборної держави.

Значна частина військових мемуаристів, С. Шухевич, М. Заклинський, В. Горбай, Т. Марінчак, описуючи становлення Галицької армії (після об'єднання восени 1919 р. з Денікіним – Українська Галицька Армія), звертають увагу на конфлікт між військовими комендантами Львова та командуванням Січових стрільців. Так, 21 листопада керівництво січовиків відмовилося виконувати наказ коменданта про передислокацію до Куровичів, де мали зібратися всі українські частини, що відступали зі Львова. Стрілецькі старшини вважали, що можливості обороняти місто ще не втрачені. Однак, коли стало зрозумілим, що власними силами стрільцям вистояти не вдасться, вони самовільно відійшли з міста, закріпившись на лінії Підбірці – Лисиничі – Винники – Чижки, утворивши таким чином Львівський фронт.

За таких умов формування армії набуло стихійного характеру. Як згадують у своїх мемуарах більшість сучасників, до приїзду з Наддніпрянщини генерала М. Омеляновича-Павленко українське військо

практично було неконтрольованим. Зокрема Галицька армія на той момент становила низку об'єднань: групи «Схід» та «Старе Село» формувалися переважно з Січових стрільців, які й склали основу Львівського фронту; група «Північ» тримала фронт у районі Белза та Яворова; група «Південь» діяла в районі Перемишля. Вище командування (Начальна команда) всіх сил на той момент знаходилося в Бережанах.

Неоднорідним був також особовий склад українських підрозділів. Більшу частину з них становили колишні військові: українці зі складу австро-угорської армії, які в жовтні почали повертатися на батьківщину (передусім з Італійського фронту); добровольці з різних повітів регіону; Січові стрільці – фактична еліта тогочасної армії з високим рівнем боєздатності та патріотичного духу. Однак перетворити ці різномасні підрозділи в реально керовану та боєздатну армію виявилось не під силу Секретаріату військових справ. Через це одним із важливих завдань, що покладалося на делегацію ЗУНР стало забезпечення прибуття в Галичину військових спеціалістів із Наддніпрянщини.

Тим часом українські війська продовжували бої з поляками. Останні зосередилися на обороні захоплених плацдармів – Львова і Перемишля, та практично не намагалися наступати. Причина цього було досить очевидною, і її називає у своїх мемуарах генерал М. Омелянович-Павленко: Польща в той час вела боротьбу проти всіх сусідів (німців, литовців, чехів), і її військових ресурсів не вистачало для наступу в Галичині. Як зазначає у мемуарах сам учасник делегації Л. Цегельський, переговори з Директорією були досить складними. Члени революційного керівництва у Фастові відмовлялися від дискусії, апелюючи до того, що «вірчі грамоти» були адресовані керівництву Української Держави П. Скоропадського, а вони представляють Українську Народну Республіку. Більш результативно пройшли переговори з Головним отаманом С. Петлюрою, який досить швидко погодився надіслати офіцерів до Галичини. Зокрема вирішено відкомандирувати генерала

М. Омеляновича-Павленка з обраним ним начальником штабу та надати фінансову допомогу. Однак домовленість із верхівкою Директорії не вирішила всіх питань – навіть офіційно призначеного керівника «Начальної команди» довелося чекати у Фастові три дні. Лише після цього відбулася особиста зустріч делегації з М. Омеляновичем-Павленком та його начальником штабу, полковником Є. Мишківським, якого звільнили перед цим з-під арешту Директорії за нібито прихильність до «федеративної грамоти» гетьмана.

Лише 7 грудня делегація, отримавши частину необхідного спорядження та обіцяних Директорією коштів, відбула на захід. Сам Л. Цегельський у мемуарах висловлює задоволення результатами місії – окрім штабних офіцерів, він таки отримав 10 мільйонів крон, військове спорядження, передусім гармати, кулемети та продовольство. Проте головна обіцянка Директорії – відразу після здобуття Києва направити до Галичини декілька корпусів – реалізована так і не була. Для керівництва ЗУНР це дійсно був великий успіх, що в подальшому дозволив генералу М. Омеляновичу-Павленку реформувати збройні сили, стабілізувати фронт та створити боєздатні підрозділи Галицької армії.

Сам же процес створення Галицької армії як єдиної бойової сили зайняв майже місяць. Як засвідчують у своїх спогадах учасники цих подій, у першу чергу цьому завадила недостатність матеріального забезпечення. М. Омелянович-Павленко згадував, що після свого призначення головнокомандуючим він зіткнувся з великою кадровою та мовною проблемою – значну кількість офіцерів в українських частинах склали австрійці, і офіційною мовою була саме німецька, що недостатньо зрозуміла простим солдатам. Та й самі новопризначені головнокомандувач з начальником штабу були не готові до роботи за австрійськими військовими статутами. Всього ж у розпорядженні нового командування, як зазначає у

спогадах генерал, було 15 тисяч солдат, 40 гармат та повна відсутність технічних засобів.

Однак протягом наступних місяців чисельність та боєздатність Галицької армії значно зросла. На початок весни 1919 р. замість практично неконтрольованих груп створено окремі корпуси та бригади з певним забезпеченням військовою технікою та допоміжними службами. Чисельність армії наближалася до 100 тисяч солдат та офіцерів, що на той момент було досить значною силою. Це дозволило військам ЗУНР не лише провести низку оборонних і наступальних операцій у Східній Галичині, а й пізніше у складі об'єднаних військ УНР взяти участь у військовій кампанії в Наддніпрянщині. Як зазначав у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, ледь не найболючішою проблемою нової армії стала організація санітарної служби. Йому як командувачу довелося навіть звернутися до населення регіону, щоб створювалися спеціальні благодійні товариства, адже державним коштом вирішити проблему було неможливо. У цілому ж, аналізуючи тогочасну справу на фронтах, М. Омелянович-Павленко слушно зауважував в своїх мемуарах, що вона змінювалася ледь не кожен місяць. І якщо спочатку Галицька армія намагалася усіляко повернути Львів, то в подальшому її дії стали більш оборонними і врешті-решт завершилися відходом за Збруч. Варто зазначити, що однією з причин подальших її невдач стало перемир'я, укладене між українською та польською стороною 25 лютого 1919 р. за вимогою антантівських посередників, зокрема надісланого з Парижа генерала Бертелемі. Він привіз свій план припинення війни та встановлення демаркаційної лінії між українськими та польськими військами. Як зазначає М. Лозинський, для української сторони це перемир'я було зовсім недоречним, оскільки її війська на той момент контролювали майже всю Східну Галичину, у той час як поляки – лише ділянку залізниці між Львовом та Перемишлем. Самі переговори у Львові тривали досить напружено і

завершилися ультиматумом українській стороні відійти за т. зв. «лінію Бертелемі».

Однак ультиматум відкинуто Державним секретаріатом. І якщо в подальшому деякі галицькі політики сумнівалися у правильності такого кроку, адже вони втратили не частину Галичини, а всю територію, то східноукраїнські діячі наголошували на безперспективності співробітництва з Антантою взагалі. Зауважимо, що для дипломатів Антанти Польща завжди була значно пріоритетнішим партнером, аніж Україна. Проте з цим твердженням не погоджується С. Петлюра, аналізуючи усі події, він писав: «мені тяжко згадувати деякі непоправні факти, що нанесли тяжкий удар не тільки ідеї нашої державності, але загальмували і справу спеціально галицьку».

Отже, не лише військові поразки на рубежі 1918-1919 рр. визначали становище ЗУНР. У той час, коли військові намагалися реформувати армію та повернути втрачений Львів, політики здійснили низку кроків до подальшої розбудови держави. На кінець листопада реальна влада перебувала в руках Державного секретаріату, очолюваного К. Левицьким. Національну раду старого складу розпорошено, а її глава – Є. Петрушевич ще перебував у Відні. Однак протягом грудня ситуація в середовищі західноукраїнської верхівки змінилася. Так, 7 грудня з посади голови Державного секретаріату усунено К. Левицького, якого навіть політичні опоненти характеризували поміркованим та працездатним політиком. Його посаду зайняв більш виважений С. Голубович, який, на думку Л. Цегельського, не спроможний був до самостійних політичних заходів – «політик без власного «Я».

Новим поштовхом до активізації державного життя стало повернення Є. Петрушевича, якого сучасники характеризують, як політичного максималіста та людину, що не схильна до компромісів. Саме ці дві особи – максималіст Є. Петрушевич та залежний від нього С. Голубович і стали тією силою, що здійснила остаточну розбудову нової держави. Важливим заходом

у їх подальшій діяльності стала співпраця з новим складом Національної ради, що зібралася у Станіславові 3 січня 1919 р. Цей орган тепер складався з 150 депутатів, які представляли різні політичні партії, однак не мали представництва національних меншин регіону.

І саме в перші дні діяльності цього органу прийнято ті ключові постанови, на основі яких мала розбудовуватися система державного управління. Зокрема першою стала постанова про об'єднання з УНР, значення якої різні мемуаристи висвітлюють у залежності від власних політичних симпатій. Переважна більшість (О. Станімір, М. Лозинський, О. Назарук) позитивно оцінюють таку перспективу, в той час як інші, до того-ж представники різних політичних сил (В. Винниченко, І. Мазепа), віднеслися до неї більш ніж прохолодно, про що вже наголошувалося у ході аналізу доби Директорії.

Більш практичними стали прийняті закони, що визначали заходи зі встановлення вертикалі влади в країні. Зокрема доповнено статут Української національної ради, за яким упроваджено структуру її президії; Закон про створення відділу УНРади – нового керівного органу держави, до складу якого мали увійти президент та його радники, і який уповноважувався змінювати склад уряду, а також здійснювати низку державних заходів, наприклад, оголошення амністії, підписання нових законів тощо; Закон про недоторканість членів Державного секретаріату. Одночасно прийнято рішення про обрання нового складу Секретаріату, що остаточно сформувався 4 лютого 1919 р., і в якому більшість посад зберегли попередні державні секретарі.

Проте не лише законодавчою діяльністю визначалася робота органів державного управління ЗУНР у цей час. Зокрема державний секретар внутрішніх справ Л. Цегельський у своїх мемуарах досить детально описує заходи, проведені його відомством із налагодження повноцінного життя країни. Так, він вказує на необхідності швидкого реформування всього

інституту повітових комісарів, більшість із яких прийшли до влади, не маючи достатніх навичок управлінської роботи. Крім цього, становленню органів влади та правопорядку на місцях заважали натовпи австрійських та російських солдатів, які, повертаючись із фронту або з полону через Галичину, влаштовували грабежі місцевого населення. А на Сокальщині з колишніх військових утворилися загони «вільного козацтва», що проявляли анархічні настрої та грабували польських мешканців.

Найбільш проблемним виявилось питання наповнення державної скарбниці, адже в умовах війни збирання податків було досить складним, а з експортної сировини східна Галичина мала лише нафту. Через це збільшення мита на її вивіз стало ледь не єдиним джерелом прибутків, породивши одночасно внутрішні проблеми з виробниками та торгівцями, які розглядали підвищення мита, як зловживання з боку української влади. Наслідком такого «вирішення зверху» нафтового питання, а також цілої низки інших непопулярних серед робітників заходів стало Дрогобицьке повстання, очолюване соціалістом С. Вітиком.

Цей виступ вдалося придушити українській адміністрації, лише залучивши військові підрозділи з фронту. Однак і в подальшому проблема нафти стала ще більш актуальною в умовах визнання делегатами Антанти приналежності дрогобицького району до польської зони, відтак, й вимог вивести звідти українські війська та адміністрацію. Зокрема на особливу зацікавленість українських галицьких політиків у нафті неодноразово натякає в своїх мемуарах їх ідеологічний опонент В. Винниченко. З притаманним йому публіцистичним стилем він називає їх «кулуарними нафтовими патріотами», натякаючи на надмірну консервативність та прагнення будь-якою ціною зберегти контроль саме над нафтовими родовищами.

І таких питань, що мали практичне значення у ході становлення державницьких інституцій, було більш аніж достатньо – питання перерозподілу панських лісів, націоналізованих державою; земельні питання;

становлення української освіти; українізація державної служби тощо. Усі вони вимагали негайного вирішення, і, як засвідчують більшість мемуаристів з середовища тодішньої влади, реально вирішувалися. Зокрема, як вважає М. Лозинський, прийняття в березні 1919 р законів «Про мову державних установ» та «Про основи шкільництва» вирішило ці найболючіші питання. І хоч такий оптимізм галицьких мемуаристів і був перебільшенням реального стану речей, однак в якості виправдання їх позиції можна навести порівняння з Наддніпрянською Україною, де лише «контрреволюційний» гетьманський режим спробував провести аналогічні реформи, а українська Директорія обмежилася заміною вивісок на установах у Києві. За таким порівнянням діяльність Державного секретаріату видається значно більш ґрунтовною, аніж її реальні наслідки. Через це неодноразова критика діяльності галицьких урядовців, вміщена в спогадах їх політичних опонентів, окрім раціонального зерна, містить звичайні спроби приниження їх досягнень.

Аналізуючи всю внутрішню політику ЗУНР в цей час, варто зупинити увагу на ключову політичну акцію, що проведена передусім за ініціативи західноукраїнських політиків – проголошення єдиної, соборної України. Саме питанню соборності приділяють значну увагу більшість мемуаристів, незважаючи на їх соціальне походження та політичні погляди. Однак при цьому варто визначити певну закономірність – якщо представники західноукраїнської політичної еліти основну увагу приділяють саме процесу підготовки цієї акції, то у мемуарах східноукраїнських сучасників головний акцент робиться саме на заходах 22 січня 1919 р. та їх наслідках. І в такому висвітленні подій є свій сенс, адже для галичан, які пріоритетним вважали саме національне відродження, ідея створення соборної держави була вершиною політичної діяльності. Для їх колег із Наддніпрянської України, більш зорієнтованих на соціальну боротьбу, проголошення соборності стало звичайним політичним кроком, що мав забезпечити взаємодопомогу українцям по обидва береги Збруча. Відповідно наслідки цієї події

трактуються по-різному – від захоплення, що порівнюється з «хрещенням Русі», щоправда, з обмовкою про декларативність соборності, у Л. Цегельського, до проголошення її «мертвонародженим проектом» В. Винниченком.

Однак, незважаючи на таку розбіжність в оцінці результатів, усі мемуаристи майже одноставно називають початком цієї акції підписання договору 1 грудня 1918 р. у Фастові між Директорією в особі В. Винниченка, П. Андрієвського, Ф. Швеця й С. Петлюри та делегацією Державного секретаріату в складі Л. Цегельського та Д. Левицького. Один із авторів цього документа, Л. Цегельський досить детально у своїх спогадах описує дискусію щодо майбутнього статусу Західної України в єдиній державі, результатами якої було забезпечення автономії Галичини, на яку дуже неохоче погоджувалися члени Директорії. Основне протиріччя полягало у баченні майбутнього соціального ладу, адже соціалісти з Наддніпрянщини настоювали на соціалізації та націоналізації, а їх західноукраїнські колеги – на пріоритеті приватної власності на землю. Але, незважаючи на розбіжності, договір таки укладено, і ключовим пунктом у ньому стало зобов'язання обох сторін провести «злуку» ЗУНР та УНР у найкоротший час.

В свою чергу Українська національна рада, яка до скликання загальноукраїнських Установчих зборів вважалася вищою владною інстанцією у Східній Галичині, урочисто проголосила «Акт соборності» на своєму засіданні вже 3 січня 1919 р., не очікуючи реакції Києва. Одночасно обрано делегацію в складі 65 осіб, які повинні були їхати у Київ для нотифікації угоди про воз'єднання.

Опис подій у Києві 22 січня 1919 р. знаходимо в більшості мемуарів сучасників, однак реакція на них є досить неоднорідною. Так, визначаючи урочистий характер заходів, їх пишність та помпезність, автори по-різному до них ставляться. Наприклад, представник Директорії В. Винниченко вважає ці заходи зайвою демонстрацією марнославства С. Петлюри;

О. Назарук, вказуючи на урочистість, не намагається їх описувати через існування зовнішньої загрози для Української держави. Близький до О. Назарука погляд висловлюють представники керівництва Січових стрільців. Так, Р. Дашкевич наголошує, що лише Січові стрільці не раділи святку, бо журилися над долею України, а В. Кучабський трактує цю подію, як велику перемогу, затьмарену наступом ворогів на всіх фронтах. Л. Цегельський та М. Лозинський називають проголошення соборності початком нової державності, адже наступного дня розпочалася робота першого спільного державного органу – Трудового конгресу, в якому брали участь делегати з обох частин України.

Не оминули увагою західноукраїнські мемуаристи і роботу самого Трудового конгресу, висловлюючи про нього досить одноманітні думки. Більшість сучасників, окрім звичного визначення ролі галичан у його роботі (С. Вітик став членом президії), наводять і власну критику щодо його організації та діяльності – нетривалий час засідань, відсутність досвіду парламентської роботи (зрозуміло за виключенням галицької делегації), політичне протистояння між представниками різних партій тощо.

Все це звело нанівець ті позитивні моменти, що могла створити діяльність цього представницького органу. Результат же роботи став досить прогнозований – в середовищі українських партій посилилася диференціація; конгрес не створив нової влади, фактично продовживши термін діяльності Директорії; жодне з питань внутрішньої політики, що вже наболіло, так і не було вирішено. Щодо самої ЗУНР, то її перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), наділено широкими автономними правами до скликання загальноукраїнських Установчих зборів, а лідера Української національної ради Є. Петрушевича включено у склад Директорії. Однак, не дивлячись на такі оптимістичні декларативні заяви, рішення про реальну допомогу галичанам у війні з Польщею так і не було прийнято. ЗУНР, незважаючи на зміну назви, і надалі лишилася сам на сам із

польською загрозою, що посилювалася з кожним днем, і стала, на жаль, ще одним підтвердженням номінального характеру соборності України в ті часи.

Останній період існування Західноукраїнської держави, що тривав протягом більшої частини 1919 р., на відміну від попередніх періодів («Листопадовий зрив» та ін.) висвітлений у мемуарній літературі порівняно вузько. Його розкрито переважно лише в спогадах військових, як українських, так і польських, які й були реальними носіями державності. Очевидці подають детальну інформацію про основні події цієї доби. Більшість же політиків, особливо тих, хто власними діями (чи бездіяльністю) призвів до падіння цього осередку західноукраїнської державності, намагаються максимально скоротити ту частину мемуарів, що присвячена саме поразці. Така традиція притаманна не лише західноукраїнській мемуарній спадщині, а всьому масиву матеріалів, присвячених визвольним змаганням 1917-1921 рр. Саме через це викладення подій 1919 р. в Галичині у спогадах сучасників є досить різноманітними. Отже, спробуємо через призму мемуарної літератури висвітлити останні місяці існування ЗОУНР, виявити внутрішні та зовнішні чинники, що призвели до поразки визвольних змагань у Східній Галичині.

Незважаючи на офіційну зміну державницького статусу – перехід від незалежної держави до автономної області у складі УНР, - політичний розвиток Східної Галичини в першій половині 1919 р. тривав по-особливому. Втручання паризької Найвищої Ради мирної конференції у перебіг збройного українсько-польського протистояння значною мірою погіршило перспективи українців власними силами захистити державність. Вимушене перемир'я дозволило полякам не лише зупинити «Вовчухівський наступ» галичан, а й забезпечити плацдарм для власного просування на схід. Тим часом новим центром ЗОУНР стає м. Станіславів.

І саме в цьому місті Українська національна рада продовжила процес державного будівництва. Будучи по суті лише тимчасовим керівним органом,

Національна рада підготувала і прийняла ряд законопроектів, що мали стабілізувати внутрішню структуру держави. Так, з 25 березня по 15 квітня тривала чергова сесія законодавчого органу регіону, на якій прийнято низку важливих законів. У своїх мемуарах М. Лозинський наводить тексти цих документів, що значною мірою (завдяки авторським коментарям) дозволяє проаналізувати їх значущість для державного життя. Зокрема 15 квітня прийнято 2 закони про майбутню владу – «Закон про вибори до сейму» та «Закон про скликання сейму». Ці документи не лише визначали принципи формування нового, загальнонародного представницького органу влади, а й здійснювали розподіл території країни на виборчі округи і обумовлювали принципи українського виборчого права. Інший не менш важливий документ – «Закон про виконання громадянських прав і обов'язків у Західній Області УНР» від 8 квітня 1919 р., на думку мемуариста, забезпечив правову єдність жителів обох частин України, адже відповідно до нього громадяни УНР також прирівнювалися до громадян ЗОУНР. На цій сесії, що передбачалася, як остання для Національної ради (в червні 1919 р. вже мав бути обраний сейм), здійснено також спробу розв'язання земельного питання.

Будучи ледь не ключовим для українського населення, воно потребувало якнайшвидшого практичного вирішення, чого сама Національна рада зробити не могла. Через це прийнятий 14 квітня закон містив лише основи майбутньої земельної реформи, проведення якої відкладалося на той час, коли солдати повернуться з війни, і головне (як зауважив М. Лозинський) – поки не визначиться міжнародна ситуація. Через небажання дати полякам додатковий аргумент проти ЗОУНР, так і не було чітко встановлено процедуру націоналізації великих земельних наділів, більшість із яких належала саме польським власникам.

Однак така поміркована політика української влади не досягла потрібної мети. І окрім власне внутрішніх, не менш важливими були й зовнішньополітичні причини. Незадоволення значної частини населення і

особливо політиків соціал-демократичного спрямування орієнтацією Державного секретаріату на Антанту (і небезпідставне в світлі її ставлення до українсько-польського конфлікту) вилася в пошук нового політичного союзника. Якщо в перші місяці ЗУНР таким орієнтиром була Наддніпрянська Україна, то після втрати Директорією Києва та її політичного коливання в бік тієї ж самої Антанти, надія на допомогу з боку С. Петлюри значно знизилася. Нарада в Рівному, на якій присутніми були військові керівники УГА та армії Директорії, досить детально описана в спогадах М. Омеляновичем-Павленком. Вона ще раз лише засвідчила, що С. Петлюра сам сподівався на підтримку з боку Галицької армії, а не збирався допомагати їй проти поляків. Колишній міністр закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенко, який опинився у Станіславові, згадував, що був там неприємно вражений великою кількістю офіцерів різних отаманських загонів Директорії. Петлюрівська «отаманщина» викликала розчарування серед галичан.

Тож на кінець весни 1919 р. лишалося тільки два можливих політичних орієнтири – союз із відомим українофобом, який відмовлявся навіть визнавати право українців на власну державу – білогвардійським генералом А. Денікіним, або союз із більшовиками, яких не сприймали не лише західноєвропейські політики, а й більшість представників галицької еліти. Саме в цей час в Угорщині встановлюється радянська влада, і Угорська соціалістична республіка усіма силами намагалася здобути територіальний «коридор» до більшовицької Росії. Найкоротший шлях до об'єднання цих двох радянських країн проходив саме через територію ЗОУНР, що й спричинило спроби більшовиків порозумітися з Національною радою. Сам факт переговорів з угорськими комуністами про створення цього «коридору» мемуаристи розцінюють по-різному.

У той час, як В. Винниченко однозначно називає їх єдиною спробою врятувати українську державу, яку буржуазні політики відкинули через страх перед революцією, М. Лозинський згадує, що самі по собі переговори велися

на приватному, а не на офіційному рівні. Більше того, він як мемуарист, аналізуючи їх результати, апелює до твердження – ані Антанта, ані більшовики реально не хотіли бачити українську державу і не збиралися виконувати свої обіцянки. Взагалі про стосунки УНР та Угорщини якнайкраще розповідають спогади М. Галагана. Ще на початку січня 1919 р. міністр закордонних справ УНР В. Чехівський призначає М. Галагана головою дипломатичної місії в Будапешті. Перед українською дипломатією в Угорщині стояло 2 нерозв'язаних питання: проблема територіальної приналежності Закарпатської України та повернення українських військовополонених колишньої російської армії з угорського полону. 22 лютого 1919 р. М. Галагана прийняв президент Угорської республіки М. Карольї. Зустріч виявила різні погляди щодо бачення проблеми навколо Закарпаття. Український дипломат переконував, що цей регіон – українська етнічна територія. Президент навпаки доводив, що Угорщина має всі історичні права на ці землі. Через місяць, у березні 1919 р. владу в Угорщині захопили ліворадикальні сили, і на мапі Європи з'явилася Угорська радянська республіка. М. Галаган відвідав комісара закордонних справ, комуніста Бела Куна, проте той дав зрозуміти, що у зовнішній діяльності червона Угорщина буде орієнтуватися на більшовицьку Росію. Переговори української сторони з урядом комуністичної Угорщини викликали невдоволення з боку країн Антанти, що не сприяло авторитету УНР на міжнародній арені. За таких умов небажання галицьких політиків йти на контакт із Москвою та Будапештом виглядало досить обґрунтованим.

Політичні баталії та внутрішнє протистояння, що були визначальними для верхівки ЗОУНР, лише підкреслювали ту кризу, в якій опинився регіон на початку травня 1919 р. До того ж військово-стратегічна ситуація змінилася там на користь поляків. Уже 20 квітня польські війська розпочали наступ у районі Львова і повністю зняли його блокаду. 30 квітня до міста прибув генерал Ю. Галлер разом із французькими офіцерами. Його корпус,

сформований у роки війни у Франції з поляків, був озброєний та вишколений за найкращими зразками і не мав собі рівних на українсько-польському фронті. Одночасно в перші дні травня на бік поляків перейшов отаман УНР В. Оскілко, який мав тримати оборону Волині. Однак після невдалого державного перевороту змушений був тікати під польське прикриття. Поляки увійшли в Луцьк. Це відкрило увесь правий фланг оборони Галицької армії, змушуючи її відступати. Як згадує генерал М. Омелянович-Павленко, наступ поляків тривав у напрямку Хирів – Старий Самбір із подальшим виходом до нафтових районів. Одночасно з півдня розпочався наступ румунської армії, що підійшла ледь не до Станіслава. Взагалі бойові дії Галицької армії з румунами на Покутті слабо відображені в мемуаристиці. В якості джерела слід навести спогади М. Бурандза.

Уже 18 травня українські війська змушені були відійти в трикутник Дністер – Збруч – Золота Липа. Опис цих подій різними мемуаристами, незважаючи на відмінності, засвідчував одне – українська армія не могла вже на рівних боротися з поляками. 23 травня, не маючи можливості захищати Станіславів від румунської армії, що наступала, Державний секретаріат прийняв рішення про початок евакуації. 26 травня президент Національної ради Є. Петрушевич та члени уряду залишили місто і відбули спочатку до Бучача, звідти до Заліщик і нарешті до Чорткова.

Ситуація, в якій опинилися ЗОУНР на кінець травня 1919 р., увійшла в історичну та мемуарну літературу під назвою «трикутника розпачу», адже дезорганізація в армії та уряді була значною. Як засвідчує О. Станімір, урядовці продовжували дискутувати навіть на мості в Заліщиках, а моральний стан солдатів був вкрай низьким. Не було ніякої визначеності щодо майбутнього. Єдиним шансом, на думку офіцерів, мало стати створення військової диктатури, яка зуміє об'єднати всі зусилля армії для перемоги. Результатом подальших консультацій між військовими і

урядовцями став перехід 9 червня 1919 р. усіх владних повноважень Є. Петрушевичу, який отримав посаду диктатора.

В. Винниченко з притаманним для нього «чорним гумором» описав цю подію, як дії купки кулуарних бійців, які спочатку узурпували владу, а потім на мосту в Заліщиках передали її одному кулуарному герою. І хоч таке висвітлення подій також має право на життя, однак за тих умов іншого вибору в галичан фактично не було.

Встановлення диктатури, як тимчасового явища, призвело і до змін у політичній структурі держави. Замість попередніх державних органів створено уряд Головноуповноважених диктатора, які виконували функції міністрів. При владі з'явилися й інші люди, зокрема новим головнокомандуючим став генерал О. Греков. Заходи, проведені диктатором, певною мірою стабілізували ситуацію в українській армії, а генерал О. Греков зміг підготувати план загального наступу, що увійшов в історію під назвою «Чортківської офензиви».

Саме наступ у червні під Чортковом став останньою великою битвою Галицької армії на батьківщині, яка несподіваним ударом змогла заволодіти Чортковом і в подальшому відтіснила поляків на лінію Золотої Липи. Ця перемога знайшла своє відображення у численних спогадах учасників тих подій. На його здійснення пішли всі ресурси Галицької армії, як людські, так і матеріальні. Метою операції стала підготовка до подальшого можливого наступу на Львів. На 26 червня 1919 р. лінія фронту зупинилася на ділянці Дністер – Букачівці – Перемишляни – Броди, але розвивати успіх не було можливості через брак амуніції та зброї. На кінець червня поляки зуміли зосередити на вищеназваній лінії армію Галлера, яка 28 червня розпочала загальний контрнаступ усім фронтом. Як засвідчує у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, плани О. Грекова щодо наступу на Львів з самого початку були блефом, адже військовий потенціал поляків був значно вищим. Через це відступ української армії на старі позиції, а в подальшому й

відставка самого О. Грекова стали закономірними явищами. Відступ Галицької армії на територію між Стрипою та Збручем, що завершився на початку липня, підсумував результати українсько-польської війни. Українці втратили не лише всю територію, а й по суті саму державність, залишками якої виявилися уряд та армія без власних громадян.

16 липня видано наказ про перехід р. Збруч та переміщення Начальної команди і уряду до м. Кам'янець-Подільський. З цього моменту розпочинається останній етап історії ЗУНР та її боротьби за незалежність. М. Лозинський зазначає, що Збруч перейшли близько 100 тисяч солдатів. Проте генерал М. Омелянович-Павленко наголошував, що кількість боєздатних серед них не перевищувала 60 тисяч. Очолювані власним керівництвом галичани, незважаючи на свою присутність на території Директорії, не поспішали переходити під владу С. Петлюри. Колишній секретар внутрішніх справ ЗУНР Л. Цегельський у спогадах відзначив, що на той момент розчарувавшись у Директорії, він залишив уряд ЗОУНР, оскільки був впевнений, що галицьким військам треба відступати не за Збруч, а в Карпати для забезпечення прихильності та допомоги саме з боку Чехословаччини. Ще більш незрозумілим виявився статус Є. Петрушевича у загальноукраїнському керівництві.

Як зазначає О. Назарук, ситуація ускладнилася після заяви диктатора про його вихід зі складу Директорії, яка самою Директорією прийнята не була. Через це важко було визначити, чи є він членом цього органу, чи ні, а його іменем східноукраїнські політики прикривалися відповідно до власних політичних потреб. Не менш заплутаною була ситуація з урядом УНР, до складу якого входили також представники ЗОУНР – С. Вітик, В. Темницький, О. Безпалко та інші. Всі вони за політичною спрямованістю були соціал-демократами, що відповідало загальній приналежності уряду. Однак для керівництва ЗОУНР міністри УНР були опозиціонерами, що лише посилювало розкол між цими владними інституціями. За таких умов навіть

резиденції двох урядів знаходилися в різних районах Кам'янця. Отже, фактично єдиною причиною, через яку уряди обох частин УНР змушені були діяти спільно, був зовнішній виклик: загроза з боку Польщі та більшовиків.

Не було єдності й у планах дій українських армій. Галичани, перейшовши Збруч, діяли за лозунгом, наведеним М. Лозинським – «Через Київ на Львів», що передбачало звільнення України від більшовиків, а потім спільними зусиллями – визволення Галичини від поляків. Однак такий проект ніяк не вписувався в плани С. Петлюри, який вже на той час вів таємні переговори з Ю. Пілсудським про спільні дії, і Галичина розглядалася ним, як розмінна монета для торгу. Варто також зазначити, що обидві сторони не полишали надії на порозуміння з Антантою, незважаючи на той факт, що Найвища Рада мирної конференції ще 25 червня 1919 р. фактично визначила долю Галичини. В її рішенні чітко було вказано на необхідності польської окупації регіону.

У відповідності до існуючих умов складено й два плани майбутнього наступу об'єднаної української армії. Так, Директорія наполягала на необхідності захоплення Києва, що дозволить заручитися підтримкою всіх антибільшовицьких сил; галичани у свою чергу більше схилилися до ідеї походу на Одесу, адже це дозволить встановити прямий зв'язок з Антантою. І коли врешті-решт прийнято було остаточне рішення просуватися на Київ, з'явилася нова проблема - наступаюча армія А. Денікіна, який відстоював позиції «єдиної та неподільної Росії». Однак А. Денікін розглядався галицькими політиками, як можливий союзник у боротьбі проти Польщі. Та й сам Головний отаман УНР до останнього сподівався на можливість порозуміння з білогвардійською Добровольчою армією на ґрунті боротьби зі спільним ворогом – більшовиками.

Сам серпневий похід об'єднаних українських армій на Київ описано у багатьох мемуарах, адже його значення важко було переоцінити. Через це подальша невдача, викликана переважно політичними, а не військовими

обставинами, була сприйнята всіма учасниками подій досить неоднорідно. Саме дії галицького генерала А. Кравса, який, зайнявши Київ 30 серпня, вже 31-го без бою залишив його денікінцям, викликали в мемуарах східноукраїнських політиків появу звинувачень у зраді та сепаратних переговорах галичан із білогвардійцями.

Однак інший мемуарист, В. Винниченко зазначає, що існував наказ С. Петлюри не вступати в конфлікт з А. Денікіним за будь-яких умов, відтак, А. Кравс його лише виконав. Аналогічно пояснював причини відводу українських військ із Києва і М. Омелянович-Павленко, вказуючи на наявність наказу не вступати в конфлікт із Добровольчою армією до приїзду офіційної делегації для переговорів. Самі ж переговори, на які так сподівалися українські політики, лише посилили розкол між ними.

А. Денікін погодився мати справу лише з керівництвом Галицької армії, ігноруючи С. Петлюру та його уряд. Отже, на початок осені ситуація в українському керівництві була досить напруженою – кожна зі сторін вела переговори з потенційним союзником (Петлюра – з Пілсудським; Петрушевич – з Денікіним), де ставкою за власну державу була незалежність іншої частини України. І хоч більшість мемуаристів намагаються не наголошувати на таких обставинах, проте вони яскраво читаються поміж рядків.

Навіть спільний маніфест, присвячений оголошенню війни А. Денікіну від 24 вересня 1919 р.; спільна нарада 25 жовтня та інші заходи, що мали продемонструвати єдність, були, на думку М. Лозинського, лише тимчасовими спробами приховати існуючий серед політичної еліти розкол. Навіть припинення переговорів із Добровольчою армією та оголошення їй війни не зняло напруги між українськими політиками та військовими. Галицька армія та армія УНР продовжували діяти окремо. І хоч їм вдалося на певний час зупинити наступ денікінців, проблеми лише посилювалися. Особливо це стосувалося галичан, які практично не мала матеріального

забезпечення, і в середовищі яких розпочалася епідемія тифу. Війська поступово втрачали боєздатність. Не могло сприяти примиренню й укладання перемир'я з Польщею 3 жовтня 1919 р., яке хоч і було визнане Є. Петрушевичем, однак більшістю галицьких військових розглядалося, як відкрита зрада з боку наддніпрянців.

Вирішальною подією, що остаточно розірвала союз ЗУНР та УНР, стала угода між командуванням УГА та Добровольчою армією, укладена 6 листопада (угода Тарнавського – Шіллінга). За нею Галицька армія на засадах автономії входила до складу білогвардійської армії. Головними причинами таких дій галицького військового командування, за свідченням мемуаристів, стало бажання врятувати від неминучої загибелі 15 тисяч хворих тифом та загалом зберегти армію від повного розкладу. І навіть незважаючи на те, що ще 5 листопада Є. Петрушевич своїм наказом усунув М. Тарнавського від командування, а підписану угоду не було затверджено новим командуючим й самим диктатором, звинувачення у зраді були неминучими. Їх ми знаходимо в багатьох мемуарах східноукраїнських авторів. У цей час їхні західноукраїнські колеги по-різному намагаються виправдати дії своїх керівників. Навіть подальший арешт М. Тарнавського (9 листопада), суд над ним (11 листопада) та денонсація угоди змінити ситуацію не змогли.

Такий розвиток подій, на думку В. Винниченка, став кінцем петлюрівської «отаманщини», адже вона в той час спиралася виключно на підтримку Галицької армії. 15 листопада член Директорії А. Макаренко відкрито заявив про необхідність евакуації з Кам'янця. Того ж дня Є. Петрушевич провів нараду зі своїми офіцерами, яка, за свідченням М. Лозинського, завершилася ухваленням рішення про необхідність еміграції. В ніч з 15 на 16 листопада диктатор із членами уряду перейшли румунський кордон, а звідти вже виїхали у Відень. Одночасно Кам'янець залишив і уряд УНР, переїхавши на підконтрольну полякам територію. Цим

фактично завершилися не лише визвольні змагання, а й соборність УНР. Незабаром між А. Лівіцьким (з польської сторони) та С. Петлюрою укладено угоду, за якою Головний отаман відмовлявся від претензій на Галичину в обмін на підтримку Польщі у війні з більшовиками. Цим він лише підтвердив побоювання галичан, які давно очікували такого розвитку подій.

Перехід до еміграції уряду ЗУНР та подальше коливання УГА між А. Денікіним, більшовиками та повстанцями з її подальшим інтернуванням на території Чехословаччини фактично підсумували боротьбу за незалежність Східної Галичини. Останньою спробою щось досягнути дипломатичним шляхом стала участь делегації ЗУНР у Ризькій мирній конференції 1920 р., про яку в своїх мемуарах пише О. Назарук.

Як згадує автор, це була перша українська дипломатична місія, що діяла чітко за попередньо затвердженим планом. Склад делегації був досить представницьким – К. Левицький, Е. Брайтнер, Л. Мишуга та О. Назарук, а її завданням стало не лише відстоювання права Східної Галичини на власну державність й представлення її інтересів на міжнародних конференціях, а й привернення уваги до цієї проблеми світової преси. На самій конференції позицію ЗУНР з власних кон'юнктурних міркувань підтримали більшовики, однак практичних результатів для відновлення незалежності вона не мала. Після цього спроби керівництва ЗУНР на високому рівні відстояти власну державність фактично припиняються.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, можемо зробити загальний висновок. Завдяки багатоманітності джерельної бази, сформованої спогадами не лише політиків, а й військових – учасників визвольних змагань, бачимо досить об'єктивну картину боротьби за державність в Східній Галичині. Її особливістю (порівняно з Великою Україною), на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Відповідно

й дії урядовців були спрямовані саме на формування державницьких інститутів – органів влади та армії, а не на вирішення соціально-економічних проблем регіону. Це стало як сильною (наявність власної, боєздатної армії), так і слабкою (відсутність народної боротьби з польськими окупантами) стороною цього політичного проекту, що зауважують більшість авторів. Не меншою особливістю є й стан постійної війни, що супроводжував ЗУНР з перших годин її існування і врешті-решт призвів до її падіння. Саме поразка у війні з поляками стала головною причиною не лише втрати державності як такої, а й відмови Антанти визнати право українців на власну державу, що неодноразово зауважують більшість мемуаристів. Однак такий розвиток подій в Україні став закономірним результатом усіх державницьких процесів на рубежі XIX–XX ст., а його наслідки – проявом особливостей визвольних змагань як в Наддніпрянщині, так і в Галичині.

**ЛЕКЦІЯ 5. Тема: Внутрішня та зовнішня політика Директорії УНР
в історико-мемуарній літературі.**

План.

1. Утворення Директорії. Трудовий конгрес.
2. Отаманщина.
3. Дипломатичні відносини з Антантою та радянською Росією
4. Військові дії проти більшовиків та денікінців.
5. Перший та Другий Зимові походи.

Рекомендована література

1. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. III. – 535 с.
2. Капустянський М. О. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році // Україна 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 19-286.
3. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
4. Пархоменко В. А. Війна УНР з білогвардійською Добровольчою армією 1919 року у світлі мемуаристики // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.32. – С. 270–279.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921рр.: Спогади / Ісак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
6. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. – Мюнхен: П. Белей, 1958. – 251 с.

7.Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920. – Київ: Темпора, 2005.

Зміст лекції

Дослідження ключових моментів історії країни, особливо пов'язаних із боротьбою за владу різних соціальних прошарків є досить складним і багатогранним завданням. Адже ці процеси невід'ємно пов'язані з людиною – головним суб'єктом будь-якої політичної діяльності. Відтак їх аналіз неможливий без всебічного розгляду джерельної бази, її наукової критики та комплексного поєднання елементів різноманітних матеріалів. Обмеження лише одним типом документів, нехай навіть найважливішим, не дозволяє однозначно виявити всі закономірності процесу, його особливості та зв'язок із іншими явищами. Тож необхідно враховувати інформацію з публіцистики, мемуарної літератури, документальних джерел і навіть із фольклору. Всі вони забезпечать не лише всестороннє висвітлення проблеми, а й дозволять максимально об'єктивізувати досягнені результати.

Одним із ключових масивів джерельного матеріалу виступають спогади учасників подій. Викладена в них інформація, хоч і проникнута авторським суб'єктивізмом, часто є унікальною, адже вона містить не лише фактаж, а й ставлення конкретної особи до того чи іншого явища. До того ж мемуарні твори значною мірою містять не лише особисту думку, а й відображають певні ідеї, настрої та прагнення цілих соціальних верств із притаманним тільки їм світоглядом. Особливої актуальності набуває мемуарна література під час вивчення такого неоднозначного та суперечливого питання, як діяльність українських урядів, зокрема Директорії в часи визвольних змагань 1917-1920 рр.

Адже вся боротьба, що охоплює чотири основних етапи: Центральну Раду, Гетьманат, Директорію та ЗУНР, – це в першу чергу боротьба людей із

різним світоглядом, різними життєвими цінностями за владу, за власне бачення майбутнього України. Відтак, саме спогади основних учасників подій не менше за документальні джерела дають нам інформацію про плани того чи іншого політика, про ставлення до нього сучасників і навіть про суб'єктивні причини успіху чи невдачі конкретної справи. Дослідження діяльності Директорії досить важливо в тому контексті, що до її складу входили політики, які представляли різні політичні програми, прагнули їх практичного впровадження будь-якою ціною. До того ж кожен із діячів цього періоду сам по собі був цікавою, одіозною особистістю, прагнучи показати саме свою роль в історії та відстояти її перед нащадками. В. Винниченко, Б. Маротс, І. Мазепа, П. Христюк, О. Греков, М. Омелянович-Павленко – всі вони так чи інакше у своїх спогадах прагнули довести відданість саме власній лінії, «перекладаючи» провину на своїх соратників – опонентів.

Не менш цікавим є й висвітлення подій того часу в мемуарах та спогадах другорядних діячів: військових, іноземців, представників більшовицького та «білого» таборів тощо. Вони намагаються дати зовнішню оцінку подіям та персонам, часто при цьому надаючи свої коментарі. Все це викликає не лише дослідницьку цікавість, а й звичайний людський інтерес, що робить розвідку ще більш актуальною.

Ураховуючи все вищесказане, можемо класифікувати мемуарну літературу з теми за політичною позицією, соціальним статусом та родом діяльності її авторів. Розглядаючи мемуарні твори, можемо умовно їх поділити на декілька груп. До першої належать спогади членів Директорії та їх найближчих соратників. Так, передусім варто вказати працю В. Винниченка «Відродження нації», що вийшла ще в 1920 р. – практично відразу після закінчення визвольних змагань. У ній автор не лише показує свою діяльність як глави Директорії, а й намагається висвітлити об'єктивні та суб'єктивні причини її поразки.

Певною мірою близькою до поглядів В. Винниченка на Директорію є праці його найближчих сподвижників, зокрема М. Шаповала та І. Мазепи. До цієї групи мемуарів можемо також віднести спогади інших осіб, що працювали в уряді, а саме І. Фещенко-Чопівського, П. Христюка, прем'єра Б. Мартоса. Спільною рисою для багатьох із них передусім є засудження діяльності С. Петлюри, волонтаризм та прагнення влади якого стали основною причиною краху Директорії з фактичним перетворенням його на «отаманщину». Однак вони не є однорідними, адже кожен із політиків так чи інакше викладав власне бачення тих процесів, з якими особисто зустрічався. Не менш цікавою є позиція, викладена стосовно Директорії у працях її політичних опонентів, передусім колишніх перших осіб Гетьманату. Зокрема проблемі виникнення Директорії та її перемозі приділяють місце у своїх мемуарах П. Скоропадський, Д. Дорошенко та ін. Їх ставлення до сили, що зруйнувала Українську Державу, вкрай негативне і часто переобтяжене відкритою дезінформацією. Однак від цього значущість цих творів не зменшується. Більше того, часто саме в спогадах опонентів містяться згадки про ті події та їх наслідки, які члени Директорії та її прихильники прагнули б замовчати, чи трактувати з вигідної для себе, але не підтвердженої фактами позиції.

Окреме місце історія Директорії посідає і в мемуарах діячів ЗУНР, які так чи інакше контактували з політиками УНР. До них можемо в першу чергу віднести праці Л. Цегельського, М. Лозинського та К. Левицького, – свідомих борців за незалежність. Їх світогляд та бачення майбутнього України докорінно відрізнялися від проектів східноукраїнських політиків, особливо стосовно майбутнього соціально-політичного ладу. При чому їх ставлення до УНР-івських політиків не залежало від політичної програми останніх.

Досить цікавими та інформативними джерелами цієї групи можна вважати спогади офіцерів УГА, що в 1919 р. діяла спільно з армією

С. Петлюри. Значної уваги заслуговують спогади М. Гарнавського та А. Кравса. В них автори не лише дають власне бачення військових подій 1919 р., а й викладають своє пояснення союзу УГА з армією А. Денікіна і фактичного припинення не лише союзу галичан із С. Петлюрою, а й остаточного завершення періоду Директорії.

Особливе місце серед мемуарної літератури, присвяченої подіям часів Директорії, належить спогадам військових, які представляли різні військові школи: Січового стрілецтва, школу кадрової армії колишньої Російської імперії та школу «вільного козацтва» – отаманщини. Всі вони так чи інакше були пов'язані з Директорією в ключові періоди її функціонування: під час протигетьманського повстання, у стосунках із арміями Антанти та білогвардійцями, у союзі з УГА, і що головне – під час антибільшовицької війни. Кожен із представників цієї групи мемуаристів: О. Греков, В. Петрів, М. Омелянович-Павленко, В. Кучабський, Ю. Тютюнник та ін. намагалися по-своєму не лише показати перебіг військових дій, ставлення армії до тієї чи іншої акції уряду, а й дати оцінку тогочасним політикам та їх планам. Особливо цікавими виступають мемуари тих військових, які в різний час перебували на службі у Директорії, проте не до кінця поділяли її політичні та соціальні проекти.

Це стосується праць лідерів Січових стрільців та колишніх царських офіцерів, для яких соціальні експерименти на селі та в армії викликали значну недовіру до життєвості нової української влади. Важливо зазначити, що автори з цієї групи мемуаристів часто намагаються показати не лише особисте ставлення, а й ставленню звичайних, рядових бійців до здійснюваних заходів, показати настрої, що панували в війську. І саме це робить спогади колишніх військових неоціненним історичним джерелом доби Директорії, що протягом всього свого існування перебувала у стані як зовнішньої, так і Громадянської війни.

Важливим джерелом при висвітленні визвольної боротьби історії становлення Директорії є спогади колишнього командира полку, дивізії, «Осадного корпусу» й групи Січових стрільців полковника Євгена Михайловича Коновальця (1891–1938). Отже перейдемо до матеріалів написаних мемуаристом. Розповідаючи про події, що передували гетьманському перевороту, Коновалець зазначав, що стрілецьтво на той момент розчарувалося в Центральній Раді. «Ми були змушені ставитись критичніше до діяльності діячів Центральної Ради, бо бачили наочно, що їхня політика вводить у краю замість ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни».

У спогадах, хоч і не так детально, як у В. Кучабського, зображено перебіг подій пов'язаних із гетьманським переворотом. Так, Коновалець під час особистої зустрічі з М. Грушевським, попередив його про можливість усунення німцями від влади Центральної Ради. Але Грушевський запевнив, що за його даними українській владі нічого не загрожує. Заява голови Ради заспокоїла стрілецьтво, яке за твердженням мемуариста було готовим зі зброєю виступити на захист УНР. І тому в день перевороту приміщення Ради, як завжди охороняла лише почесна стрілецька варта. Відмова стрільців визнати гетьманом Скоропадського призвела до роззброєння німцями цього підрозділу.

Проте у серпні Коновалець одержав від гетьмана дозвіл на формування окремого загону Січових стрільців із місцем дислокації у Білій Церкві. У спогадах автор відкрито критикував П. Скоропадського в антиукраїнській військовій політиці: «праця гетьманських штабів була з фахово-військового боку дуже гарна, але з національного – цілком непродуктивна». Він звинуватив гетьмана у збільшенні російської присутності в армії, а саме так званих білогвардійських добровольчих «дружин». Адже без патріотично налаштованого офіцерства «не можна було створити української національної армії навіть тоді, коли б німці дали дозвіл».

Коновалець запевняв гетьмана про надання йому у разі необхідності військової підтримки, але наголошував на недопустимості укладення федеративного союзу з майбутньою небільшовицькою Росією. Мемуарист залишив їй власну характеристику П. Скоропадського. «Майже у кожній розмові зі мною [гетьман] підкреслював, що кермується він лише добром України, та нарікав, що українці не хочуть його підтримати, але одночасно оточував себе людьми крайньо ворожими до всього українського».

В листопаді 1918 р. Січові стрільці стали військовою опорою новоствореної Директорії, яка розпочала збройне повстання проти Гетьманату. Мотивацію переходу січовиків на бік Директорії мемуарист пояснив тим, що «звільнив нас від вірності Скоропадському його універсал про федерацію з Росією». Залишаючи поза увагою військові дії та здобуття Києва, Коновалець лише відзначає, що стрілецьтво було тією силою, що принесло перемогу Директорії. Значення Січового стрілецьтва та їх перемог над урядовими загонами гетьмана, піднесені у спогадах самих стрільців, намагається спростувати колишній військовий міністр УНР генерал О. Греков. Так, він наголошує, що Директорія й стрільці йшли в тилу численних загонів повстанських отаманів і саме завдяки останнім змогли швидко захопити Київ. Погоджується з ним у баченні повстання і голова Директорії В. Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Відтак наступ призупинено, вичікуючи поширення повстання всією Україною.

У спогадах сучасників тих подій часто зустрічається твердження, що після здобуття Києва вся реальна адміністративна влада в цей час належала командирю «Осадного корпусу» Січових стрільців Є. Коновальцю. Цю тезу підтверджує також О. Греков, вказуючи, що єдиною силою, яка розпоряджалася всім у Києві та навіть здійснювала особисту охорону членів Директорії, стала «січова рада». Такої ж точки зору дотримується і більшовик М. Майоров, який наводить факти розправ січовиків над

радянськими службовцями та профспілками. І що тільки численні скарги міністра праці УНР Л. Михайліва до С. Петлюри змусили Є. Коновальця відмовитися від розстрілів київських робітників. Сам Коновалець наголошував, що обшуки та арешти були необхідністю в умовах активізації в місті, після повалення Гетьманату, прорадянських сил.

У спогадах і січових стрільців і тогочасних політиків простежується теза про бажання стрілецтва, встановивши військову диктатуру, усунути від влади недієздатну Директорію. На думку генерала О. Грекова, будучи незадоволеними головуванням у Директорії В. Винниченка, командування стрільців планувало замінити його на С. Петлюру, передавши при цьому реальну владу в країні «січовій раді», зробивши Є. Коновальця керівником усього війська і фактичним диктатором. Самі лідери «січової ради», не наважувалися на переворот, розуміючи, що більшість повстанських загонів не підтримає їх. Тому питання про владу обговорювалося на державній нараді 16 січня 1919 р. Представник стрілецтва О. Назарук, посилаючись на війну з більшовиками, запропонував змінити керівництво Директорії, передавши його від В. Винниченка С. Петлюрі. Однак при цьому С. Петлюра позбавлявся військових повноважень, що переходили до Є. Коновальця. Третім, реальним лідером країни мав стати теж представник стрільців – А. Мельник, який би й очолив командування Січовим корпусом. Проте більшість наради таку пропозицію відкинула.

Отже мемуарні свідчення Є. Коновальця є важливим інформативним джерелом з історії Української революції 1917–1921 рр. Не надаючи детального опису подій минулого, автор часто вступає в полеміку з іншими мемуаристами, особливо, коли це стосується оцінки участі січового стрілецтва у визвольних змаганнях в Наддніпрянській Україні. У спогадах міститься цікавий матеріал про державницькі настрої галичан, їх власне бачення визвольних процесів в період спільної боротьби з військами УНР проти більшовиків та денікінців, за соборну державність.

Доповнюють загальну картину історії Директорії УНР мемуари її сучасників з інших політичних таборів, як більшовицького, так і білогвардійського. В них автори хоч і з різних ідеологічних позицій висвітлюють події в Україні, а також своє бачення їх. Мемуари передусім присвячено аналізу внутрішньої політики Директорії, ставлення до тих сил, які вони представляли. Більшість коментарів і характеристик щодо українських політиків цього часу є суто негативними, що лише підкреслює ідеологічну призму, через яку писалися спогади. Спільним для цієї групи мемуаристів є їх природне несприйняття самої ідеї української державності поза межами єдиної монархічної чи радянської Росії. Вони часто навіть не намагаються зрозуміти українську владу, ставлячись до неї лише як до чергової перепони на шляху перемоги. Однак є між ними і розбіжність, що полягає в більшій толерантності більшовиків до проявів національного руху в Україні. Відкрито не заперечуючи його необхідність, радянські мемуаристи часто намагаються притягнути його, як незначний додаток до революційної боротьби за владу Рад. При цьому вони трактують війну проти УНР не як війну між Росією та Україною, а як боротьбу українських робітників і селян проти дрібнобуржуазної, «контрреволюційної» Директорії.

Становленню Директорії як нового революційного осередку, що відбулося в листопаді 1918 р., приділено значну увагу в більшості мемуарних праць, присвячених визвольним змаганням 1917-1921 рр. Адже саме останні місяці 1918 р. продемонстрували всю політичну палітру тогочасної України: настрої, прагнення, проекти не лише лідерів двох ворогуючих сторін: повстанців та гетьманців, а й бачення подій представниками військових, іноземців, тих осіб, які безпосередньо не брали участі в повстанні, будучи лише його свідками та сучасниками. При цьому спроба розібратися в причинах виникнення Директорії та її перемозі найчастіше переважає в мемуарах над самим описом подій, що виявився досить банальним і заплутаним. Адже боротьба Директорії з Гетьманатом продемонструвала не

лише внутрішню боротьбу українських соціалістів та консерваторів, а й боротьбу двох форм політичного устрою – монархістської та республіканської, проросійської та незалежницької. Звідси й певна увага до подій протигетьманського повстання з боку «сусідів», передусім лідерів Білої армії та більшовицької Росії.

Значний матеріал із передумов виникнення Директорії містять мемуари самих її учасників. Так, В. Винниченко у «Відродженні нації» вказує, що плани антигетьманської революції почали в нього формуватися після придушення П. Скоропадським літньої хвилі селянських повстань, особливо посилившись після його обрання головою Національного Союзу. Аналізуючи причини попередніх поразок, В. Винниченко приписує собі пошук нових форм боротьби, позбавлений попередніх вад, передусім дезорганізованості та відсутності дієвої та контрольованої армії.

Таку позицію підтримував також один із його найближчих соратників М. Шаповал, про що й згадує у своїх спогадах. Він однозначно наголошує на необхідності не лише заручитися підтримкою опозиційно налаштованих до гетьмана військових підрозділів, передусім Січових стрільців і колишніх військових частин Центральної Ради, які уникли розформування, а й збільшити рівень таємності процесу підготовки повстання, адже П. Скоропадський, спираючись на німецьку допомогу міг легко його придушити в зародку. Інші члени Національного Союзу, як твердить В. Винниченко, займалися тільки балаканиною.

Лише пізніше до організаційної роботи залучено нових людей, зокрема генерала О. Осецького. Про складність підготовки протигетьманського руху восени 1918 р. вказують і інші мемуаристи з табору Директорії. Так, І. Мазепа наголошує, що більшість тогочасних політиків не вважали цю справу можливою, і що головне – потрібною для України. Причини такої поведінки названі цілком очевидні, а саме страх перед німецькими окупаційними військами; залишки віри в можливість створення нового,

українського уряду без руйнації всієї системи Української Держави з її певною стабільністю. Однак і він чітко вказує, що більшість населення України була категорично незадоволена політикою гетьманської адміністрації.

Про особливості підготовчої роботи до повстання в жовтні – на початку листопада 1918 р. багато згадує В. Винниченко. Описуючи загальні настрої українських політиків у цей час, він наголошує на страху перед гетьманськими репресіями, що охопили навіть лідерів соціал-демократичної партії, до якої він і сам належав. Не менш негативною була й реакція інших партій, що також входили до Національного Союзу, передусім есерів. Вони зокрема вказували, що орієнтація на повстання регулярної армії, як це планували М. Шаповал та В. Винниченко, не є перспективною через силу німецьких військ та можливість репресій з боку гетьманських спецслужб проти всіх опозиційних партій. Підсумовуючи ситуацію напередодні повстання, П. Христюк відзначив, що «єдиний національний фронт, для утворення якого так багато було покладено праці, здавалось, розлазився в самий рішучий момент».

В. Винниченко відкрито називає тих осіб, які не лише гальмували підготовку повстання, а й відкрито провокували його організаторів, по суті повідомляючи гетьмана про заколотників і вказуючи головних учасників. Він називає прізвища С. Єфремова, А. Саліковського, А. Ніковського, В. Садовського і М. Кушніра, який викрив участь полку Січових стрільців у змові. Останнє, на думку автора, ледь не позбавило майбутнє повстання найбільш відданої та боєздатної військової сили. Не меншої критики зазнали від В. Винниченка діячі фінансових установ, зокрема «Українбанку» та кооперативних союзів, що не давали згоди повернути гроші, покладені туди ще Центральною Радою, тобто фактично відмовлялися профінансувати майбутню революцію. Взагалі, спогади В. Винниченка про названий період побудовані навколо однієї теми: повстання підготовлено виключно ним (з

єдиним помічником – М. Шаповалом), і відповідно подальша доля Директорії мала бути невід’ємною від долі самого автора. Така позиція значною мірою порушує об’єктивність висвітлення подій, і тому потребує значної історичної критики.

Як не дивно, період підготовки до створення Директорії практично не висвітлено в інших мемуарах. Це пояснюється передусім тим, що їх автори дійсно були непричетні до заходів організації, або як члени прогетьманського табору не достатньо з ним обізнані, чи не надавали цьому важливого значення. Так, Д. Дорошенко писав про активізацію діяльності Національного Союзу в жовтні – початку листопада 1918 р., однак ніяким чином не вказав на появу реальної загрози владі гетьмана. Ще менше уваги цьому процесу приділяв сам П. Скоропадський. Значно більшою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання, що посилювалися на початку листопада 1918 р. Про них у своїх спогадах згадують представники різних політичних таборів, звісно даючи їм різні оцінки. Так, М. Ковалевський досить докладно описує події осені 1918 р., вказуючи, що повстання охопило значні регіони і спрямовувалося насамперед проти тих, хто підтримував гетьмана і відповідно мав від нього зиск, зокрема поміщиків, які змогли повернути собі дореволюційну власність.

Причини активізації повстань намагалися дослідити як мемуаристи від влади, так і прихильники зміни гетьманської політики, які навіть не знали про плани В. Винниченка щодо повстання. Так, основними причинами масових селянських заворушень у цей час П. Скоропадський вважав дії німецької адміністрації; більшовицьких агітаторів, які приписували гетьману всі можливі та неможливі злочини проти селян та робітників; і звичайно, представників «лівих» партій, усунутих від влади у квітні 1918 р. Досить цікаве бачення причин селянських повстань та появи Директорії в цілому робить у своїх мемуарах генерал О. Греков, який висловив припущення про

причини високої національної свідомості українських селян. Суть її полягала у несприйнятті будь-якої окупаційної влади (чи німецької, чи більшовицької). Довіра збереглася лише до тих українських сил, що ніяким чином не були пов'язані з іноземцями, і, отже, не створювали загрозу для українського села.

В. Винниченко у своїх мемуарах досить прозоро вказує шляхи формування ідеології Директорії на початку листопада 1918 р. Він акцентує увагу на тому, що гетьманський режим восени остаточно відійшов від політики «українізації» та, втративши національні риси, змушений був повернутися до ідеї «єдиної та неділимої». Це дозволило революціонерам, на його думку, повернутися до старих лозунгів захисту української державності, однак додавши до них неодмінне вирішення ключових соціально-економічних проблем.

Отже, бачимо, що на середину листопада склалися всі умови, за яких повалення Гетьманату могло бути успішним: масове незадоволення суспільства, значний революційний рух селянства, і що головне – революція в Німеччині, яка могла остаточно позбавити режим П. Скоропадського підтримки окупаційних військ. Лишалось тільки очолити цей рух та розпочати справжнє повстання. В. Винниченко однозначно вказує, що приводом до створення революційної Директорії стали каральні дії гетьманських спецслужб, що не лише налякали членів Національного Союзу, а й загрожували революції та українській незалежності в цілому. Тим більше, що Директорії вдалося остаточно заручитися підтримкою корпусу Січових стрільців, розташованому в Білій Церкві, ще не відправленому гетьманом у Галичину, на допомогу ЗУНР. Цю позицію також підтверджують у своїх мемуарах В. Кучабський та О. Думін, які відкрито вказують на прагнення Січових стрільців розпочати активні бойові дії проти антиукраїнського гетьманського режиму.

За цих умов В. Винниченко на зібранні членів Національного Союзу наголосив на необхідності створення революційної Директорії, якій буде передано повноваження від усіх політичних партій українства. Через пряму загрозу арештів рішення про обрання Директорії прийнято без традиційних дебатів, і 13 листопада 1918 р. відбулося таємне засідання, на якому представниками опозиційних партій створено Директорію, затверджено план повстання, намічено основні соціальні, політичні та економічні гасла, під якими мав відбутися збройний виступ. Однак самі вибори, як повідомляє В. Винниченко, були занадто швидкими та непідготовленими. Тож Директорію обрали у такому складі: В. Винниченко – голова Директорії; С. Петлюра та Ф. Швець – члени Директорії. Спочатку вона повинна була складатися з 3 чоловік, але тимчасово до неї додано ще А. Макаренка та П. Андрієвського. Однак про їх тимчасовий статус скоро забули, і в подальшому Директорія виступала в складі 5 осіб. Не менш цікавий опис виборів Директорії дає у своїх спогадах О. Греков. Зокрема, він вказує, що самі вибори слід назвати суто умовними, адже на них присутньою була дуже незначна кількість делегатів. Вибори уряду з представників різних партій, на його думку, відразу набули публічного значення через включення до складу нового органу С. Петлюри, якого нещодавно випущено з в'язниці, а за ним укріпився ореол мучеництва.

У мемуарній літературі відгуки про причини створення Директорії досить різноманітні. Так, більшість політиків, які в подальшому співпрацювала з новим урядом, головною причиною називають «грамоту» гетьмана про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, яка мала остаточно знищити українську державність. Таку думку висловлюють у своїх спогадах М. Ковалевський та І. Мазепа. Цю позицію підтримували й прихильники Гетьманату.

Так, у своїх спогадах Д. Дорошенко назвав створення Директорії криком відчаю ображеного національного почуття, відповідь на акт про

федерацію з Росією. Однак такі твердження не мають під собою достатніх фактів, адже Директорію обрано 13 листопада, тоді як «грамоту» оприлюднено лише 14 листопада 1918 р. Отже, більш об'єктивним, на нашу думку, є твердження В. Винниченка, який таку прискореність процесу обрання пояснював страхом перед можливими репресіями з боку гетьманського уряду.

Отже, бачимо, що переважна більшість мемуаристів незалежно від їх політичної орієнтації вбачає причиною появи Директорії курс Гетьманату на зближення з Росією та неодмінність майбутньої федерації чи навіть відновлення єдиної імперії. Прямим приводом до початку збройного повстання стала гетьманська «грамота» про федерацію, яка лише підштовхнула українське військо до повстання та дала Директорії моральне право розпочати боротьбу під гаслами захисту української державності. Подальші політичні та соціальні лозунги, проголошені Директорією, привернули на її бік значну кількість селянських отаманів, які на той момент у регіонах уже вели війну з Гетьманатом.

Відразу після виборів, не очікуючи реакції гетьманської адміністрації, члени Директорії виїхали в Білу Церкву під захист Січових стрільців. Для складання відозви до населення та організації її розповсюдження у Києві лишився В. Винниченко. Оприлюднення відозви відбулося вчасно. В ніч із 14 на 15 листопада 1918 р. саме після появи «грамоти» про федерацію П. Скоропадського. Фактично ця відозва Директорії скасовувала попередній гетьманський документ, однак у реальності це потрібно було ще довести силою

Інформація про початок збройного повстання у Білій Церкві міститься в багатьох мемуарах. Однак детального опису планів повстання, особливостей його перебігу фактично не маємо. Лише у В. Винниченка знаходимо інформацію про події кінця листопада – початку грудня 1918 р. Вони зроблені «крізь призму часу», як погляд людини, яка знає завершення

подій і намагається не стільки їх висвітлити, скільки показати причини невдачі. Так, описуючи плани на майбутнє повстання, В. Винниченко вказує на існування двох проектів: за першим Січові стрільці відразу вирушають на Київ; за другим – загальнонародний виступ, організація селян у правильне військо з подальшим наступом на столицю. Головним у другому плані стало те, що Директорія повинна була продемонструвати народу, що повстанням керують не окремі люди, а представники основних політичних партій України, а рішення приймаються колегіально. При цьому партійна приналежність членів Директорії мала вказати повстанцям, що головним у діяльності Директорії є вирішення їх соціально-економічних інтересів, поєднаних із національним рухом проти російської буржуазії та німецьких окупантів.

Із першого ж дня повстання, як сповіщає більшість мемуаристів, у складі Директорії розпочалися непорозуміння, причиною яких стали дії С. Петлюра, який прибув у Білу Церкву раніше інших членів Директорії та розповсюдив звідси свій універсал до народу з закликом до повстання. Отже, всі інші учасники руху наче опинилися в затінку однієї людини. В. Винниченко вказує, що цим відразу зруйновано можливість першого проекту, перейшовши до другого. Формування великої народної армії під лозунгами С. Петлюри розпочалося по всій Україні. Однак О. Греков не надає петлюрівському універсалу такого значення як В. Винниченко, вказуючи, що потреб у закликах не було, адже народне повстання вже й так тривало в регіонах.

До Білої Церкви почали поступово підтягуватися повстанські отамани, хоча перший крок до перемоги зробили саме Січові стрільці, які 17 листопада захопили Фастів, а 18 листопада під Мотовилівкою розбили віддані гетьману російські офіцерські зағони під командуванням Святополка-Мирського. Якнайкраще ці події зображують у своїх мемуарах колишні Січові стрільці. Так, В. Кучабський у спогадах докладно розповідає про бій під

Мотовилівкою, наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні. У будь-якому випадку перемога під Мотовилівкою остаточно розвіяла сумніви тих українців, які ще не визначилися. На бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П. Болбочана та Сірожупанна дивізія. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного «Осадного» корпусу 10-тисячної Дніпровської дивізії отамана Зеленого (Д. Терпила). Її роль та значення у подальшому повстанні й захопленні Києва відзначають у своїх спогадах передусім керівники Січових стрільців: Є. Коновалець та В. Кучабський. За даними різних авторів, загальна чисельність повстанських військ Директорії на той момент сягала від 150 до 300 тисяч осіб.

Реакція Гетьманату на повстання була досить таки прогнозованою, на що в мемуарах наголошують представники різних таборів. Особливу цікавість у цьому питанні становлять спогади лідерів ворогуючих сил – В. Винниченка та П. Скоропадського. Так, В. Винниченко вказує на страх російської буржуазії перед повстанцями, який особливо посилювався після поразки офіцерських загонів під Мотовилівкою. Отже, діяльність гетьмана, що, на його думку, стала вираженням інтересів російської буржуазної еліти, спрямовувалася на пошук усіх шляхів захисту через залучення німецької армії для придушення Директорії. З цією метою сформульовано цілу доктрину залякування німецьких солдат перешкодами, що нова влада створюватиме їх поверненню додому, адже петлюрівські «бандити» руйнуватимуть залізницю та нападуть на німецькі ешелони. Іншими заходами, здійсненими гетьманом, на думку В. Винниченка, стали різні спроби залучити на свій бік Антанту. І хоч йому вдалося створити негативний імідж Директорії за кордоном, передусім у французького посланника Еміля Енно, який отримав за це хабар в кілька десятків мільйонів карбованців, однак це теж не вплинуло на результати повстання.

Інакше трактував ці події П. Скоропадський. Він не стільки переймався зростанням сил повстанців та їх першими перемогами, скільки «полівінням» Ради німецьких солдатських депутатів у Києві, що створювало додаткову загрозу через зміну ставлення німців до Директорії. Згадує гетьман і про діяльність свого ставленика, генерала Ф. Келлера, який, очоливши всі віддані режиму війська, відразу налаштував проти себе українське суспільство заявами про відновлення Російської імперії.

Отже, генерал не тільки надав Директорії додаткових політичних прихильників, а й підштовхнув до непокори тих національно свідомих українців, які на час виникнення Директорії цілком позитивно ставилися до діючого уряду. П. Скоропадський прямо не називає, однак дає зрозуміти, що саме такі дії підштовхнули значну частину українських військових прийняти бік Директорії, по суті залишивши єдиною підтримкою гетьмана російські формування. Саме це й змусило П. Скоропадського незабаром прийняти відставку цього воєначальника. Ще раніше автор зазначає, що зростання антиукраїнських сил в Києві та регіонах спричинено оприлюдненням його «федеративної грамоти», після чого активізувалися всі проросійські кола, що відкрито стали демонструвати свою ненависть до всього українського.

Отже, з вищезгаданих мемуарів можемо зробити досить об'єктивний висновок про реальний стан речей у прогетьманському таборі. Дійсно, піднесення проросійських сил, викликане «федеративною грамотою», остаточно відштовхнуло від Гетьманату більшість свідомих українців, перетворивши його з національного в «окупаційний» уряд, що спирається виключно на російських офіцерів та німецьку армію. Звідси й втрата гетьманських українських частин і водночас відсутність реальної підтримки з боку Добровольчої армії, що знаходилася досить далеко і сподівалася здійснити свої плани без участі гетьмана. До того ж озброєні офіцерські загони після поразки під Мотовилівкою довели свою непридатність. Саме через це уряд П. Скоропадського в екстремному режимі спробував

заручитися підтримкою зовнішніх сил, передусім Берліна та Антанти, щоб за їх допомоги зберегти владу. Це підтверджують і спогади полковника В. Хитрово, який служив в офіцерській дружині та згадував, що тільки німецька військова присутність стримувала рух петлюрівців на Київ.

Таким чином, реальної сили, яка б могла відстрочити падіння Гетьманату в Києві на той час вже не було, а допомоги з регіонів даремно було чекати. Обороняти Київ від багатотисячної повстанської армії до приходу військ Антанти не було кому, що й пояснює замовчування в мемуарах П. Скоропадським настроїв у столиці в останні дні Української Держави. Фактично тільки присутність у місті німецького гарнізону стримувала наступ «Осадного» корпусу С. Петлюри. У спогадах сучасник вказував, що лише 120 кадетів чесно охороняли резиденцію гетьмана і були розпущені по домівках самою Директорією вже після здобуття нею Києва.

Отже, існуюча мемуарна література дає підстави зробити висновок, що доля гетьманського режиму в Україні на середину грудня 1918 р. вирішена вже остаточно. Питання перебування перших місяців Директорії при владі, здійснення нею внутрішньополітичних та зовнішньополітичних акцій знайшло своє відображення в чисельних мемуарах. І хоча за кількістю згадок та їх інформативністю цей масив значно поступається періоду боротьби за владу (листопад 1918 р.), саме він дозволяє нам більш детально проаналізувати всі ті обставини, які призвели до невдачі цього державного утворення, фактичному його розвалу зсередини. Зазначимо, що більшість офіційних документів не містять опису подій «кулуарної» боротьби, що пронизувала Директорію з початку її виникнення. Отже, мемуари учасників тих подій в цьому випадку по суті виступають головним джерелом дослідження внутрішньої ситуації в Україні та її правлячого режиму.

Необхідно вказати, що аналіз внутрішньополітичної роботи Директорії як правлячої в Україні сили варто розпочинати не з моменту падіння Києва, а з часу переходу стратегічної ініціативи на бік повстанців, тобто з початку

грудня 1918 р. У цей час значна територія України вже перебувала під контролем республіканських військ, і лише в деяких регіонах прибічники гетьмана чинили ще активний опір. Однак більша частина країни вже не підкорювалася центру.

Саме в цей час у середовищі Директорії, яка від самого початку не була єдиною, посилювався розкол на дві фракції. Три її члени: В. Винниченко, Ф. Швець та О. Андрієвський перебували у Вінниці; їх соратники – С. Петлюра та А. Макаренко – у Козятині, де Головний отаман зробив свою ставку. Навіть таке розміщення вказувало на початок відкритого протистояння в боротьбі за владу двох основних гравців – В. Винниченка, який намагався зміцнити свої позиції як голова Директорії, та С. Петлюри, який презентував себе головнокомандувачем усіх збройних сил і відкрито претендував на посаду військового диктатора. Кожен із них використовував всі доступні йому засоби не лише для укріплення власного становища в уряді та країні, але й для приниження свого опонента.

Першим цю «війну» розпочав ще 14 листопада 1918 р. С. Петлюра, оприлюднивши свій універсал від власного імені, не узгоджуючи його з іншими членами Директорії. Отже, на думку В. Винниченка, він надав своє ім'я всьому повстанню, презентувавши його не як загальнонародну революцію, а саме як «петлюрівщину». Цю позицію В. Винниченка поділяє й генерал УНР О. Греков, якого важко запідозрити у симпатії до однієї з течій у Директорії. Він відкрито вказує, що С. Петлюра, який переслідував власні цілі, всіляко рекламував лише себе (а не Директорію) у повстанських військах.

Відповідь В. Винниченка була не менш амбіційною. Посилаючись на свій авторитет як глави Директорії, він запропонував власний проект ліквідації збройних сил УНР, яких демократична республіка нібито не потребує. З його аргументації випливало, що саме армія, незважаючи на свою національну приналежність до українства, лишається основним

контрреволюційним елементом. Керівництво армії, більшість із якого не мала достатнього політичного розуміння ситуації, походила з колишніх царських та гетьманських офіцерів, які лише розкладали її революційну сутність, відштовхували не лише солдатів, а й місцеве населення від Директорії. В. Винниченко відкрито наголошував, що саме у Вінниці він прагнув розпочати організацію «революційної та соціалістичної армії», без якої ніякі гасла й декрети Директорії не могли бути здійсненими.

Він запропонував реорганізувати «старшинські» школи, до яких повинні зараховувати виключно політично свідомих робітників і селян, а в армії ввести інститут політичних комісарів, відтак діючих офіцерів до часу випуску нової військової еліти перевести в унтер-офіцери. За цим проектом, викладеним у тому числі й у мемуарах, наочно бачимо спробу максимально політизувати армію, перевівши її з під керівництва кадрових військових (до яких зараховував себе і С. Петлюра) під пряму владу представників політичних сил в особі комісарів. Кінцевою метою цього проекту стало позбавлення С. Петлюри можливостей упроваджувати будь-які власні ініціативи через військо.

Цей проект хоч і був фактично відхилений Директорією, однак ще більше розколов українських революціонерів. Постійні суперечки лише сприяли процесу втрати контролю за повстанським рухом, що все більше скочувався до звичайної «отаманщини». Так, О. Греков у спогадах чітко зазначає, що в грудні 1918 р. народ займався тією справою, яку він вважав за потрібну, а саме ліквідував гетьманську адміністрацію та роззброював німецькі частини, абсолютно не цікавлячись Директорією і часто навіть не маючи уявлення про її існування.

Протистояння між В. Винниченком та С. Петлюрою в цей час набуває нових рис. Кожен із них, прагнучи довести саме свою необхідність і важливість справі революції, активізує діяльність у тому напрямку, що був йому підконтрольний. Так, В. Винниченко ще у Фастові запропонував на

розгляд Директорії питання про впровадження в Україні системи радянської влади. Це, на його думку, не лише мало повернути революцію суто на соціальні рейки, а й перехопити більшовицькі лозунги і зняти загрозу війни з червоною Москвою.

Розуміючи, що більшість селянства є політично активними лише тоді, коли йдеться про вирішення місцевих проблем, В. Винниченко закликав не відкидати у політичній боротьбі інтереси пролетаріату як українського, так і неукраїнського. Саме союз робітників і селян під спільними соціалістичними гаслами дасть можливість УНР вистояти в несприятливому зовнішньополітичному оточенні. Однак на засіданні Директорії більшість підтримала С. Петлюру в його неприйнятті «більшовизму», що викликало досить бурхливу реакцію самого В. Винниченка. Як згадує І. Мазепа, голова Директорії ледь не залишив засідання, ображений не сприйняттям його аргументів щодо планів «радянзації» армії та країни. Сам же В. Винниченко пояснив позицію своїх опонентів у характерному для себе руслі, звинувативши їх у «хуторянстві» та «обивательстві». На його думку, вони були нездатні оцінити необхідності «більшовизації» національної революції, приховуючи під цим свою неспроможність реально оцінювати існуючі в Україні реалії.

Діяльність С. Петлюри на посаді Головного отамана, на відміну від позитивних спогадів генерала В. Синклера, з сарказмом описує інший військовий діяч О. Греков. Він згадує, що С. Петлюра в Козятині у вагонах військових ешелонів зробив собі штаб, саме цим вирізнивши себе з - поміж інших «штатських» членів Директорії. Сам О. Греков виконував при штабі функції командувача польових військ УНР. Однак командувати йому було ніким, адже селянські отамани діяли самостійно, майже не звертаючи уваги на накази та відозви С. Петлюри.

Директорія в цей час перебувала у Вінниці та займалася поточною роботою. Вона полягала в безконечних засіданнях для вирішення протиріч

між партіями та навіть не починала організаційну діяльність на місцях, хоча гетьманська адміністрація скрізь виганялася повстанцями, відтак їй необхідно було замінювати. За словами сучасника, на місцях, поруч із представниками Директорії, «появилися комісари, коменданти, отамани... революція йшла вже через голову Директорії». Єдиним результатом роботи зі створення державного апарату влади стало формування у Вінниці «Тимчасової Ради завідуючих державними справами». Цей орган, сформований як аналог Кабінету Міністрів, не мав чітко визначених прав і обов'язків. По суті з дієвого механізму, яким він мав стати, перетворився на дорадчий орган Директорії. Навіть призначені за його рішенням представники Директорії по губерніях мали звітуватися напряму Директорії, оминаючи цей комітет. З виїздом із Вінниці «Тимчасова Рада завідуючих державними справами» припинила свою діяльність.

Результати такої діяльності Директорії досить скоро стали очевидними. Як вказував О. Греков, у цей час одночасно зі зростанням чисельності повстанців в Україні відбувається і зворотній процес – втрата контролю над цими повстанськими отаманами. Селянський рух все більше почав набирати стихійних форм, що ніяким чином не відповідало планам В. Винниченка і тим більше С. Петлюри. В цих умовах політичні опоненти змушені були діяти спільно, фактично передавши в руки своїх ставлеників владу на місцях: П. Болбочану – Лівобережжя, В. Оскілку – Волинь, М. Григор'єву – Херсонщину. Варто зазначити, що така делегація влади, яку в своїх мемуарах підтверджує І. Мазепа (з серпня 1919 р. по травень 1920 р. був головою Ради міністрів УНР), з часом завдала більше шкоди, аніж реальної користі. Делегувавши цим ватажкам свої повноваження, Директорія практично втратила всі важелі контролю над ними, перетворивши їх у самовладних правителів, які керували регіоном на власний розсуд. Найбільше така ситуація не влаштовувала В. Винниченка як керівника політичного крила

Директорії, адже у військовому плані отамани ще принаймні номінально визнавали зверхність Петлюри.

Одним із ключових завдань для керівництва Директорії восени 1918 р. стало формування збройних сил для повалення гетьманського режиму та подальшого захисту УНР від зовнішніх викликів. Важливе місце при висвітленні політики Директорії УНР щодо військового будівництва посідають спогади політичних діячів Української революції: В. Винниченка, І. Мазепи, Б. Мартоса, П. Христюка та ін. Проте незамінним джерелом виступає саме військова мемуаристика, яка представлена численними спогадами, як військового керівництва – М. Омеляновича-Павленка, О. Грекова, Є. Коновальця, так і рядового складу республіканської армії Директорії. Досить цікавими джерелами цієї групи можна вважати спогади офіцерів Галицької армії, що з липня 1919 р. діяла спільно з армією С. Петлюри. Значної уваги заслуговують мемуари М. Тарнавського та А. Кравса.

Чисельність військ Директорії напередодні повалення Гетьманату П. Скоропадського подається кожним мемуаристом на власний розсуд. Так, полковник УНР В. Прохода вказує, що республіканські військові формування налічували 130 тис. осіб, а Б. Мартос (у квітні-серпні 1919 р. прем'єр-міністр УНР) стверджував, що лише Запорізький корпус за рахунок мобілізованих селян зріс до 200 тис. військових. Генерал М. Капустянський вважав, що на кінець грудня 1918 р. повстанське військо Директорії УНР нараховувало близько 300 тис. осіб. На значній чисельності армії УНР на початковому етапі повстання наголошував й генерал О. Удовиченко: «Утримання 150-тисячної армії було не під силу Українському Урядові... на початку січня 1919 року в армії було залишено не більш як 50 000 люду при 140-150 гарматах». У цьому контексті показовими є свідчення Є. Коновальця. Мемуарист наголошував на вкрай негативному впливу «отаманщини» на боєздатність збройних сил. Так, він стверджував, що майже кожен з членів

Директорії намагався мати свою власну військову частину, на яку міг би спиратися, як на свою гвардію. А повстанські дивізії, ще до здобуття Києва були вже деморалізовані.

Це наочно демонструє падіння не лише обороноздатності УНР, а й фактичний розпад армії, підірваний самовладдям на місцях «отаманщини». Так, на Півдні України загони Матвія (Ничипора) Григор'єва, більшість яких у грудні 1918 р. діяли на Миколаївщині, майже не виконували розпоряджень Директорії. Про свої дві зустрічі з отаманом Григор'євим залишив цікаві спостереження німецький мемуарист, керівник прес-служби миколаївського гарнізону Вальтер Фест. Загони повстанців, з якими німцям довелося у Миколаєві вести переговори, він характеризує як звичайні бандитські формування, з іронією описує й особу отамана. Проте і німецькому, і тим більше антантівському командуванню доводилося рахуватися з цими повстанськими силами, що досить вдало діяли у регіоні.

29 січня 1919 р. отаман Григор'єв повідомив свої «Республіканські війська східної Херсонщини» про перехід на бік наступаючої червоної армії, фактично це означало для Директорії втрату Півдня України. За спогадами сучасника, сумну славу здобули різні «курені смерті». На Чернігівщині діяв «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь» Гуцола. Ці отамани відмовлялися за наказами Директорії виступити на фронт, проте на місцях активно боролися з «буржуазією». Начальник відділу контррозвідки штабу армії УНР полковник М. Чеботарів, на якого покладено завдання боротися з «отаманщиною», в мемуарах писав, що більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі». Так, 9 отаманів Правобережжя заарештовано за наказом М. Чеботаріва, а київському отаману Зеленому (Д. Терпило) та чернігівському Ангелу навіть влаштували зустріч із С. Петлюрою. «Ці отамани опам'яталися, але запізно!».

Військове керівництво намагалося подолати анархію в армії. Комплексне використання мемуарних свідчень дає змогу дослідити заходи, спрямовані на боротьбу з «отаманщиною». Так, був затверджений закон про «Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР». Більш докладно про роботу цього відомства розповідає у своїх спогадах І. Мазепа. Позитивно оцінюючи діяльність інспектури у війську, генерал М. Омелянович-Павленко відзначав, що її компетенція однак не поширювалась на тили діючої армії, де й робилося усе «безладдя». Отже очікуваних результатів досягти не вдалося. Навпаки, в армії проти Директорії відбувся ряд заколотів.

Однак значно більше в цей час турбувала членів Директорії проблема майбутнього політичного устрою України. Їй значне місце в своїй праці приділяє В. Винниченко, який переконливо засвідчує особисту зацікавленість у вирішенні цього питання ще до здобуття повстанцями Києва. Відтак він досить докладно розповідає у своїх мемуарах про спроби вирішення політичного майбутнього України.

Після відхилення більшістю Директорії плану фактичної радянзації держави В. Винниченко розпочав підготовку нового політичного проекту, що мав зберегти можливість широкомасштабного залучення до влади робітників великих промислових міст. Саме їх голова Директорії вважав тим прошарком, що найменше наділений увагою з боку української влади, і що саме вони можуть стати тим козирем, який, безумовно, використають більшовики проти УНР. Тож враховуючи інтереси тих соціальних прошарків, які репрезентувалися Директорією, В. Винниченко запропонував проект упровадження «трудових рад», тобто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Пропонувалася не диктатура пролетаріату і незаможного селянства, що дуже нагадувало більшовиків, а диктатура «всього трудового люду». Сам В. Винниченко вказує на недосконалість цього формулювання, його тимчасовості, неясності

та недоговореності. Однак, як пише мемуарист, таке формулювання було прийняте Директорією. Ухвалено рішення про створення системи трудових Рад, а вищим органом влади мав стати Трудовий конгрес, обирати який мали тільки трудові елементи. Велика буржуазія, «класи паразитичні, експлуататорські» цього права позбавлялися. Важко оцінити справжні настрої, що панували в Директорії після прийняття цього рішення. Адже окрім самого В. Винниченка практично ніхто не намагається дати більш широку оцінку цього факту у своїх спогадах.

Реальним поштовхом, що змусив Директорію відійти від святкувань та зайнятися державотворчою діяльністю, став губернський селянський з'їзд, що проходив 21-24 грудня 1918 р. у Києві. Його делегати, які представляли практично всі регіони України, окрім подяки за знищення режиму Гетьманату, поставили перед новою владою завдання проведення низки соціальних змін, які повинні були вирішити подальшу долю поміщицьких землеволодінь та великих селянських господарств. Такі вимоги делегатів з'їзду підштовхнули членів Директорії до здійснення першочергового завдання – формування власного уряду.

Незважаючи на внутрішнє протистояння у владі між партіями та військовими, 24 грудня Директорією призначено першу Раду Народних Міністрів, яку очолив В. Чехівський. У мемуарах наведено її повний склад. Однак, як засвідчують І. Мазепа та П. Христюк, діяльність цього уряду була дуже обмеженою, адже фактичних важелів впливу в нього не було. Далі Києва влада нових міністрів майже не поширювалася. Другим, не менш значущим заходом в державному будівництві України часів Директорії, стало створення та оприлюднення «Декларації Директорії Української Народної Республіки». Цей документ, що побачив світ 26 грудня 1918 р., за своєю суттю поєднував не тільки основні гасла, під якими нова влада прийшла у Київ. Він фактично перетворювався на «проконституцію», за якою мало

зорганізуватися все внутрішнє життя країни. Сам зміст декларації, або його уривки наводяться багатьма мемуаристами, зокрема П. Христюком.

Однак детально проаналізовано його у «Відродженні нації» В. Винниченка. Він же дає й власні коментарі щодо цього документа. Так, за своєю тематичною структурою декларація умовно поділяється на три основних частини: економічну, політичну та соціальну. У відповідності до першочергових лозунгів Директорії виокремлено основне коло питань, вирішення яких влада брала на себе.

Згідно з декларації Директорією проголошувалася тимчасовою верховною владою революційних часів. Отримавши цю владу від народу, вона зобов'язувалася потім її йому повернути. В декларації також досить чітко прописано, хто ж має належати до «трудового народу», представники якого повинні бути обраними до нової владної структури – Трудового конгресу. Так, до них мало відноситися трудове селянство, яке першим відгукнулося на заклики Директорії й повстало проти панства зі зброєю в руках.

Другою соціальною верствою, яка повинна прийти до влади через своїх депутатів, стало міське робітництво. Більше того, розуміючи реалії життя, декларація проголошувала, що всі робітники, а не лише українці, мають залучитися до нової влади. Третім прошарком, що мав право обирати делегатів на Трудовий конгрес, стала «трудова інтелігенція». Декларація чітко вказує, хто саме мав до неї відношення: робітники народної освіти, лікарські помічники (але не лікарі!), народні кооперативні службовці.

Аналіз цього політичного уривка наочно демонструє ті коливання, що існували в середовищі Директорії. Особливо показовим став той факт, що виборчих прав не отримали військові (на відміну від більшовицької моделі, де Ради солдатських депутатів були звичайним явищем). І хоч ніхто з мемуаристів не називає чітко автора документа, за яким солдати не

вирізнялися з-поміж селянства, однак за контекстом яскраво помітною стає персона В. Винниченка. Не бажаючи посилення свого головного опонента С. Петлюри, він таким формулюванням наче підкреслює факт тимчасовості посади Головного отамана. Якщо не буде армії (бо селяни мають повернутися до мирної праці), то відповідно й анулюється посада отамана.

Не менш радикально вирішувалася приналежність до інтелігенції. Її «трудова» частина значною мірою штучно обмежувалася, щоб не допустити до влади представників буржуазної орієнтації. Ні вчені, ні митці, ні навіть лікарі та юристи, без яких існування держави практично неможливе, не отримували виборчих прав, фактично прирівнюючись до поміщиків і буржуазії, тобто автоматично ставали ворогами нової влади, про що з розчаруванням писав у спогадах український військовий діяч, учасник протигетьманського виступу М. Галаган. Таке трактування стану й місця інтелігенції особливо цікавим виглядає в тому аспекті, що практично всі члени Директорії, за винятком хіба що А. Макаренка, належали до тієї «нетрудової інтелігенції», в тому числі письменник В. Винниченко та журналіст С. Петлюра.

Декларація визначала також основні владні повноваження майбутнього Конгресу трудового народу, його першочергові завдання. Так, конгрес матиме всі верховні права й повновладдя вирішувати питання соціального, економічного й політичного життя республіки. До самого ж моменту скликання конгресу вся повнота влади мала належати Директорії, що виступала гарантом незалежності України. Під останнім передусім розуміла протидія спробам більшовиків перехопити владу. Зазначимо, що ще 17 листопада у Курську сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Не оголошуючи офіційно війни, більшовики почали просуватися вглиб українських земель.

У декларації визначено й основні напрямки діяльності нової влади в економічній сфері. Розуміючи всю важливість цього питання не лише для

благоустрою держави, а й у соціально-політичному контексті, лідери Директорії з початку взяли за її реформування. Так, відразу, ще 9 грудня, скасовано всі закони та постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день та право робітників на колективні договори, право на коаліції та страйки, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів. Однак основну увагу в економічній галузі приділено земельним відносинам. Саме їм присвячено ледь не більшість тексту декларації. На її початку чітко вказано, що всі дрібні та всі трудові господарства залишаються у попередніх власників, а решта земель передається в користування безземельних і малоземельних селян, особливо тих, хто пішов у військо республіки для боротьби з гетьманом. У життя впроваджувалися соціалістичні ідеї, прибічниками яких були більшість членів Директорії і особливо її голова В. Винниченко. У документі також знайшлося місце й ідеям націоналізації промисловості. Так, зокрема вказувалося, що Директорія вважає своїм обов'язком узяти під контроль УНР головні галузі української промисловості та направляти їх розвиток в інтересах працюючих класів та усього громадянства.

Останньою темою, яка розкривала у декларації погляди нової влади на майбутній устрій України, стало соціальне питання. Частково його висвітлено у політичних планах, зокрема в розподілі населення країни на «трудоий народ» та «експлуататорів», причому за досить таки умовними критеріями. Така непримиренність до «експлуататорських» класів разом із фактичною невизначеністю статусу більшості інтелігенції наочно демонструє політичний аспект вирішення соціального питання лідерами Директорії. Фактично вони проголосили в країні владу селянства, яке й становило основу їх армії під час повстання. Апеляції до інтересів інших «трудоих класів», передусім робітників, були лише спробою розколу робітничого руху в цілому, адже переважна більшість робітників, особливо у великих містах, віднеслася до приходу нової влади негативно.

Більше того, і цього не приховує навіть В. Винниченко, основна частина «вождів» УНР ставилася до робітників відкрито вороже, вважаючи їх не українцями. Те ж саме можна сказати і про статус майбутньої армії, саме існування якої ставилося під сумнів. Останнє відразу вороже налаштувало військових проти ідеї «трудової влади» в Україні та її виразників – Директорії. І це стосувалося не лише кадрових офіцерів, а й простих солдатів.

Незважаючи на всі недоліки та її надмірну заполітизованість, декларація мала велике значення для тогочасної України. Відтак її оприлюднення знайшло відгук у суспільстві. Так, І. Мазепа згадує, що відразу після прийняття цього документа в середовищі українських партій відбулося значне пожвавлення. Більшість простих людей вітали її економічну та соціальну програму, а опоненти, позбавлені влади, мовчали. Досить схвально віднеслися до декларації і селяни в губерніях, які очікували змін і фактично отримали право перерозподілу земель поміщиків.

Отже, бачимо, що більшість мемуаристів, описуючи перші місяці перебування Директорії в Києві, засвідчують її виключну безпорадність та залежність від командування Січових стрільців. Влада на місцях у цей час остаточно переходить до повстанських отаманів, що активно проводять свою власну політику боротьби з контрреволюцією та більшовиками. Найпомітнішим явищем цього часу стають єврейські погроми в регіонах, які рішуче засуджувалися урядом УНР, але реально вплинути на їх місцевих організаторів Київ не міг.

Зібрання Трудового конгресу відбулося в Києві 23-28 січня 1919 р. у час вирішального наступу більшовиків, війна з якими номінально розпочалася 16 січня, а фактично тривала з листопада 1918 р. Спогади про цю подію залишили в своїх мемуарах В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк та ін. Всі вони практично сходяться в одному – конгрес не виправдав покладених на нього сподівань, більше того, перетворився у звичайне

зібрання, що вже не мало достатнього владного представництва. Прибули навіть не всі делегати – із 593 було ледь більше 400. В. Винниченко однозначно назвав його «мертвонародженим», адже умови роботи та результати практично не мали ніякого значення.

Як у свою чергу зазначали І. Мазепа та М. Галаган, депутати досить довго визначалися зі своїми політичними цілями, навіть однопартійні не могли знайти між собою згоди. Аналогічної думки дотримується і П. Христюк. Він зазначає, що есери дійсно склали більшість депутатів, однак вони могли працювати виключно за наявності єдності. А в результаті – представники більшості виступали та голосували за різні, часто протилежні резолюції. Лише 28 січня конгрес ухвалив свою кінцеву резолюцію, укладену з ініціативи делегатів від УСДРП, які зуміли нарешті консолідувати навколо себе більшість. Її наведено в мемуарах І. Мазепи та П. Христюка. Резолюція по суті не містила нічого нового. Влада й надалі покладалася на Директорію УНР. Вирішення соціальних питань, формування нових виборчих законів та забезпечення демократії в Україні відкладено на наступні зібрання конгресу.

Отже, мемуаристи в один голос висловлюють своє незадоволення результатами роботи конгресу. Одні натякають на відсутність чітких програм, інші – на неможливість працювати під постійною «опікою» повстанських отаманів. Однак головною причиною збереження усієї повноти влади Директорією більшість сучасників вважає саме загрозу від радянських військ. Вона впливала не лише на депутатів та військових, а й членів Директорії та уряду, які вже почали готуватися до евакуації. І ніхто не висловлює навіть найменшого сподівання на те, що Київ вдасться відстояти, а більшовиків зупинити наявними силами.

Про стан армії, що визнавала владу Директорії та могла реально бути кинutoю проти більшовиків, дають чітку інформацію призначений військовим міністром О. Греков та сам В. Винниченко. Зокрема О. Греків вказує, що основу війська УНР складала: корпус П. Болбочана на

Лівобережжі (40-50 тис. бійців); три дивізії Січового корпусу (30-35 тис.); підрозділи В. Оскілка на Волині, чисельність яких ніхто не знав; «гайдамаки» С. Петлюри, які почали формуватися ще за часів Центральної Ради (6-7 тис. військових). В. Винниченко, в свою чергу, посилаючись на О. Грекова, називає загальну чисельність – 21 тисяча бійців, наводячи в спогадах копію доповіді військового міністра.

Така відмінність у кількості пояснюється часом – О. Греков дає інформацію станом на кінець грудня 1918 р., а у В. Винниченка вказано дані на кінець січня. Це наочно демонструє падіння не лише обороноздатності УНР, а й фактичний розпад армії, підірваний самовладдям на місцях «отаманщини». Прихильник скинутого Гетьманату, Д. Донцов у щоденнику відзначив безпорадність та безтурботність Директорії в умовах активізації в Україні радянських сил. Він доволі низько оцінював боєздатність республіканських військ, вважаючи, що для ефективної боротьби з більшовиками треба формувати військо із тих 100-тисяч полонених галичан колишньої австрійської армії, що перебували в Італії, а також залучати в якості найманців офіцерів європейських держав. Висновок досить сумний, Донцов – на той момент ідеолог визвольного руху – не вірить у національну свідомість широких народних мас. Подібний настрій відчувається й у Є. Чикаленка. У січні 1919 р. він знову в щоденнику висловлюється на адресу В. Винниченка: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють». Ці слова, на жаль, у подальшому стануть пророчими.

2 лютого Директорія евакуювалася до Вінниці, а 6 лютого радянські війська здобули Київ. Проте ці успіхи більшовиків для населення теж не були переконливими. Як вказував П. Христюк, економічне життя руйнувалося ще глибше, червоний терор охопив не стільки буржуазію, скільки селянство та робітників, а «комуністичні декрети залишалися на папері».

Отже, мемуари сучасників дають нам досить об'єктивну картину внутрішньої політики Директорії під час її перебування в Києві: повна втрата контролю над армією і ситуацією в регіонах, фактичне самоуправство «січової ради» в столиці та отаманів на місцях. В організації цивільного життя успіхи були ненабагато кращі. Хоч і вдалося сформувати уряд, однак реальної влади він не отримав. Проведення Трудового конгресу хоч і відбулося у визначений час, однак його результати були мінімальними. Цей орган фактично відмовився від влади в критичний період, перенісши вирішення важливих завдань державного будівництва на «наступні сесії», тобто після остаточного вирішення результатів боротьби з більшовиками. Сам конгрес лише підкреслив нестабільність і політичну невизначеність партій щодо майбутнього України. Однак найважливішою помилкою УНР, про що майже одноголосно говорять мемуаристи, стала втрата контакту з селянами, і як наслідок – падіння авторитету Директорії в суспільстві, перетворення її у майбутньому на владу «у вагонах».

Не можемо також оминати увагою ще одну значну для долі України подію, що відбулася у цей же час, хоча мемуаристи і не приділили їй такої уваги, як наступні покоління істориків. Мова йде про Акт соборності УНР та ЗУНР, що відбувся 22 січня 1919 р. Ця подія підсумувала прагнення політиків з обох боків Збручу об'єднати свої сили для боротьби з зовнішніми ворогами України.

Власну думку щодо цього акту та його наслідків висловлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який намагається розглянути цей союз не лише з декларативної точки зору, а й з військової. Він зокрема зазначає, що акт створив новий символ, за який мали боротися обидві частини країни – соборну Українську державу. Заради неї не лише лідери, а й народні маси мали йти на подвиги. Він також засвідчує у своїх спогадах, що й фронт, й тил радісно сприйняли звістку про об'єднання УНР та ЗУНР, однак особливих переваг у військово-стратегічному плані воно на той

момент не давало. Єдиною користю для Галицької Армії стало «закриття» таким чином тилу на сході (за Збручем). При цьому генерал чітко вказує, що сама по собі ідея не була тим дієвим чинником, що міг би змусити Галицьку армію залишити свої позиції та передислокуватися на схід для боротьби з більшовиками.

Із захопленням віднеслися до Акту соборності мемуаристи з числа Січових стрільців. І Є. Коновалець, і В. Кучабський наголошують на важливості цього заходу. Так, на думку Є. Коновальця, цей документ мав остаточно здолати непорозуміння між галичанами та жителями великої України, об'єднати їх з єдиною метою – захист власної держави [58, с. 332]. Аналогічних думок дотримується і В. Кучабський, лише уточнюючи, що найбільшу радість продемонстрували саме січовики, серед яких ідея об'єднання була найпопулярнішою.

Менш захоплено оцінюють цю подію цивільні представники східної України. Так, В. Винниченко взагалі приділив їй декілька абзаців, намагаючись показати події 22 січня, як робочий процес, що лише після встановлення політичної стабільності в країні зможе набути реальної сили.

Отже, навіть із наведених джерел бачимо, що мемуаристи західної та східної України по-різному оцінюють значення цієї події. Якщо галичани з захопленням повідомляють про значущість Акту соборності, то їх колеги з визвольної боротьби зі сходу ставляться до неї досить стримано, вказуючи, що її декларативне значення не могло бути вирішальним у ході організації опору зовнішнім ворогам, оскільки УНР і ЗУНР мали різні погляди щодо стосунків з більшовиками, Добровольчою армією, Антантою та Польщею.

Підсумовуючи внутрішню діяльність Директорії під час її перебування в Києві (грудень 1918 – січень 1919 рр.), бачимо, що новій владі так і не вдалося виконати першочергового завдання: забезпечити повноцінне керівництво країною та вирішити найбільш нагальні соціальні та економічні

проблеми. Мемуаристи практично одноголосно стверджують, що за цей час в країні лише зросли анархія та криза, посилені побічним ефектом протигетьманського повстання – самовладністю селянських отаманів. І верхівкою кризи виявилось те, що майже 300-тисячна повстанська армія, яка була на початку грудня 1918 р. в розпорядженні Директорії, через місяць практично перестала існувати, залишивши країну фактично беззахисною від зовнішніх викликів.

Питання міжнародного статусу Директорії та її стосунків з іншими державами в мемуарній літературі висвітлюється досить поверхнево, а С. Петлюру в окремих джерелах названо дипломатом «європейського, міжнародного масштабу». Проте історичні реалії виявляються зовсім іншими, оскільки за короткий час свого існування (осінь 1918 – літо 1919 рр.) міжнародна ситуація в світі та регіоні була настільки заплутаною й несприятливою для УНР, що часто навіть спроби вирішення того чи іншого зовнішньополітичного завдання наштовхувалися на значні перепони. Та й самі мемуаристи найчастіше не мали прямого відношення до дипломатичної роботи, будучи або військовими, або політиками. Однак і в них знаходимо досить цікаві відомості, що дозволяють зробити більш комплексний та об'єктивний аналіз історії зовнішнього курсу України часів Директорії.

Варто зазначити, що як такої комплексної та цілеспрямованої зовнішньої політики за часів Директорії не велося. Як зазначає О. Греков у своїх спогадах, ще починаючи з уряду В. Чехівського, Міністерство закордонних справ фактично не функціонувало. Закордонні місії Директорія відправляла сама, при чому не з дипломатів, а з «відданих людей». Ситуація погіршилася після відставки В. Винниченка, коли вся зовнішня політика фактично зосередилася в руках С. Петлюри, який став самостійно відправляти делегації з довірених осіб. Він же надавав їм окрім офіційних інструкцій Директорії свої особисті. Не дивно, що з такою організацією УНР

могла лише безсистемно та без достатнього досвіду дипломатичної роботи реагувати на зовнішні виклики.

Для початку потрібно визначити ту ситуацію, що склалася навколо України в період приходу Директорії до влади у грудні 1918 р. Завершення Першої світової війни й поразка країн Центрального блоку сприяли швидкому піднесенню міжнародного значення держав Антанти, що прагнули якнайшвидше отримати переваги від перемоги. Звідси їх значна активність у тих регіонах, що становили інтерес для дипломатії Британії та Франції. Більше того, більшовицька революція в Росії з усіма пов'язаними з цим аспектами: «експортом революції до Європи», націоналізацією іноземної власності на території колишньої Російської імперії – змушували країни-переможниці після завершення війни в Європі першочергову увагу приділити саме Росії. Борг Росії державам Антанти становив 10 мільярдів золотих руб. Україна, що знаходилася у важливому стратегічному становищі, та на якій розташувалася значна кількість підприємств західноєвропейських власників, не могла лишитися поза увагою лідерів Антанти.

Потенційна небезпека змусила Париж та Лондон прийняти превентивні заходи щодо стабілізації політичної ситуації на території колишньої Російської імперії. Україна опинилася в зоні французької «відповідальності». Ще у вересні 1918 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за чорноморськими портами. 24 листопада перші антантівські десанти висадилися в Севастополі, а в середині грудня почалася висадка 15-тисячного десанту в Одесі. Цим подіям присвячено окрему збірку спогадів.

Про бойові дії в Одесі республіканських військ УНР з білогвардійцями, яких підтримали французи, залишив детальні спогади представник радянського табору Ф. Анулов. Помітно, що симпатії автора в цьому протистоянні саме на боці петлюрівців. Війська Директорії, залишивши місто 18 грудня, утворили Південний фронт, щоб «стежити» за збройними силами

Антанти, оскільки лідери УНР намагалися уникати будь-яких конфліктів із військами союзників. У своїх спогадах товариш міністра закордонних справ УНР, А. Марголін передав настрій тих днів: усі погляди були зосереджені на Одесі, очікували появи там із-за моря нових «варягів». Крім французів, також десантовано дві грецькі дивізії. Як згадував сучасник тих подій Я. Кефелі, це викликало хвилю піднесення серед грецького населення Одеси, адже їх співвітчизники прибули на допомогу «єдиновірній Росії». 25 січня 1919 р. франко-грецькі війська зайняли Миколаїв, а 29-го – Херсон. Упевненість у неминучості відродження Російської імперії на Заході виявилася надто сильною. Лідери Британії та Франції свої стосунки з Директорією намагалися узгоджувати з позицією вождів Білого руху, що не могло негативно не позначитися на майбутні українсько-французькі переговори.

Другою силою, що в цей час претендувала на Україну, була радянська Росія, лідери якої не могли допустити втрати українських земель, тим більше, що популярність більшовиків та їх ідеології серед українського населення передусім у великих містах та на сході була досить значною. Тож відразу з послабленням німецької окупації в Україні та відповідно крахом гетьманського режиму, більшовики активізували свої дії з поширення радянської влади, використовуючи для цього всі можливі засоби.

Саме в таких несприятливих зовнішньополітичних умовах і змушена була починати свою діяльність Директорія. Необхідність маневрувати між різними зовнішніми силами часто змушувала її лідерів приймати не виважені та непослідовні рішення. Ще з початку повстання, оголосивши гетьмана своїм ворогом та підбуривши проти нього більшість українського суспільства, Директорія розв'язала руки своїм опонентам – більшовикам. Саме вони, використавши слушний момент, привернули на свій бік не лише пролетаріат у містах, а й частину селянства та навіть повстанських отаманів, зокрема М. Григор'єва, Н. Махна та ін.

Одночасно в Україну вступили більшовицькі дивізії, сформовані у «нейтральній зоні» протягом літа – осені 1918 р. І якщо діяльність селянських загонів розглядалася як внутрішньополітична справа, то наступ 1-ї та 2-ї Українських повстанських дивізій викликав дипломатичну полеміку Києва з Радою Народних Комісарів (РНК). Точне відтворення обміну дипломатичними нотами надає нам у своїй праці В. Винниченко. Більше того, він додає свої коментарі та пояснення, що значною мірою збільшують інформативність мемуарів як історичного джерела. Зокрема він вказує, що, починаючи з 31 грудня 1918 р., між урядом Директорії та РНК відбувався обмін дипломатичними нотами з приводу дій радянської армії на території України. Комісар закордонних справ Г. Чичерін відкидав звинувачення української сторони, наголошуючи, що в Україні немає радянської регулярної армії, а війну проти Директорії веде Український радянський уряд і повстанці. Г. Чичерін також називає причину цієї війни, відкрито звинувачуючи українську владу в репресіях проти трудящих на Харківщині.

Останнє спеціально виділяється В. Винниченком, адже воно негативно зображує діяльність отамана П. Болбочана, якого автор засуджує і в інших уривках мемуарів. Ще одним аргументом, що наводить Г. Чичерін у своїх звинуваченнях дій Директорії, стали переговори з Антантою про надання допомоги у боротьбі з більшовиками, тобто проти трудящих мас, які прагнуть встановити в Україні справжню народну владу.

Відповідь на закиди Г. Чичеріна намагається дати сам В. Винниченко, посилаючись на власні ж записи того часу. Цим він підкреслює, що Директорія переговорів із Антантою до 30 січня не вела. Підставою ж до слів радянського комісара він називає таємну телеграму П. Болбочана французькому командуванню в Одесі, санкцій на яку йому Директорія не надавала. Однак свідчення В. Винниченка у своїх спогадах спростовує генерал О. Греков. Він, зокрема, вказує, що 9 січня 1919 р. В. Винниченко особисто викликав його і повідомив, що генерал повинен їхати в Одесу для

переговорів із французьким консулом Емілем Енно. Більше того, О. Греков вказує, що Директорія не була схильна до його кандидатури, однак на прохання французів має їхати саме він. І хоч переговорів з Емілем Енно та генералом д'Ансельмом провести не вдалося, сам факт контактів із французькою владою 11-12 січня, на нашу думку, є беззаперечним. Тож і спроби В. Винниченка перекласти всю вину за конфлікт із радянською Росією на П. Болбочана є непереконливими.

Мемуари дають також певний матеріал і про саму війну Директорії з радянськими військами, що складалася для українців вкрай невдало. Більшовицька армія особливого опору не відчувала, і вже 6 лютого 1919 р. зайняла Київ. Ще раніше, 2 лютого, відразу після завершення роботи Трудового конгресу, уряд УНР змушений був переїхати у Вінницю.

Наступ більшовиків і переїзд Директорії у Вінницю змусив уряд УНР ще більше зосередитися на зовнішньополітичній діяльності, шукаючи при цьому реального союзника. З двох можливостей – Антанти та Добровольчої армії – більшість схилилася саме на бік Франції, адже Антанта, на відміну від денікінців, принаймні публічно не заперечувала факт незалежної України і була схильною до переговорів. Як вказує у своїх спогадах А. Денікін, чим більше в Україну вдиралися більшовики, тим більшою ставала орієнтація УНР на країни Антанти. Мемуари Є. Коновальця свідчать, що на той момент В. Винниченко був захоплений технічною перевагою Антанти і вірив, що таємна зброя французів – містичне «фіолетове проміння» й танки, на придбання яких виділено 15 млн. карбованців, швидко знищать більшовиків.

Про проведення переговорів із французьким командуванням, яке очолювало окупаційні сили Антанти на півдні України, згадує О. Греков. Так, він вказує, що головним завданням цих переговорів для УНР стала домовленість про допомогу союзників з метою відновлення своєї влади над усією Україною. Перший етап переговорів відбувся на станції Бірзула, куди

прибув французький полковник Фрейндберг та українська делегація у складі С. Остапенка, І. Мазепи та С. Бачинського.

Про перебіг і результати цих переговорів згадує в мемуарах їх учасник, І. Мазепа. Зокрема він відзначає ту зневагу, з якою ставився до української делегації антантівський полковник, змушуючи її йти на різні поступки. Фактично це були не переговори, а ультимативні вимоги однієї сторони, тоді, коли інша хоч якось намагалася зберегти своє обличчя. Головні умови французької сторони – відставка В. Винниченка, В. Чеховського та С. Петлюри, як преамбула майбутніх рішень була поза компетентністю делегації, а небажання французької сторони відкласти це питання на майбутнє фактично призвело до припинення переговорів. Самі ж умови майбутнього договору (7 пунктів), наведені у спогадах І. Мазепи, В. Винниченка, А. Денікіна, були настільки неприйнятними для УНР, що лише надзвичайна ситуація змушувала український уряд їх розглядати.

В. Винниченко у своїх мемуарах приділив досить значне місце опису цієї ситуації, показуючи всіх її учасників у найгіршому вигляді. Не забувши згадати своїх давніх «опонентів», С. Петлюру та отаманів, він також розкритикував дії та позицію всієї делегації, українських політиків, які згодні були йти на такі неприпустимі поступки, і головне – французьких військових та політиків, які відкрито знущалися з Директорії. В. Винниченко наголошує, що французи вели себе гірше, ніж німецькі генерали, вимагали всього, натомість не давали ніяких обіцянок чи гарантій щодо захисту УНР, чи навіть визнання її суверенітету. Було очевидно, що Україна розглядалася ними суто, як частина Російської імперії, а всі їх уподобання зосереджувалися на Добровольчій армії. Це у спогадах підтверджує генерал О. Греков. Під час приватної розмови полковник Фрейндберг заявив йому, що Франція не схильна мати будь-які справи з Директорією.

Подальші дії української влади були передбачуваними. Не маючи можливості зупинити наступ більшовиків, вона була згодна на будь-які

умови. Відставка В. Чехівського та В. Винниченка стала реальністю, причому кожен із них віднісся до неї по-різному. Якщо Чехівський заявив про свою відставку ще у Києві, то В. Винниченко відчував себе ображеним, хоч і намагається у «Відродженні нації» це приховати за заявами на кшталт «я гордий з того, що Капітал зробив мені честь, примисливши мене до тих, з якими він не може вжитись».

Інакше описує ці події О. Греков. Він вказує, що головні свої сподівання В. Винниченко і В. Чехівський покладали в цей час не на Антанту, а на переговори з більшовиками, куди відправлено делегацію на чолі з О. Мазуренком. Однак переговори з Москвою виявилися безуспішними, і наступ радянських військ не припинявся. Саме ця невдача й підштовхнула В. Чехівського до відставки, а В. Винниченко будучи розумною людиною, сам був не проти в такий непевний час опинитися за кордоном. С. Петлюра в свою чергу не зрікся влади, а відмовившись від членства в УСДРП, зберіг за собою місце в складі Директорії.

П. Христюк із розчаруванням, однак доволі точно описує події, в яких опинилася Директорія. «Говорили з Антантою: домагались визнання, невтручання і тому подібних самостійницьких і демократичних речей. Телеграфували без кінця до Москви: домогались знову признання, невтручання, щирої відповіді. Результат був один: ні там, ні там не визнавали, втручались, йшли з огнем і мечем».

11 лютого 1919 р., після відставки кабінету Чехівського сформовано новий уряд УНР, який очолив С. Остапенко. З його складу виведено всіх соціалістів. Головним завданням уряду стало проголошення налагодження стосунків з Антантою, і саме в цьому напрямку зосереджувалися всі зусилля. «Голова кабінету С. Остапенко і в день, і в ночі невтомно виглядав з Вінниці французьких танків». Внутрішня ж робота залишилася практично без уваги. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, саме в період дій кабінету С. Остапенка в тилу та на фронті анархія і хаос досягли найвищого щабля. Не було навіть

спроби розв'язати нагальні внутрішні питання, що підштовхувало населення в бік більшовиків.

Головне ж своє завдання – переговори з Антантою – С. Остапенко доручив міністру закордонних справ К. Мацієвичу. Як зазначає учасник цих переговорів О. Греків, особливих перспектив у делегації УНР не було. Українська сторона не до кінця виконала всі попередні умови, зокрема не відбулася відставка С. Петлюри, а від французької сторони в світлі останніх подій вимагалось тепер значно більше. Зазначимо, що допомога проти більшовиків на той час означала не лише поставку озброєння, а й фактично звільнення всієї території від радянських військ. Переговори затягнулися, причому не на користь України. Останню спробу досягнути компромісу і змусити С. Петлюру піти у відставку відкинута на засіданні Директорії 5 березня 1919 р. Це рішення лише дозволило французам затягувати переговори, перетворивши їх у безперспективні. Про безрезультатність переговорів свідчив той факт, що в ці дні розпочався широкомасштабний наступ більшовиків на Півдні. Французи відводили свої війська до Одеси, плануючи їх евакуацію. В березні більшовицькі війська під командуванням М. Григор'єва зайняли Миколаїв та Херсон. На одеському напрямку на станції Березівка французи залишили червоним значні трофеї, зокрема артилерію та 5 танків. На початку квітня почалася евакуація військ союзників із Одеси, більшу частину з яких вже розкладено більшовицькою пропагандою. Ці події належним чином висвітлено в радянській мемуаристиці.

Керівник Війська Донського, отаман П. Краснов у своїх спогадах вказує дві причини пасивності військ Антанти: по-перше, на Заході були зацікавленні в послабленні Росії, адже пам'ятали про її загрозу британським інтересам у Персії та Близькому Сході; по-друге, через втому світовою війною солдати Антанти не виказували ніякого бажання воювати. Вже перебуваючи в еміграції, С. Петлюра у зверненні «Народе Український!» на

честь 5-ї річниці появи УНР пояснював невдачі стосунків з Антантою тим, що «зачарована споминами про колишню могутню Росію, великодержавна Європа не хотіла допомогти надмірним змаганням народів, що творили власні демократичні держави».

Тим часом під тиском радянських військ залишки Директорії змушені були залишити Вінницю і переїхати до Рівного та Станіславова. У Рівному під захистом Волинського корпусу отамана В. Оскілка 9 квітня С. Петлюрою та А. Макаренком санкціоновано створення нового Кабінету міністрів. Орієнтацію на Антанту визнано помилковою, і хоча офіційно стосунки не було розірвано, переговори припинилися самі собою. Пошуки союзників фактично припинено, й Директорія тимчасово зосередилася на своїх внутрішніх проблемах.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, бачимо, що у спогадах усі автори відзначили скрутне становище, у якому опинилася Директорія вже в січні 1919 р. Переговори з Антантою, на думку мемуаристів, стали тими заходами, якими УНР сподівалася переломити хід подій та перехопити стратегічну ініціативу в більшовиків. Однак переговори відразу виявили нерівноправність сторін, реальних дивідендів Директорія так і не отримала, а вже в квітні під тиском радянських військ Антанта сама змушена була евакуювати експедиційні сили з чорноморських портів.

Війна УНР проти А. Денікіна залишила небагато мемуарних свідчень. Про бойові дії з Добровольчою армією розповідають переважно спогади українських військових. Це в першу чергу мемуари М. Омеляновича-Павленка, який у 1919 р. був генералом для особливих доручень штабу Головного отамана С. Петлюри. Значний матеріал про збройний опір УНР також надають спогади командира 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка, начальника штабу групи Січових стрільців, генерала-хорунжого М. Безручка командира гарматної бригади Січових стрільців Р. Дашкевича, командувача Київської групи Армії УНР Ю. Тютюнника.

Про перші збройні сутички між петлюрівцями та білогвардійцями в Києві 31 серпня 1919 р. розповідається в мемуарах командира 1-го кінного полку Чорних запорожців П. Дяченка. Із ветеранів Галицької армії, як приклад, можна навести спогади О. Левицького та В. Галана. В них йдеться про боротьбу з денікінцями та вимушений перехід у табір противника.

Недостатньо відображено українсько-білогвардійську війну в мемуарах представників «Білого руху». Для них Петлюрівський фронт був другорядним, «окраїнним». Так, керівник відділу пропаганди у Збройних Силах Півдня Росії (ЗСПР) К. Соколов дає загальну характеристику національній політиці білогвардійців. Сам командуючий ЗСПР теж побіжно згадує про конфлікт із Директорією, розглядаючи її, як противника «несерйозного». Однак про епізодичні військові дії з петлюрівцями залишили мемуари безпосередні учасники тих подій із білогвардійського табору: І. Рубцов, командир ескадрону 1-го Уланського Петроградського полку, С. Афанасьєв, поручик цього ж полку. Про бойовий шлях Кримського кінного полку в Україні розповідає нарис, складений на підставі спогадів 14 його колишніх офіцерів.

Зі зрозумілих причин у радянській мемуаристиці українсько-білогвардійська війна не знайшла свого висвітлення. Проте для розуміння військово-політичної ситуації в Україні, як приклад, можна навести спогади О. Селевкіна, який згадує про бойові дії радянського автобронедивізіону в київському напрямку в серпні 1919 р. У цілому історико-мемуарна література дозволяє з різних аспектів висвітлити проблему українсько-білогвардійського протистояння у 1919 р.

Події, що передували війні УНР з Добровольчею армією, загальновідомі. У серпні 1919 р. радянські війська залишали Україну, а у київському напрямку з різних сторін просувалися як республіканські частини Директорії, так і білогвардійські формування. 21 серпня 1919 р. біля станцій Христинівка та Шпола війська Директорії «наштовхнулися» на передові

частини білогвардійської 2-ї Терської пластунської бригади. 23 серпня зі штабу С. Петлюри в українські частини надійшов наказ – утримуватися від ворожих акцій за відношенням до денікінців. Керманічі Директорії ще мріяли про демаркаційну лінію Дніпром з новим «союзником». Серед них панував настрій, що воювати з А. Денікіним – це «воювати з Антантою». У своїх спогадах П. Дяченко писав, що «нам і в голову не приходило, що, маючи спільного ворога – більшовиків, – будемо битися з денікінцями». По-іншому на це дивилися в білогвардійському таборі. Головнокомандувач Добровольчою армією А. Денікін вказував, що Директорія, була йому, як союзник, не потрібна.

30 серпня 1919 р. республіканські війська УНР (основу яких становив 3-й корпус Галицької армії) під командуванням А. Кравса увійшли в Київ. Проте накази, щоб взяти під контроль мости і зайняти Дарницю, не було виконано. І вранці 31 серпня денікінці теж почали проникати в Київ. Відразу ж у місті почалися збройні сутички. Так, П. Дяченко у спогадах відзначив, що білогвардійці роззброїли Мазепинський полк і після перестрілки за допомогою бронепотяга захопили станцію Київ-Товарний. На вимогу денікінського командування А. Кравс відвів українські частини з Києва на 25 км у західному напрямку. Так перемога повернулася поразкою. За словами П. Дяченка, солдатській масі «було цілковито незрозуміло, чому ми маємо відходити, а не денікінці, чому без бою віддали Київ».

Для переговорів із білогвардійським командуванням відправлено українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком. Але їй, як і слід очікувати, компромісу з Денікіним досягти не вдалося. На думку В. Винниченка, переговори Петлюрі слід було розпочати не з контрреволюціонером та «соціальним і національним катом» А. Денікіним, а з більшовиками, щоб спільно з ними діяти проти білогвардійців. Не виправдалися надії Директорії й на підтримку з боку Антанти, лідери якої в боротьбі з більшовизмом зробили ставку не на УНР, а на Добровольчу армію

А. Денікіна. Пізніше в мемуарах М. Омелянович-Павленко писав, що влітку 1919 р. всі зусилля української армії треба було спрямувати на завоювання Одеси і Причорномор'я, щоб таким чином встановити прямий зв'язок із Антантою. Однак Петлюру «манив» Київ.

Як свідчать мемуари, небажання денікінського керівництва піти на військовий союз із Директорією пояснювалося не лише ворожістю до «українського сепаратизму», а й поінформованістю про суперечності в українському таборі між лідерами УНР та ЗУНР. 4 вересня уряд УНР видав відозву до населення, в якій фактично визнавав стан війни з білогвардійцями. Як згадував А. Денікін, над Києвом петлюрівські аероплани розкидали прокламації з закликом звільнити місто від чужоземців. А «першим» днем українсько-білогвардійської війни вважається 14 вересня 1919 р., коли відбувся інцидент на станції Затишся (залізниця Роздільна – Бірзула). Там 2-й Переяславський кінний полк під командуванням полковника М. Аркаса «Другого», сина відомого представника українського національно-культурного руху Миколи Аркаса (1852-1909), роззброїв 5-й Новоросійський ескадрон Зведеного драгунського білогвардійського полку під командуванням ротмістра О. Ляшкова.

Мемуаристи по-різному висвітлюють події 14 вересня. Представники «білого табору» звинувачують М. Аркаса у підступності, оскільки з О. Ляшковим вони разом навчалися у військовому училищі та протягом кількох днів стосунки між обома сторонами були доволі дружніми. Саме цим і скористався український полковник, який несподівано роззброїв добровольчий ескадрон, а ротмістр О. Ляшков у цій ситуації застрелився. М. Омелянович-Павленко у своїх мемуарах, посилаючись на М. Аркаса, навпаки писав, що українська розвідка донесла про підготовку білих сил розпочати рекогносцировку позицій Переяславського полку. Коли у відповідь М. Аркас вислав сторожові загони, то їх обстріляли білогвардійці, і це змусило його атакувати ст. Затишся. Як би там не було, але «гармати

почали самі стріляти». Отже, із локальних сутичок назрівав повномасштабний військовий конфлікт.

Українські війська поділялися на Київську групу УНР, що займала позиції в районі Монастирище – Христинівка – Умань – ст. Яроватка, та Волинську групу, розташовану уздовж лінії Гайворон – Ананьєв – ст. Мардарівка. Особовий склад української армії потерпав від нестачі зброї та амуніції. Ще у червні 1919 р. українська делегація на чолі з Г. Сидоренком у Парижі під час роботи мирної конференції уклала угоду про купівлю на 7,8 млн. дол. військового майна в Американській ліквідаційній комісії. Проте внаслідок фактичної ізоляції та військових дій уряд УНР нічого так і не отримав. Становище погіршувала епідемія тифу, що охопила війська. Так, у 1-й бригаді Січових стрільців щодня захворювало до 100 військових. Щоправда у середині вересня Директорія отримала нового союзника в особі Н. Махна. Під тиском білогвардійців у район Умані зі сходу відійшла 20-тисячна повстанська махновська армія. Для Н. Махна союз із Директорією, яку він розглядав, як буржуазну та контрреволюційну, мав компромісний та тимчасовий характер, про що відверто у своїх спогадах сказав П. Аршинов. 20 вересня на ст. Жмеринка представники махновського командування підписали угоду про спільні дії з УНР проти білогвардійців. Махновці отримали від українських військ набої, змогли відпочити та реорганізувати свою армію і передати поранених та хворих на піклування українського Червоного Хреста. Недовговічний союз розпався наприкінці вересня, коли армія Н. Махна прорвала ворожий фронт, здійснила 400-км рейд на Катеринославщину, дезорганізувавши білогвардійські тили.

Проігнорувавши процедуру формального оголошення війни, Добровольча армія в 20-х числах вересня розпочала активні дії проти українських військ. Особливістю петлюрівсько-денікінського фронту було те, що на півночі, в районі Коростень – Житомир зосередилася «третя сила» в особі Червоної армії. Відтак білогвардійці на київсько-уманському напрямку

діяли проти Директорії пасивно, намагаючись тільки прикувати в цьому районі українську армійську групу генерала А. Кравса.

Активно ж діяти на Півдні України проти військ УНР повинні були білогвардійські частини «Новоросійської області ЗСПР», до складу якої входили також і тиліві гарнізони Криму, Херсона, Миколаєва, Одеси. Зосередивши свої сили, денікінці розпочали наступ у напрямках на Бірзулу та Балту, здобувши незабаром станції Любашівку, Затишся та Мардарівку. 23 вересня білогвардійські формування «Новоросійської області» розпочали загальний наступ і в уманському напрямі. У цей же день на спільному засіданні представників УНР та ЗУНР ухвалено негайно оголосити війну ЗСПР.

За мемуарними свідченнями в українських військах не було бойового піднесення. Так, в районі Ольгопіль – Гайворон вони відходили навіть тільки при появі ворожої кавалерії. Вересневі бої для армії УНР закінчилися невдачею. Галицька армія в цих боях фактично участі не брала, її керівництво ще сподівалося, домовитися з країнами Антанти про майбутній політичний статус Галичини, уникаючи боїв з А. Денікіним. Тож для Директорії виникла нова загроза – можливість виходу Галицької армії з війни.

На початку жовтня для Київської групи військ УНР продовжувалася позиційна боротьба, між тим як Волинська група на бірзульському напрямку зазнала ряд нових невдач. Мемуарні свідчення розповідають про вдалі дії білогвардійського Кримського кінного полку в районі Кодима – Крижопіль. Вражений невдачами на фронті, С. Петлюра 7 жовтня ухвалив текст ноти «До держав Антанти й держав усього світу». У цьому документі керівництво УНР домагалася, щоб «держави Антанти примусили генерала А. Денікіна залишити територію України й дали можливість Правительству Української Народної Республіки установити лад і спокій на вільній українській землі». Однак Париж та Лондон уже зробили свій вибір на користь денікінської

армії, яка в той час, переслідуючи більшовиків, стрімко наближалася до «білокам'яної».

10 жовтня командування УНР вирішає контратакувати противника. 12 жовтня українські війська під командуванням М. Омеляновича-Павленка перейшли в наступ, що стало повною несподіванкою для денікінців. 3-я Залізна дивізія 14 жовтня повернула УНР Бершадь, а 6-та Запорізька – Ольгопіль. Але 3-й корпус Галицької армії не підтримав успіх частин УНР. Пасивністю галичан скористалися денікінці. Вони перейшли в наступ на ділянці Київської групи УНР, поставивши під загрозу тили Волинської групи, яка ще продовжувала вести наступальні дії. 16 жовтня білогвардійська піхота здобула Гайсин, 42-й Донський козачий полк 17 жовтня зайняв Брацлав, а наступного дня – Тульчин. Загроза тиловим комунікаціям змусила українські війська 19 жовтня знову залишити Бершадь та Ольгопіль.

Ситуація виявилася критичною. 22 жовтня 1919 р. У Штабі Головного отамана відбулася нарада. Як згадував прем'єр І. Мазепа, Петлюра заявив «що мусимо бути готові до всяких несподіванок з боку керівників Галицької армії». На початку листопада становище української армії погіршилося. У своїх мемуарах начальник штабу групи Січових стрільців М. Безручко згадував, що в умовах холодів військо не мало теплої одягу та взуття, почалося дезертирство. Так, 4-й полк стрільців із 11-ї дивізії прибув на фронт у кількості 1500 багнетів, а через декілька днів у наявності їх залишилася тільки половина. Були проблеми і з командним складом. Наприклад, у 10-й дивізії її командири захворіли на тиф. Їх посади обійняли два сотники, які «зовсім не могли справитися з дорученими їм обов'язками». Поширення епідемії тифу мало згубні наслідки для діючої армії. За висловом лікаря проскурівського лазарету, «воші заїдали українську державу».

6 листопада 1919 р. укладено сепаратну угоду між командуванням Добровольчої армії та Галицької про входження останньої до складу ЗСПР. Щоправда в угоді наголошувалося, що «Галицька Армія не буде воювати з

армією отамана Петлюри, яка бореться на фронті». Її керівництво сподівалося отримати в особі А. Денікіна союзника в майбутній боротьбі проти поляків за Галичину. Як влучно написав у спогадах Ю. Тютюнник, і поляки, і росіяни намагалися розколоти український національний табір. «З тактичних міркувань одні хотіли, щоб цей удар обов'язково був зроблений руками наддніпрянців, а другі – щоб зробили то галичани».

Перехід галичан на сторону противника поширив песимістичні настрої серед військ УНР. 11 листопада білогвардійці без бою зайняли Жмеринку. В цей же день без опору до Могилева-Подільського увійшов денікінський Кримський кінний полк, захопивши в місті значні трофеї. Командування Добровольчої армії, скориставшись розвалом українського фронту, почало перекидати війська проти наступаючої Червоної армії та селянсько-повстанських загонів, які своїми діями деморалізували білогвардійський тил. Так, наприклад, на Миколаївщині постали Висунська та Баштанська селянські республіки, що знайшло відзвук у мемуарній літературі.

Фактично українсько-білогвардійський фронт як такий перестав існувати. Проти республіканської армії Директорії діяли невеличкі білогвардійські підрозділи, що налічували не більше 2,5 тисяч військових. 14 листопада денікінці оволоділи Баром. Наступного дня диктатор ЗУНР Є. Петрушевич залишив українську територію та виїхав у Відень. Перебуваючи в еміграції, він обстоював лише інтереси Галичини і ніколи вже не повертався до праці з колишніми лідерами УНР. 17 листопада С. Петлюра, передавши Кам'янець-Подільський польським військам, переїхав у Проскурів. 22 листопада батальйон білогвардійського Сімферопольського полку зайняв Проскурів. Армія УНР відступила до Старокостянтинова. Про жахливий відступ війська, перевантаженого обозами з хворими та пораненими, згадував у спогадах начальник артилерії дивізії Січових стрільців, полковник Р. Дашкевич. Армія УНР опинилася у так званому

«трикутнику смерті» Любар – Чорторія – Остропіль, оточена ворожими арміями: польською, червоною, білогвардійською.

У ніч із 5 на 6 грудня С. Петлюра виїхав у Варшаву, призначивши командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника. На нараді військових прийнято рішення перейти до партизанських форм збройної боротьби. І 6 грудня 1919 р. з'єднання УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка вирушили білогвардійськими тилами у свій Перший зимовий похід. Отже, українсько-білогвардійське протистояння завершилося військовим розгромом УНР. Однак, зайнявши Правобережну Україну, денікінська армія зосередила значні сили проти військ Директорії та повсталого селянства і зазнала поразки у боротьбі з радянською Росією. А. Шкуро, який у 1919 р. очолював 3-й Кубанський кінний корпус Добровольчої армії, у своїх спогадах відзначив, що гасло «єдина та неподільна Росія» не передбачало федеративний устрій, як наслідок – збройна боротьба з С. Петлюрою, непорозуміння з Кубанською Радою, кровопролитні зіткнення з Дагестаном та Азербайджаном. Це розпорошувало сили, перешкоджало створенню єдиного антибільшовицького фронту».

Отже, аналіз мемуарної літератури з досліджуваного питання дає можливість стверджувати:

По-перше, маючи спільного ворога – більшовиків, ні УНР, ні Добровольча армія не спромоглися подолати політичні суперечності та досягти компромісу.

По-друге, українсько-білогвардійська війна стала поворотним етапом в історії Української революції. Зазнавши поразки, уряд УНР втратив територію і роль самостійного політичного чинника.

По-третє, петлюрівсько-денікінський конфлікт виявив відсутність внутрішньої консолідації серед українських політичних сил, проілюстрував розбрат між урядами ЗОУНР та УНР.

По-четверте, лідери Білого руху не досягли головної мети. Незважаючи на поразку, уряд УНР не припинив своєї діяльності, а українське військо продовжило боротьбу за державність в нових умовах 1920-1921 рр.

Останній період діяльності Директорії (квітень – грудень 1919 р.), в часи якого відбулося ряд важливих історичних подій, значно менше відображений в мемуарній літературі. Це пояснюється передусім тим, що його учасники, перебуваючи на межі неминучої поразки, значно менше уваги приділяли опису поточних справ, більше апелюючи до переможного минулого. Однак це не зменшує його значущість та історичний інтерес.

Підставою вважати початком цього періоду є фактичний розкол Директорії на Рівненську та Станіславівську групи після її від'їзду з Вінниці. Уряд, а також С. Петлюра та А. Макаренко переїхали до Рівного, інші ж – до Станіслава. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, такі дії С. Петлюри були зумовлені необхідністю продовжувати опір більшовикам на півночі країни, хоча реально всі розуміли, що, переїхавши в Галичину, він міг втратити залишки популярності серед військових, і, отже, владу. Відтак, не зважаючи на думку більшості, він і відбув на Волинь, де фактично монополізував владу в своїх руках. Відставка уряду С. Остапенка і призначення меншістю в Директорії уряду Б. Мартоса стало початком нової політичної доби в історії досліджуваного періоду, адже формально колегіальний орган фактично перетворився в допоміжний осередок при С. Петлюрі. На відміну від попереднього, уряд Б. Мартоса значно «полівішав». У своїй декларації, текст якої вміщено у спогадах П. Христюка, зазначено, що завданням діяльності нового уряду зокрема є практичне втілення у життя Акту соборності 22 січня 1919 р. Селянам обіцялася демократична земельна реформа, а робітникам – відновлення повноцінної роботи підприємств. Будучи змушеним боротися за

впливовість із більшовиками, Б. Мартос включив у декларацію ідею трудових рад, що мали здійснювати контроль над усіма державними органами.

Це повинно було не допустити зловживання влади і допомогти подолати ту анархію й безвладдя, які відбувалися в країні. Однак, на думку автора мемуарів, такий проєкт було легше проголосити, аніж навіть реально спланувати, чи тим більше впровадити в життя. Значно реалістичніше, відповідно до існуючих умов виглядала зовнішньополітична доктрина нової влади, а саме боротьба за незалежність власними силами без залучення військової допомоги будь-якої іноземної держави. Лозунги нового уряду були зорієнтовані передусім на селянство, і його метою стало «перетягування» на свій бік тих селянських отаманів, які раніше підтримали більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі. Взагалі, в середовищі членів уряду на той час не було традиції показувати свою недовіру до нового плану дій, хоч реальних сподівань на його успішне втілення по всій Україні майже не було.

У квітні 1919 р. Директорія пережила одну з найбільш небезпечних для себе подій – «оскілковщину». Отаман В. Оскілко, колишній царський прапорщик, що з перших місяців Директорії став ледь не самовладним правителем Волині, після встановлення «лівого» кабінету Б. Мартоса спробував здійснити державний переворот і заарештувати всю Директорію та її уряд. Причини цього виступу досить докладно подає у своїх споминах сам Б. Мартос, який зокрема вказує, що найбільшу зацікавленість у цьому перевороті відігравали праві українські партії, які втратили владу і планували цим кроком позбавитися і Директорії, і її уряду. Визнаючи, що цей переворот був одним із найнеприємніших явищ для національного престижу, колишній голова уряду намагається дати йому максимально об'єктивну оцінку. Він вказує, що вина людей, які з колишніх сотників опинилися на чолі багатотисячних армій, не менша, ніж у тих, хто їх туди призначав. Схожу

думку висловлює у своїх спогадах і Є. Коновалець, наголошуючи на тому, що основна вина заколоту лежить на галичанах, відомих своїми консервативними поглядами.

Прямим винуватцем заколоту Б. Мартос називає начальника штабу Північного угруповання військ УНР, генерала В. Агапієва, який вів переговори як з правими партіями, так і з денікінцями, і відповідно був зацікавлений у перевороті. Початком же самого повстання вважається відмова В. Оскілка виступити з військом на схід проти більшовиків. 28 квітня 1919 р. С. Петлюра видав наказ про зняття отамана з посади, а як відповідь – 29 квітня, зранку віддані отаманові війська зайняли Рівний і взяли під варту весь уряд. Однак члени Директорії на чолі з С. Петлюрою перебували тоді в Здолбуніві, що й врятувало їх від арешту. Сил захопити Здолбунів у В. Оскілка не було, і саме це дало можливість С. Петлюрі придушити бунт наступного дня. Як зазначає Б. Мартос, більшість козаків В. Оскілка не розуміли всієї ситуації, і сам похід на Здолбунів їм представлено, як спробу звільнити С. Петлюру, який наче потрапив до рук більшовиків. У подальшому відозви самого С. Петлюри, який закликав не коритися заколотникові Оскілку, відіграли вирішальну роль. Уже 30 квітня Рівний було зайнято військами Головного отамана, а весь уряд звільнено з-під варті.

Цей заколот вміло використали поляки, які практично без опору зайняли Луцьк та захопили значні склади з амуніцією. Сам же В. Оскілко разом із В. Агапієвим втекли у Польщу. Для самої Директорії цей заколот мав ще більш шкідливі наслідки – він настільки послабив армію, що уряд 5 травня змушений був залишити Рівний і згодом перебратися в Галичину. Війська УНР у цей час спиралися на Збруч, утримуючи лише декілька повітів на схід від річки.

Подальшу сторінку історії Директорії В. Винниченко своїх мемуарах іронічно у називає «вагонним табором», коли під владою українського уряду лишалися лише кілька кілометрів залізничного полотна, на яких

розташовувалися вагони з владою, партіями та військом. Таку саму оцінку, тільки в менш категоричних висловах дають цьому періоду також І. Мазепа та Б. Мартос, наголошуючи, що уряд весь час пересувався лінією Броди – Золочів – Тернопіль. Частина офіцерства, більшість якого походила з царської армії, лише чекала моменту, щоб перейти до А. Денікіна. Отамани ж у цей час взагалі не визнавали будь-якої влади та діяли на власний розсуд. Регіонами поширився звичайний грабіж, що прикривався назвою «реквізиції». Однак і перебування на території Галичини не могло тривати довго, адже 14 травня 1919 р. армія польського генерала Ю. Галлера розпочала широкомасштабний наступ, зайнявши 2 червня столицю ЗУНР – Тернопіль. Волочиськ на той момент контролювали вже більшовики, яких із поляками розділяла смуга шириною 20 км.

Не менш значущим для долі Директорії цього часу виявився заколот П. Болбочана, організований ним у Проскуріві 9 червня 1919 р. Сам цей заколот В. Винниченко іронічно назвав виступом «другого національного героя проти першого», показуючи, що він став наслідком того самовладдя, яке Петлюра дозволяв своїм отаманам, і яке стало однією з причин падіння Директорії. Приводом же до цього виступу Б. Мартос називає запровадження Державного інспекторату, що мав виявляти контрреволюційні елементи в армії та боротися з ними. Це викликало зворотну реакцію правих сил, які після придушення виступу В. Оскілка продовжили працювати в уряді. Саме вони вирішили використати полковника П. Болбочана як подальшу заміну С. Петлюрі.

Головою Директорії мав стати Є. Петрушевич. Справжнім організатором цієї змови став С. Шемет, який зумів умовити П. Болбочана розпочати виступ. Зазначимо, що останнього за наказом Петлюри вже призначено в Італію, щоб вирішати там справу повернення українських полонених. Були спроби залучити до заколоту проти С. Петлюри також Є. Коновальця, чи принаймні заручитися його підтримкою, однак керівник

Січових стрільців заявив, що підтримає призначення Болбочана лише тоді, коли воно буде проведено легально, що малоймовірно. Цим він фактично відмовив заколотникам і підштовхнув їх до рішучих дій.

Основною ударною силою, на яку планували опертися заколотники, був Запорізький корпус, що на той час передислокувався з Румунії. Саме ним у 1918 р. командував П. Болбочан, відтак і були сподівання на підтримку козаками свого колишнього керівника. С. Шемет організував агітацію серед солдатів, щоб вони вимагали призначення комендантом корпусу саме свого колишнього командира. 9 червня П. Болбочан із прихильниками прибув до штабу Запорозького корпусу в Проскурові та оголосив себе командувачем. Однак досить швидка реакція уряду не дозволила заколотникам отримати реальну владу в корпусі, частини якого в цей час тримали фронт проти більшовиків під Шепетівкою. Отже, до Проскурова для вирішення ситуації на місці направлено спочатку державного інспектора В. Кедровського. Однак після провалу переговорів проти заколотників відправлено агентів петлюрівської контррозвідки, підтриманих полком ім. Д. Дорошенка, які заарештували П. Болбочана. С. Шемету вдалося втекти у Польщу. 10 червня відбувся суд над заколотником, а 24-го його розстріляно.

Обидва ці заколоти, досить детально описані мемуаристами, наочно продемонстрували слабкість та ненадійність позицій Директорії, яка не могла опертися навіть на свою армію. Перехід до «лівої» орієнтації після призначення кабінету Б. Мартоса не лише посилив розкол між соціалістами та самостійниками, а й між політиками УНР та ЗУНР, які відповідно підтримували «ліву» та «праву» лінію орієнтації в майбутній політиці Української держави. Реакцією на цей розрив і стали організовані правими два військових виступи. Однак остаточному розриву стосунків між галичанами та східними українцями на той час завадили зовнішні умови, а саме наступ польських та більшовицьких військ, який взагалі поставив під сумнів факт існування української влади. Для організації подальшого опору

необхідним було об'єднання всіх збройних сил УНР проти єдиного ворога. Однак цьому завадила одна важлива обставина, а саме призначення Є. Петрушевича диктатором. Це відразу зустріло опір із боку «лівого» уряду Директорії, члени якого не могли зрозуміти й прийняти таку зміну в політиці представників галицького громадянства. Через це було вирішено, що акт передачі влади Є. Петрушевичу від 9 червня 1919 р. є незаконним, і тому «диктатура» не є правовою. Це значною мірою й посилювало конфронтацію між галичанами та УНР.

Інакше факт об'єднання обох армій та перехід Галицької армії за Збруч оцінив В. Винниченко. Він назвав дії галицьких політиків «боягузством», адже вони, відкинувши пропозиції більшовиків про антипольський союз, зрадили свій народ. «Буржуазні» прагнення галицьких політиків, що не наважувалися опертися на народні маси, а сподівалися лише на власну армію, виявилися утопічними, адже Польща мала значно більший військовий потенціал. Тож останні дії Національної Ради, а також і надання Є. Петрушевичу статусу диктатора призвели до втрати Галичини, однак врятували С. Петлюру та його «отаманщину».

Центром нової об'єднаної влади після відступу за Збруч галичан став Кам'янець-Подільський, який вдалося відстояти від більшовиків. Так 6 червня 1919 р. розпочався останній етап Директорії – Кам'янецький, який остаточно довів неспроможність української влади у форматі Директорії відстояти свою незалежність. Суттєві спогади про цей час нам залишили І. Мазепа, який дав опис та власний аналіз політичних подій літа 1919 р., та М. Омелянович-Павленко, який досить детально охарактеризував ситуацію в армії та перебіг війни проти більшовиків і денікінців. Саме М. Омелянович-Павленко вказує, що відразу після об'єднання Галицької армії з армією Директорії розпочалася її уніфікація, перетворення у справжню, регулярну бойову силу. За зразок взято структуру галицького війська, яке й стало головною ударною силою в цей час.

У політичному житті української влади такої уніфікації досягнуто не було. Як зазначає І. Мазепа, в цей час у Кам'янці-Подільському існувало дві влади: «ліва» у вагонах та «права» (галичани) в самому місті. Таке «двовладдя» й змусило С. Петлюру на початку серпня 1919 р. відійти від революційних ідей та розпочати більш тісну співпрацю з правими силами. Результатом таких дій стала відставка Б. Мартоса та формування нового уряду, який очолив І. Мазепа. Колишній прем'єр зберіг посаду міністра фінансів. З цього приводу сучасник відзначив: «нетерпеливо жде з-за кордону аеропланів з друкованими грошми, – це, мабуть, єдиний тепер обов'язок міністра фінансів – діждатись тих грошей і роздати».

Однак І. Мазепа також не зміг подолати протиріччя між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем, які особливо загострилися з початком наступу армії А. Денікіна на Україну. Ставлення до цієї нової загрози було неоднозначним – якщо для східних політиків білогвардійська армія була природнім ворогом, адже її лідери ніяким чином не визнавали можливостей існування незалежної української держави, то для галичан порозуміння з А. Денікіним означало можливість налагодження стосунків з Антантою, відтак отримання її підтримки проти польських зазіхань.

У військовому плані об'єднання армій дало Директорії суттєву перевагу. Відтепер під командуванням С. Петлюри було майже 80 тисяч воїнів, які мали досвід війни з поляками та більшовиками. Подальша реорганізація армії, про яку згадує М. Омелянович-Павленко, перетворили її на контрольовану та боєздатну одиницю. Єдине командування здійснював генерал М. Юнаків, який очолював Штаб Головного отамана. Проте в самій армії, як і в Галицькій частині, так і в Дієвій (Наддніпрянській) серед офіцерів, як свідчить у своїх «Спогадах» М. Омелянович-Павленко, переважали песимістичні настрої, викликані значною перевагою білогвардійської Добровольчої армії, що здійснювала наступ Україною теж у двох напрямках: на Київ та Одесу. Командувач Галицькою армією, генерал

М. Тарнавський писав у мемуарах, що С. Петлюра запевнив його, що з боку білогвардійців небезпека не загрожує, а в разі конфлікту частина денікінців перейде на бік УНР.

Незважаючи на все, в липні – серпні наступ республіканських військ проти більшовиків тривав, що знайшло відображення у спогадах українських військових. Наприклад, мемуари І. Вінника, які є фактично єдиним джерелом з історії Житомирської курсантської школи, що відзначилася в боях із більшовиками за Проскурів. Вирішальним моментом наступу української армії стало взяття Києва. 30 серпня Галицька група генерала А. Кравса увійшла у столицю, про що розповідається у численій військовій мемуаристиці. Однак того ж дня у Київ увійшли й передові загони денікінців, що змусили галичан залишити місто. Саме ця подія мала теж значний відгук у мемуарах сучасників, адже вона фактично поклала край сподіванням Директорії на відновлення своєї влади над Україною. Так, сам М. Омелянович-Павленко пояснює факт втрати Києва наказом Петлюри не вступати в сутички з Добровольчою армією. Інакше пояснюють причини відступу з Києва інші мемуаристи. Полковник Генштабу армії УНР В. Чабанівський відкрито звинувачує галицькі частини у тому, що ті не виконали наказу підірвати мости, що могло б зупинити наступ білогвардійців, і таким чином утримати Київ.

І. Мазепа причиною таких дій галицьких воїнів називає їх недостатню політичну підготовленість та незнання реалій життя Наддніпрянської України. На його думку, висловлену в спогадах, шанси укріпитися в Києві були, враховуючи незначну кількість білогвардійського загону, що увійшов у місто. Однак А. Кравс не прийняв бою через те, що не вбачав у денікінцях ворогів, а розглядав їх швидше, як союзника проти більшовиків. Цікаві свідчення залишив старший син українського громадського діяча Є. Чикаленка – Л. Чикаленко. Пізніше, перебуваючи у Кам'янці-Подільському, Л. Чикаленко зустрівся з Є. Петрушевичем і запитав: чому ж

відбулася «київська трагедія»? Лідер ЗОУНР відповів: «За Денікіним стоїть ціла Антанта а на конфлікт з нею ми не підемо». Аргумент Л. Чикаленка, про те, що у свій час отаман М. Григор'єв розгромив війська Антанти і здобув Одесу, на «диктатора» ніяк не подівав.

У характерній для себе манері відгук дав і В. Винниченко, який один із тих небагатьох, хто не покладав всю вину виключно на Кравса. На його думку, «отаманщина» приречена самим заграванням із А. Денікіним відтак, була нездатною обороняти Київ. Незважаючи на такий «пошук винного» у мемуарній літературі, більшість авторів реально вказує, що відступ із Києва став початком кінця союзу галичан та військ УНР, а в перспективі – кінця й Директорії. Варто зазначити, що сам генерал А. Денікін у своїх спогадах однозначно вказує, що він і не розраховував на союз із Директорією, адже вважав, що йти разом із людиною (С. Петлюрою), яка прагне розпаду Росії, є недопустимим. Отже, Директорія та Добровольча армія опинилися в стані війни.

Подальші дії Директорії нагадують справжню агонію. Використовуючи в черговий раз зміну політики від «лівої» до «правої», уряд УНР звернувся за допомогою до Антанти. І. Мазепа пояснює цей крок останньою можливістю зберегти державність, адже на цей раз головним виступало не політичне питання, а питання національної державності, яке в свій час покладено в основу розв'язання територіальних суперечок у Парижі. Хоч особливих надій на цей документ сам І. Мазепа не висловлює, однак дає зрозуміти, що нічого іншого йому як главі уряду не лишалося. Не дуже сподівався на успіх і С. Петлюра, поступово розпочавши таємні переговори з поляками, які були присутні в Кам'янці-Подільському як спостерігачі.

Реакцію на це звернення до Антанти найкраще за всіх, на нашу думку, оцінив В. Винниченко, порівнявши «кам'янецький уряд» із віслюком, якому в черговий раз показали клопоть сіна, щоб він заспокоївся. Адже результати роботи спеціальної європейської місії, що мала розібратися в українських

реаліях, була суто показовою і ніяким чином не могла вплинути на наступ А. Денікіна. Описи подальших бойових дій між денікінцями та українською армією знаходимо в мемуарах їх безпосередніх учасників як з боку українців, так і білогвардійців (цю проблему автором пропонованого дослідження вже розглянуто вище). І якщо перші свою увагу акцентують на тих несприятливих умовах, що супроводжували бойові дії (відсутність ліків, перевагу ворога в кінноті та артилерії, відсутність боєдатних резервів), то офіцери Добровольчої армії більше звертаються до проблем, побічно викликаних війною, а саме: активізацію селянського повстанського руху в тилах та уповільнення наступу на Москву. Як військову загрозу, вони розглядають українську армію виключно в світлі можливого її з'єднання з повстанцями, що може допомогти більшовикам.

Завершення доби існування Директорії в світлі поразок її армії було очевидним. Прискорила його епідемія тифу, що поширилася у війську, зробивши його практично небоєдатним. За цих умов, прагнучи врятувати своїх солдатів, керівництво Галицької армії підписало сепаратну угоду з білогвардійським командуванням. Цю подію досить яскраво висвітлено у спогадах ад'ютанта генерала М. Тарнавського – Д. Палієва, який описує ті складні умови, за яких укладено перемир'я з денікінцями. На його думку, це була остання можливість врятувати від загибелі 15 тисяч хворих за досить вигідних умов: збереження автономії армії, надання їй медичної допомоги та перепочинку. І хоч політики, зокрема Є. Петрушевич, відразу цю угоду скасували, врятувати ситуацію це не могло. Галицька армія практично повністю втратила боєдатність, і через тиждень угоду поновлено з уточненням, що бійців Галицької армії, які переходять під командування А. Денікіна, не будуть використовувати для війни з С. Петлюрою.

Після розпаду армії відбувся й остаточний розпад політичної сили уряду УНР. 16 листопада 1919 р. після загальної наради уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Кам'янець-Подільський і відбув у Відень. Того

ж дня польські війська зайняли останню столицю УНР, змусивши С. Петлюру, який отримав фактично диктаторські повноваження, однак не знав як їх використати, виїхати у Проскурів. Інші члени Директорії, А. Макаренко та Ф. Швець, остаточно склавши свої повноваження, також відбули за кордон. З усіх членів Директорії, що майже рік до того успішно розпочала протигетьманське повстання, лишився сам С. Петлюра, який перейняв на себе всю повноту влади, однак реально втратив залишки державної території. За планом командарма УНР В. Тютюнника передбачалося відійти у розташування польських військ (з якими укладено перемир'я), дати відпочити армії, а потім рушити на білогвардійські тили, адже денікінці вже самі відходили під тиском червоних. Відступ на підконтрольні полякам землі був останньою спробою врятувати від знищення і хвороб залишки української армії, командування над якою знову перейшло до М. Омеляновича-Павленка (В. Тютюнник помер у Рівненському лазареті), який і розпочне реалізацію цього плану під час вже Першого зимового походу. Сам С. Петлюра незабаром відбув у Варшаву. 24 грудня 1919 р. постановою спільного засідання центральних комітетів партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів вся повнота влади в Україні передавалася уряду на чолі з І. Мазепою. При цьому ні про Головного отамана, ні про Директорію вже не згадувалося. Це стало не лише фактичним, а й юридичним завершенням доби Директорії в Україні.

Мемуаристика, зокрема військова, по суті є унікальним джерелом, де висвітлено подальший перебіг визвольних змагань: Перший та Другий зимові походи армії УНР, участь українських формувань в радянсько-польській війні 1920 р., селянсько-повстанський антибільшовицький рух. У цій літературі відображено яскраві бойові епізоди, діяльність окремих військових підрозділів та повстанських загонів. Проте це були вже останні спалахи Української революції 1917-1921 рр.

Отже, найменш інформативним, за мемуарною літературою, видається останній період історії Директорії – період її перебування у Рівному та Кам'янці-Подільському. І це не зважаючи на такі інформативні джерела, як спогади двох прем'єр-міністрів: Б. Мартоса та І. Мазепи. Їх мемуари, містячи значний документальний матеріал, дуже стисло дають авторське бачення самих подій, що є зрозумілим із погляду на їх тогочасний статус, адже будь-який коментар в цьому випадку став би оцінкою результатів власної політики, що були далеко не втішними. Відтак автори найчастіше або просто викладають факти, як це роблять Б. Мартос і М. Омелянович-Павленко, або намагаються приховати свої особисті враження за документами, як І. Мазепа. Інша група мемуарів щодо останнього періоду Директорії також не викликає достатньої довіри через надмірну емоційність чи політичну заангажованість, як у В. Винниченка, представників ЗУНР та діячів Білого руху.

Розглянувши висвітлення періоду існування Директорії в мемуарній літературі, можемо зробити ряд висновків. Так, більшість мемуаристів незалежно від своїх політичних уподобань намагаються дати об'єктивне уявлення про події зазначеного періоду та їх місце в загальній історії. Кожен із них із власної позиції оцінює значення Директорії, підкреслюючи її прогресивність у період повалення режиму Гетьманату (за винятком мемуаристів із гетьманського табору), однак в подальшому оцінка подій та заходів, здійснених новою владою значно різниться. Захоплення перемогою, стримана критика революційних перетворень – це та неоднорідність, що притаманна саме мемуарній літературі. Спроби проведення соціальних реформ, які залишилися на папері, побудова власної армії, стосунки з більшовиками та Антантою – все це не знаходить однозначної оцінки в мемуарній літературі. І з цим можна погодитися, аналізуючи різні сторони та періоди існування досліджуваного режиму. Визначене більшістю мемуаристів загальнонародне піднесення, викликане відозвами С. Петлюри, поява майже 300-тисячної армії, відступ з України окупаційних німецьких

військ – все це давало майбутній владі значні політичні перспективи, про що й зазначає більшість сучасників. Успіх повстання, боєздатність нової армії, особливо її основи – корпусу Січових стрільців, лише посилювала це враження. Однак у реальності перемога була лише одна – повалення консервативного гетьманського режиму, який навіть за спогадами його апологетів втратив підтримку в суспільстві.

Подальша історія Директорії, і це яскраво прослідковується в мемуарах, стала постійною боротьбою за вплив і владу різних політичних сил як на державному рівні (протистояння В. Винниченка – С. Петлюри), так і на нижчих рівнях: боротьба між політиками та військовими, між «правими» та «лівими», між представниками Директорії в регіонах та селянськими отаманами, які дуже швидко розчарувалися в новій владі. Все це, поєднане з наступом більшовиків і розгортанням селянських повстань, поставило Директорію на грань катастрофи ще в січні 1919 р. Відступ до Вінниці, зміна правлячого кабінету, переговори з Антантою стали тими заходами, які мемуаристи однозначно вважають спробами Директорії переломити хід подій, щоб перехопити у більшовиків стратегічну ініціативу. Директорія навіть пожертвувала одним зі своїх членів – В. Винниченком, що також посилює розбіжність трактування подій у мемуарах. Однак і це не дало достатніх дивідендів через фактичне припинення переговорів із французьким командуванням. Єдиною подією, що позитивно оцінюється мемуаристами, став Акт соборності 22 січня 1919 р., однак і в його описі ми бачимо різні позиції – від піднесено-захопленого в спогадах галичан, до побутово-недовірливого в східних українців. Отже, проаналізувавши мемуарну літературу щодо діяльності Директорії, можемо відзначити інформативність наявних спогадів у якості ґрунтового історичного джерела, яке дозволяє не лише відтворити перебіг подій, а й проаналізувати їх з позицій сучасників, досліджуючи той реальний стан речей, який був прихований як за текстами офіційних документів, так і за емоціями авторів мемуарів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Лекція – це систематичне, цілісне, аргументоване, усне викладення навчального матеріалу.

Провідна роль під час лекції належить викладачу. Найголовнішим завданням лекції є викладення основ історії, ознайомлення з новітніми досягненнями історичної науки, озброєння студентів методологією предмета та самостійної роботи над ним. Адже викладач змушує студентів активно думати, брати участь у процесі вирішення поставленої конкретної проблемної ситуації, самостійно відкривати для себе наукові проблеми.

Студент має оволодіти методикою самостійної роботи під час лекційного заняття та відпрацювання лекції. Насамперед у студентів денної і заочної форм навчання необхідно сформувати вміння не лише слухати, а й сприймати, усвідомлювати зміст лекції; систематизувати і групувати одержані знання в конспектах; уміти творчо осмислювати матеріал лекції у процесі самостійної роботи та ін.

Лекцію необхідно не лише уважно слухати й ретельно засвоїти, а й обов'язково записувати, конспектувати. Сутність конспектування полягає в процесі розумового засвоєння та стислому викладенні прослуханого чи прочитаного. Під час конспектування лекції студент має чітко зрозуміти тему і план викладу матеріалу, вміти відрізнити істотне від другорядного, усвідомити зв'язок між окремими положеннями, засвоїти закономірності, гіпотези, оцінки та висновки. Для цього необхідно конспектувати лише головні ідеї, концептуальні положення та висновки, а також їх докази, аргументи. Загалом запис лекції має бути максимально стислим, але конкретним і точним за змістом.

Структура лекції складається з трьох частин: вступу, основного змісту та висновків. У вступі викладач визначає предмет лекції, формулює її актуальність, мету, головну ідею, вказує джерела і літературу, рекомендації

щодо подальшого самостійного вивчення теми. У другій частині лекції висвітлюються головні питання її змісту. З кожного питання формулюються короткі висновки, робляться узагальнення, які завершують певну частину змісту лекції й підводять її до наступного розділу. Записи мають складатися не тільки з теоретичних положень і висновків, а й супроводжуватися необхідними фактами, що підтверджують ці положення. У висновках підбивається логічний підсумок розкритої теми, формулюються загальні положення, рекомендації.

Записи мають бути зручними для їх подальшого використання та економними за технікою виконання. Зошит для запису має містити великі поля, куди вносяться доповнення, власні думки при подальшій самостійній роботі з історичними джерелами та літературою. Важливим є вмінням виділяти окремі положення, висновки, їх докази та обґрунтування, для чого використовують поля, колонки, умовні знаки, підкреслення окремих положень, термінів, важливих дат, фактів тощо. З метою прискорення темпу конспектування лекції застосовуються скорочення окремих слів. Зокрема, використовують аббревіатури, загальноприйняті скорочення («іст.», «напр.», «н. е.», «с/г», «соц.-ек.», «політ.»).

Конспект лекції бажано опрацювати того ж дня, коли вона прослухана. Особливу увагу слід приділяти термінологічно-понятійному апарату.

Орієнтовна методика відпрацювання теми лекційного заняття:

1. вивчити програму навчальної дисципліни та робочу навчальну програму;
2. визначити місце теми цієї лекції в структурі навчальної дисципліни за тематичним планом;
3. з'ясувати всі питання, які необхідно опрацювати;
4. вивчити навчальний матеріал, який є в конспекті, уточнити обсяг відсутнього матеріалу на основі контрольних питань, завдань для контрольної роботи і питань, винесених на іспит (див. програму навчальної

дисципліни та робочу навчальну програму);

5. визначити літературу, в якій є необхідний навчальний матеріал, та послідовність його засвоєння;

6. кожен навчальний матеріал опрацювати в такий спосіб:

- прочитати його в динаміці, щоб зрозуміти загальну сутність;

- повторно прочитати навчальний матеріал, осмислюючи кожне слово і речення;

- за третім разом виокремити основні поняття, сутність явищ і процесів, їх структуру і зміст, а також зв'язки між ними;

7. записати все це в конспект чи оформити доповіддю;

8. установити зв'язок із попереднім вже опрацьованим навчальним матеріалом;

9. захистити матеріал, самостійно відповівши на питання викладача з цієї теми.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Однією із найбільш результативних, дієвих форм засвоєння складних або дискусійних тем курсу є **семінарські заняття**. Семінари сприяють закріпленню матеріалу лекційного курсу, вчать студентів самостійно працювати і творчо мислити, робити висновки і давати оцінки явищам і подіям, сприяють формування системного підходу щодо розуміння історичних процесів, заохочують студентів вчитися правильно формулювати та висловлювати свої думки під час обговорення тем.

Головна **мета** семінарських занять – поглибити і систематизувати вивчення найбільш важливих, складних і актуальних тем курсу з історії України.

У вищій школі використовуються різні **типи семінарських занять**. Передусім слід підкреслити важливість проведення вступних семінарських занять, тобто на початку вивчення всього курсу.

- **Семінар – розгорнута бесіда.** Характерна особливість – чітко сформульовані, тісно пов'язані між собою питання певної теми, які формулюються як пізнавальне завдання і на які студенти мають давати відповіді в результаті самостійного вивчення програмного матеріалу. Структурно семінар-бесіда має обов'язкові складові, які викладач прагне раціонально використати в процесі роботи:

1. Вступне слово викладача, під час якого він визначає місце питань, що виносяться на обговорення, їх зв'язок з питаннями, що вивчалися раніше, ставить конкретне завдання цього семінарського заняття.

2. Основна частина семінару – це бесіда з питань, що виносяться на заняття. Викладач ставить запитання до всієї групи, але вибирає серед бажаючих того, хто буде відповідати першим. Надалі до обговорення питань залучаються інші студенти, які доповнюють чи виправляють своїх

попередників. Так семінарське заняття переростає в розгорнуту бесіду з групою.

3. Заключне слово викладача до окремого питання потрібне, якщо проблема не з'ясована повністю чи розкрита неправильно. За цих умов викладач зобов'язаний доповнити чи уточнити питання. Обов'язковим є заключне слово після розгляду всієї теми. Викладач оцінює рівень підготовки студентів до заняття, виставляє відповідні бали, підбиває підсумки та робить узагальнення з теми, дає завдання на наступне заняття.

- **Семінар доповідей і повідомлень.** Під час семінару доповідачі послідовно й логічно викладають свої думки, аргументуючи їх конкретними фактами. Інші студенти уважно слухають виступаючого, зазначають слабкі та сильні сторони його доповіді з метою доповнити, виправити колегу чи вступити з ним у полеміку.

Структурно семінар доповідей і повідомлень складається з таких елементів: вступне слово керівника семінару, доповіді студентів з окремих питань, обговорення та оцінювання кожного виступу; підбиття підсумків заняття викладачем.

- **Семінар-диспут.** Семінари дискусійного характеру сприяють виробленню в студентів уміння обговорювати проблеми і знаходити шляхи їх вирішення, висловлювати й аргументувати свої погляди, слухати один одного, виступати в ролі критиків.

Ефективність проведення дискусії досягається за умови дотримання такої схеми семінарського заняття: проблема (завдання), яка потребує вирішення; гіпотеза, створюється ситуація, за якої учасники семінару повинні самостійно з'ясувати проблему; науковий пошук, вирішення проблеми шляхом зіставлення різних думок, їх аргументації та доказу на основі раніше набутих знань.

Отже, особливості проведення будь-якого виду семінарського заняття свідчать, що воно передбачає вироблення студентом на основі вивченого матеріалу власного погляду на конкретну проблему, формування

самостійного та оригінального мислення. Кожен студент повинен усвідомити, що семінар проводиться не лише заради перевірки й оцінювання успішності його знань.

При підготовці до семінарського заняття радимо дотримуватися наступних порад:

1. Докладно ознайомтеся з темою і планом заняття, кожним із винесених на розгляд питань.
2. Знайдіть рекомендовані джерела та літературу, насамперед обов'язкову.
3. Прочитайте документальні джерела (мемуаристику) й основну літературу до кожного з питань семінару, намагаючись осмислити прочитане.
4. Законспекуйте необхідний матеріал, випишіть цитати.
5. Те саме зробіть із додатковою літературою, маючи на меті з'ясувати окремі деталі того чи іншого питання.
6. Складіть план і текст свого виступу на семінарському занятті з кожного питання.

Підготовка доповіді. Доповідь, яку планується виголосити на семінарі, має відповідати таким вимогам:

- 1) методологічно правильно і повно розкрити зміст вибраного питання;
- 2) показати самостійну роботу над історичними джерелами та літературою;
- 3) продемонструвати вміння планувати чітко все те, що вивчається, й зрозуміло формулювати головні питання доповіді.

Слід розрахувати, щоб час доповіді не перевищував 10 хв.

Основою для підготовки семінарських занять є **першоджерела** - мемуарні твори (спогади, щоденники, листування). Саме вони дають можливість засвоїти зміст найважливіших історичних подій Української революції 1917-1921 рр. Лише засвоївши джерела, можна ґрунтовно підготуватися до відповідей на основі питання семінару.

Готуючись до семінарського заняття, насамперед, слід :

1. Прочитати конспект відповідної лекції та опрацювати рекомендований джерельний матеріал з історії Української революції.

2. Доцільно використовувати публікації сучасних наукових періодичних видань історичного характеру.

В ході семінарського заняття, під керівництвом викладача, аналізуються різні варіанти поставлених питань, вирішуються спільні проблеми, виправляються помилки допущені у відповідях на виступах.

Семінар – це активне, творче заняття, де студенти вчаться формулювати і обґрунтовувати вирішення питань, чітко аргументувати свої відповіді даними із першоджерел і літератури, вчаться захищати і відстоювати свою думку у діловій дискусії.

Тема 1. Мемуаристика як вид історичних джерел.

План

1. Мемуаристика як вид історичних джерел.
2. Особливості джерел наративного походження.
3. Класифікація мемуарних творів.

Рекомендована література

1. Войцехівська І. Мемуаристика / Ірина Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–366.
2. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кривецький. – Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. – 31 с.
3. Малик А.О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. (За матеріалами української періодики у міжвоєнний період) // Українська періодика: Історія і сучасність. Третя Всеукр. теор. конф. (22-23 грудня 1995 р). – Львів, 1995. – С. 83-85.

- 4.Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А.О. Малик. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 74 с.
- 5.Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Микола Мушинка [Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини, Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині]. – К., 2005. – 128 с.
6. Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / Р.Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31 –58.
- 7.Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: Матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83–102.

Тема 2. Українська Центральна Рада в мемуаристиці.

1. Утворення Центральної Ради.
2. Український національний конгрес.
3. Українізація збройних сил. Всеукраїнські військові з їзди.
4. III Універсал. Проголошення УНР.
5. Війна з радянською Росією.
6. Брестські переговори. Відновлення УНР.

Рекомендована література

1. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. I- II. – 535 с.

2. Нариси історії Української революції 1917-1921 рр. / В.Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 2011. Кн.1. 388 с; К.: Наукова думка, 2012. Кн. 2. 464 с.
3. Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. – № 8.- С. 126-154; № 9. - С. 108-149; № 10. - С. 122-158; № 11. - С. 113-155.
4. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
5. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
6. Омелянович – Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). / М. Омелянович – Павленко. – К.: Темпора, 2007.- 608 с.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Київ, 1996. –Т. 1. – 580 с., Київ, 1997. Т. 2.– 424 с.

Тема 3. Гетьманат П.Скоропадського у спогадах сучасників.

1. Переворот 29 квітня 1918 р.: причини та наслідки.
2. Внутрішня політика: аграрна реформа, будівництво збройних сил, культурно-освітня сфера.
3. Зовнішні відносини Української Держави.
4. Антигетьманський повстанський рух.
5. Падіння Гетьманату.

Рекомендована література

1. Скоропадский П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / П. П. Скоропадський / редкол.: Я. Пеленський (голов. ред.) та ін.– К. – Філадельфія: Б. в., 1995. – 493 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. III. – 535 с.

3. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Упоряд. К. Ю. Галушко / Д. І. Донцов. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
4. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920)./ Д. Дорошенко. - Ч. 2. – Львів, 1930.
5. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. – Відень, 1931.
6. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок з споминів) / Н. Король.– Нью-Йорк, 1967.
7. Пархоменко В., Шитюк М. Українська Центральна Рада та Гетьманат П. Скоропадського в мемуарній спадщині. Миколаїв: Іліон, 2017. – 196 с.
8. Пархоменко В. А. Щоденники Д. Донцова та Є. Чикаленка – як джерело з історії Гетьманату 1918 року в Україні // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2013. – Вип. 3.35. – С. 218–222.

Тема 4. Директорія УНР у світлі мемуарних свідчень.

1. Утворення Директорії УНР.
2. Трудовий конгрес.
3. Отаманщина.
4. Переговори з Антантою та радянською Росією.
5. Військові дії проти більшовиків та денікінців.
6. Перший та Другий Зимові походи.

Рекомендована література

1. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України. 1990.– Ч. III. – 535 с.

2. Капустянський М. О. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році // Україна 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 19-286.
3. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
4. Пархоменко В. А. Війна УНР з білогвардійською Добровольчою армією 1919 року у світлі мемуаристики // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.32. – С. 270–279.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921рр.: Спогади / Ісак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
6. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. - Мюнхен: П. Белей, 1958. – 251 с.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920. - Київ: Темпора, 2005.

Тема 5. Мемуаристика про ЗУНР

1. «Листопадовий зрив».
2. Проголошення ЗУНР та її внутрішня політика.
3. Переговори з Антантою.
4. Військові дії в Галичині в 1918-1919 рр.
5. Причини поразки ЗОУНР.

Рекомендована література

1. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.
2. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: Червона Калина, 1931. - 149 с.
3. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 95–104.

4. Пархоменко В. А. Втрата державності ЗОУНР (квітень-листопад 1919 р.) в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 69. – С. 56–62.

5. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. - Львів, 2003. – 313 с.

Тема 6. Селянсько-повстанський рух в Україні 1918-21 рр. у спогадах сучасників.

1. Антигетьманські повстання у 1918 р. Отаманщина.
2. Повстанська армія Н. Махна.
3. Антибільшовицький селянський рух у 1919-1921 рр.
4. Селянсько-повстанський рух на Миколаївщині: Баштанська та Висунська республіки.

Рекомендована література

1. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. – К. – Вінниця: Історичний клуб «Холодний Яр», 2011. – 512 с.
2. Доценко О. Зимовий похід (6.12.1919-6.5.1920). - Київ, 2001. - 368 с.
3. Дяченко П.Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запоріжців Армії УНР/ П.Г. Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
4. Махно Н. Воспоминания. / Н. Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
5. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ НАПИСАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ

Обов'язковим компонентом вивчення дисципліни є підготовка рефератів з найбільш актуальних та складних тем курсу.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або мемуарного джерела, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень або виклад основних положень певних видань чи їх частин.

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті студентом знань з історії Української революції крізь призму вивчення мемуарної літератури, вміння та навичок працювати з науковою літературою самостійно аналізувати та узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою рефератів студент глибше вивчає найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, вчиться правильно оформлювати роботу та докладати результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

- 1) вибір теми;
- 2) підбір і вивчення спеціальної літератури;
- 3) складання плану реферату;
- 4) викладення змісту теми;
- 5) оформлення реферату;
- 6) усний виклад реферату.

1. Вибір теми. Студент повинен обирати тему, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. При обиранні теми необхідно враховувати її забезпеченість науковими джерелами і методичною літературою. Остаточо

вибір теми фіксується викладачем. Довільна зміна теми студентом не дозволяється.

2. Підбір літератури і джерел. Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек.

Для написання реферату студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури (в даному випадку мемуарної) до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, твори.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Наукова література.
- Спогади, щоденники, листування.
- Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час по даній проблемі. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

2. Складання плану. Характеристика роботи.

Реферат повинен включати такі структурні елементи:

- ✓ Титульна сторінка
- ✓ Зміст
- ✓ Вступ
- ✓ Основний текст
- ✓ Висновки
- ✓ Додатки (в разі потреби)

✓ Список джерел та літератури.

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП є обов'язковою частиною реферату, в якому стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, формулюються цілі дослідження.

Вступ пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність її вивчення. Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості даної теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати в своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, студент дає коротку характеристику джерел, робить висновок про цінність цих праць для даної роботи.

Далі студент приступає до викладу матеріалу **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ**. Основна частина реферату складається з розділів та підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми.

Заключна частина реферату має містити **ВИСНОВКИ**, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики. У висновках автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення даної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи. Вступ і висновки реферату разом не повинні перевищувати одну чверть його обсягу.

Відразу після висновків, в разі потреби, йдуть **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити конспекти, анкети тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- Вступ займає 1–3 сторінку друкованого тексту.

- Висновки – 2–3 сторінки друкованого тексту.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок. На яких вони розміщуються.

4. Викладання змісту теми

Після підбору і вивчення літератури, визначення плану реферату слід приступити до узагальнення та систематизації зібраного матеріалу. Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним та послідовним.

5. Оформлення реферату (вимог, які висуваються щодо рефератів).

Починається робота з титульного листа, який оформлюється згідно зі зразком. Після титульного листа, на другій сторінці реферату подається план роботи.

Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату.

Усі сторінки, починаючи з третьої, послідовно нумеруються з проставлянням арабських цифр за загальним правилом у нижньому правому куті, без крапки в кінці. Слід мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступних сторінок.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через півтора міжстрокових інтервали комп'ютера, з обов'язковим додержанням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу — 20 мм, зліва — 25 мм, справа — 10 мм. Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 20 друкованих сторінок тексту.

Складання списку джерел і літератури. Написання самостійного творчого дослідження, яким є реферат закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана студентом в процесі роботи. Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті.

До літератури відносяться мемуарні твори (спогади, щоденники, листування), монографії, підручники, навчальні посібники, наукові статті та ін. Дані джерела розміщуються в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім — назву праці, місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена у збірнику робіт, журналі чи газеті, то після назви ставиться дві косі лінії, а далі назва збірника чи журналу, місце, рік видання та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті, крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Наприклад:

1. Каліберда Ю.Ю. Історія вільного козацтва за мемуарами учасників національно-визвольних змагань в Україні (1917-1921 рр.) // Збірник наукових праць. – Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. – Вип. 2. – Кн. 1. - С. 65-77.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які студент використовує при написанні реферату. Рекомендується наступний варіант оформлення посилань. Нумерація усіх посилань з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з указанням сторінки.

Наприклад: [11, с. 145].

6. Усний виклад реферату

Після написання реферату студент повинен його зміст доповісти на семінарському занятті. Студент протягом 7-10 хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на запитання викладача та інших учасників семінару.

За результатами обговорення написаного і докладеного реферату студенту виставляється відповідна кількість балів, які враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Додаток 1

Зразок оформлення титульного листа реферату

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Історичний факультет

Кафедра історії

Реферат
на тему:
«МЕМУАРНА СПАДЩИНА Д. ДОРОШЕНКА»

Виконав(ла):

Студент(ка) 514- ої групи
ПІБ.

Перевірив:

Д. іст. наук, професор

Пархоменко В.А.

Миколаїв – 2019

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО КОНСПЕКТУВАННЯ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

Конспектування — стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень. При конспектуванні мемуарного джерела необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть прізвище автора мемуарного твору, його назву та вихідні дані.

2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з історичними подіями про які розповідається у творі, текстом загалом та особою автора спогадів.

3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть основну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.

4 Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).

5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов:

5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.

5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.

5.3. Назви глав, розділів мемуарної праці обов'язково вказуються точно.

5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.

5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.

5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.

6. Працюючи над мемуарами, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.

7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.

8. Перевірте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.

9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який мемуарний твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за додатковими джерелами.

ОРІЄНТОВНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОГО КОНТРОЛЮ.

Методи контролю

1. Форма поточного контролю – усне опитування, тестування з теми на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань з теми;
2. Періодична форма контролю – виконання кредитних контрольних робіт, розробка проектів та їх захист, творчі роботи (презентації).

ПОТОЧНИЙ ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО НАПИСАННЯ ТЕСТІВ

У світовій практиці ефективним, найпоширенішим та інноваційним методом контролю навчальних досягнень студентів вважають **тестування**. Тестове завдання охоплює систему завдань різного рівня складності, що дають змогу якісно, об'єктивно й відносно швидко вимірювати результати навчально-пізнавальної діяльності студентів. Сучасна методика пропонує тест як інструмент визначення рівня знань, умінь, за допомогою якого можна не лише виявити якість навчання, але й одержати інформацію для прийняття рішень щодо вдосконалення цього процесу.

При підготовці до поточного тестового контролю слід звернути увагу на головні події, дати, визначення, історичні постаті та їх роль, проголошені документи.

Мета поточного тестового контролю – виявлення рівня освоєння базового матеріалу студентами.

У навчальному процесі викладачем самостійно розроблено тести для оцінки досягнень студентів та ефективності навчальної діяльності.

Характерні ознаки тесту: відносна простота процедури; безпосередня фіксація результатів; зручність математичної обробки результатів; короткочасність застосування; можливість застосування індивідуально й для цілої групи.

Як метод контролю тести виконують функції:

- *діагностична* – виявляють рівень знань, умінь й навичок, оцінюють розумові здібності студентів;

- *навчальну* – стимулюють пізнавальну активність студентів, спрямовану на опанування знаннями, уміннями й навичками;

- *виховну* – дисциплінують студентів, допомагають виявити й подолати прогалини у навчанні, формують інтерес до навчальної дисципліни, а також прагнення розвивати власні здібності.

Основні форми тестових завдань:

Класифікація тестових завдань охоплює:

- завдання закритої форми (з вибором однієї або кількох правильних відповідей);

- завдання відкритої форми;

- завдання на встановлення відповідності;

- завдання на встановлення послідовності.

Завдання закритої форми складається з двох основних частин. Перша частина охоплює постановку завдання і може бути представлена у формі питання або незакінченого твердження. Друга частина тестового завдання закритої форми – відповіді на запитання або варіанти закінчення твердження першої частини, одне з яких правильне.

Тестові завдання відкритої форми не мають запропонованих варіантів відповідей. Серед відкритих завдань виокремлюють два типи. Один з них вимагає коротку відповідь, яку може перевірити комп'ютер. Другий тип завдання має форму есе, яке перевіряє викладач. Отож той, хто тестується, самостійно створює відповідь на завдання, вписуючи на відведених місцях пропущені слова, дати, цифри, імена або дуже стислий текст за обмеженою завданням кількістю слів.

Таку форму тестових завдань використовують для виявлення, наприклад, знання історичних подій, термінів, назв, імен, фактів, дат, причинно-наслідкових відносин тощо. Водночас ці завдання виявляють

уміння студентів письмово передати суть (головне), відповідаючи на запитання кількома словами або одним-двома простими реченнями.

Завдання на встановлення відповідності. Завдання, де потрібно елементам однієї множини поставити у відповідність елементи іншої, називають завданнями на встановлення відповідності. Вони ефективні для контролю й самоконтролю знань. З їхньою допомогою перевіряють так звані асоціативні знання, тобто знання про зв'язок форми і змісту, сутності і явища, співвідношення між різними предметами, властивостями, законами. У завданнях цієї форми встановлюється відповідність елементів одного стовпця елементам іншого.

Завдання на встановлення правильної послідовності. Завдання на встановлення правильної послідовності використовують в тих випадках, коли потрібно перевірити знання студентів правильної послідовності подій, імен, дат. Вони допомагають формувати у студентів алгоритмічне мислення, навички. Завдання цієї форми корисні для усвідомлення студентами об'єктів, явищ, а також логіки процесів.

Автором сформовано завдання для тестування відповідно навчально-тематичного плану дисципліни.

Орієнтовні завдання для самостійного контролю

Тема: Українська Центральна Рада

1. У мемуарній спадщині Є. Чикаленка відзначається, що утворення Центральної Ради відбулося за участю діячів національного руху: .....
2. Спираючись на спогади М. Грушевського та В. Винниченка назвіть головні політичні партії, що склали основу ЦР.
3. Що означає у військовій мемуаристиці поняття «українізація багнетів»?
4. Якими за свідченнями П. Скоропадського були головні результати з'їду представників Вільного козацтва 3-6 жовтня 1917 р.?
5. Спираючись на спогади Є. Чикаленка назвіть українські політичні партії, що зайняли автономістську та самостійницьку позиції щодо вирішення подальшої долі України.
6. Яке головне значення, на думку В. Винниченка, для ЦР мало проведення Всеукраїнського Національного Конгресу в квітні 1917 р.?
7. Коротко охарактеризуйте зміст універсалів ЦР, наведених у спогадах В. Винниченка та П. Христюка, порівняйте їх оцінку.
8. Хто очолив Генеральний Секретаріат та які державницькі функції він виконував?
9. В чому за свідченнями мемуаристів причина виступу полку полуботківців? Коли сталася ця подія?
10. «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» стала результатом.....
11. Як у спогадах П. Христюк охарактеризував З'їзд народів Росії у Києві? Які результати він мав?
12. Посилаючись на радянську мемуаристику охарактеризуйте тактику більшовиків в Україні у жовтні - листопаді 1917 р.
13. В чому полягала суть ультиматуму Раднаркому Центральній Раді у 1917 році? Як його оцінюють мемуаристи-очільники УНР.

14. Коли і де відбулося перше проголошення радянської влади в Україні?
15. Посилаючись на мемуарні твори, охарактеризуйте: в чому полягала трагедія подій 16 січня 1918 р. під станцією Крути?
16. Охарактеризуйте за спогадами сучасників політику більшовиків вдалося в Києві у січні 1918 р.
17. Назвіть військових мемуаристів, що залишили свідчення про українізацію в армії у 1917 р.
18. Хто за свідченням мемуарних джерел представляв Україну на переговорах у Брест-Литовську?
19. Коли підписано Брестський мирний договір між УНР та країнами Четвертного союзу?
20. Охарактеризуйте мемуарні твори представників Четвертного союзу та УНР щодо оцінок головних умов Брестського миру.

Тема: Українська держава часів Гетьманату П.Скоропадського

1. За свідченнями П. Скоропадського в чому полягав конфлікт між ЦР та німецькою адміністрацією?
2. За даними мемуаристів які верстви населення та політичні сили підтримали П.Скоропадського?
3. Назвіть перші документи гетьманського уряду.
4. Посилаючись на спогади Д. Дорошенка, охарактеризуйте відносини між урядом Гетьмана та кримським урядом генерала С.Сулькевича?
5. Залучивши спогади В. Винниченка вкажіть які політичні сили склали основу Українського Національного Союзу? Яка мета його створення?
6. Які внутрішні та зовнішні чинники, на думку мемуаристів, сприяли поваленню гетьманського режиму?

Тема: Директорія УНР.

1. За мемуарними свідченнями В. Винниченка, П. Христюка вкажіть причини утворення Директорії. Назвіть її склад.
2. Охарактеризуйте аграрну політику Директорії в оцінках мемуаристів.
3. Коли проходив Трудовий Конгрес у Києві? Яке мав значення у спогадах сучасників?
4. Що проголошував «Акт Злуки»? Коли сталася ця подія? Як її оцінювали мемуаристи з табору ЗУНР та УНР.
5. Що таке «отаманщина»? Її оцінка в мемуарах М. Чеботаріва.
6. Назвіть відомих вам отаманських ватажків, що діяли на території України та Південного регіону.
7. Охарактеризуйте спогади Н. Махна. Де зосереджувався центр повстанського махновського руху? Ставлення Н. Махна до ідеї української державності.
8. Чому війська Антанти з'явилися в південних територіях України?
9. Спираючись на мемуари О. Греківа вкажіть: коли відбувалися переговори між Антантою і Директорією? Які результати?
10. В чому на думку мемуаристів головні причини поразки Директорії?

Тема: Західноукраїнська Народна Республіка

1. Охарактеризуйте «Листопадовий зрив» у спогадах сучасників?
2. Як відбувалося утворення ЗУНР у спогадах М. Лозинського?
3. Охарактеризуйте позицію Л. Цегельського щодо створення ЗОУНР.
4. В чому причини протистояння поляків та українців в Галичині?
5. Хто очолював війська ЗУНР протягом 1919 р.?
6. Охарактеризуйте позицію країн Антанти по відношенню до польсько-українського конфлікту за мемуарними свідченнями.

7. Посилаючись на спогади військових мемуаристів назвіть переможні операції Галицької Армії.
8. Чим був викликаний союз Галицької Армії з військами Денікіна?
9. В чому полягали головні причини поразки ЗУНР в оцінці мемуаристів?
10. Охарактеризуйте спогади Л. Цегельського в якості джерела з історії ЗУНР.

Орієнтовні варіанти тестових завдань.

1. За спогадами В. Винниченка проголошення Українською Центральною Радою Першого Універсалу спричинено
  - А відмовою Тимчасового уряду визнати право України на автономію.
  - Б формуванням Радробітничих, солдатських і селянських депутатів.
  - В відправленням українізованих військових частин на фронт.
  - Г збройним виступом самостійників у Києві.

2. На думку П. Христюка, у Першому Універсалі Української Центральної Ради було задекларовано
  - А створення Генерального Секретаріату.
  - Б підтримку виступу самостійників.
  - В засудження корніловського заколоту.
  - Г проголошення автономії України.

3. Які з цитованих нижче документів були оприлюднені в липні – серпні 1917 р.?
  1. «На час до вирішення справи...Установчими Зборами посправах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає уряд по пропозиціям Центральної Ради...»
  2. «Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення і водночас робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як церобить Рада Народних Комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки...»
  3. «...визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана..., вирішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання...»

4. «У Петрограді зчинилися криваві події... частина людності Петрограда за приводом більшовиків повстала озброєно проти Тимчасового правительства і хоче накинати свою волю всій Російській республіці...»

5. «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

4. За свідченнями М. Грушевського, ухваливши Другий Універсал, Українська Центральна Рада:

А відмовилася від самочинного проголошення автономії до скликання Всеросійських установчих зборів.

Б включила до складу Генерального секретаріату представників Тимчасового уряду.

В призупинила конфіскацію та передання поміщицьких земель селянам.

Г припинила українізацію військових частин російської армії.

5. Про якого діяча, автора спогадів, йдеться в уривку з історичного джерела? «Він залишався романтиком, навіть очолюючи перший український уряд – Генеральний секретаріат, він жив більше емоціями та образами, ніж реаліями повсякденного життя. Риторикою, пафосом, його революційним ідеалізмом були просякнуті навіть акти державної ваги – Універсали Центральної Ради, дотворення яких він мав безпосереднє відношення».

А М. Грушевського

Б В. Винниченка

В Д. Дорошенка

Г С. Петлюру

6. З мемуарів М. Грушевського, збройний виступ самостійників у Києві спричинено:

А проголошенням радянської влади в Україні.

Б оприлюдненням Українською Центральною Радою Другого Універсалу.

В висуванням російським Раднаркомом ультиматуму Українській Центральній Раді.

Г наданням Тимчасовим урядом Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату.

7. Авторство якого з цитованих документів не належить Українській Центральній Раді?

А «Хай буде Україна вільною. Неодділяючись від всієї Росії ...хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям...»

Б «...визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана, ...ми рішуче ставимось проти самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання...»

В «На час до вирішення справи... Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат...»

Г «Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Невідділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі...»

8. До якого періоду Української революції належать цитовані документи?

1. «Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів».

2. «Влада на території Української республіки від нині належить виключно радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; ...в центрі – Всеукраїнському з'їздові рад, його Центральному виконавчому комітетові... Україна проголошується республікою рад».

А вересень – жовтень 1917 р.

Б жовтень – листопад 1917 р.

В листопад – грудень 1917 р.

Г грудень 1917 р. – січень 1918 р.

9. У Третьому Універсалі Української Центральної Ради було проголошено:

1. Прагнення розпочати й самостійно провести переговори з Німеччиною та її союзниками

2. 8-годинний робочий день, державний контроль за продукцією, виготовленою в Україні.

3 Скасування приватної власності на землю поміщиків та інших нетрудових господарств.

10. У мемуарних творах В. Винниченка, П. Христюка падіння Української Центральної Ради (УЦР) спричинено:

А завершенням УЦР аграрної реформи та переданням землі селянам.

Б відкритою підтримкою УЦР селянських виступів і робітничих страйків.

В відмовою УЦР від виконання умов Брест-Литовського мирного договору.

Г загостренням відносин УЦР із німецьким та австро-угорським командуванням.

11. Коли відбулася описана нижче подія?

«Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів. Центральна і Мала Рада з нинішнього дня розпускаються».

А 26 січня 1918 р.

Б 21 лютого 1918 р.

В 24 березня 1918 р.

Г 29 квітня 1918 р.

12. Який документ містить такі рядки:

«...Українська Держава стояла коло краю загибелі. Спаслася Вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і посея час боротись за цільність і спокій України. ...Як вірний син України я вирішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади»?

- А «Грамота до всього українського народу» П. Скоропадського
- Б Відозва «К населению Малороссии» А. Денікіна
- В Наказ №1 по Революційній повстанській армії Н. Махна
- Г Звернення «До населення всієї соборної України» С. Петлюри

13. Що з указанного в спогадах І. Мазепи спричинило падіння Української Держави П. Скоропадського?

1. Вузька соціальна база гетьманату, підкорення його економічної політики інтересам окупаційної влади.
2. Відновлення бойових дій радянської Росії проти України.
3. Залежність стабільності режиму від німецьких та австрійських збройних формувань.
4. Зосередження усієї повноти влади в руках однієї людини – гетьмана.
5. Відсутність дієздатної регулярної національної армії.
6. Анулювання Німеччиною Брест-Литовського договору.

14. Про яку державу йдеться в уривку з історичного джерела?

«Тепер є сприятливі обставини в цьому питанні, завдання створення в Києві Української академії наук бере на себе держава. Завдання це – справа державної ваги й вирішити його не під силу приватному товариству. Участь держави в цій справі, створення Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії на чолі з В.І. Вернадським дасть можливість втілити думку про Академію скоро та найбільш повно...»

- А Українську Народну Республіку доби Центральної Ради
- Б Українську Державу гетьмана П. Скоропадського

В Українську Народну Республіку доби Директорії

Г Українська соціалістичну радянську республіку

15. За спогадами П. Скоропадського, у жовтні 1918 р., було створено два українських державних університети в містах

А Київ, Львів.

Б Львів, Харків.

В Харків, Кам'янець-Подільський.

Г Кам'янець-Подільській, Київ.

16. Українська Держава П. Скоропадського існувала впродовж:

А жовтня 1917 р. – березня 1918 р.

Б квітня – грудня 1918 р.

В травня 1918 р. – вересня 1919 р.

Г квітня – грудня 1919 р.

17. За свідченнями В. Винниченка та П. Христюка у листопаді 1918 р.

Український національний союз утворює Директорію з метою:

А підготовки Акта злуки УНР та ЗУНР.

Б боротьби проти наступаючих частин Червоної Армії.

В організації повстання проти гетьмана П. Скоропадського.

Г боротьби проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна.

18. У спогадах В. Винниченка та П. Христюка до складу створеної

Українським національним союзом Директорії входили:

А) С. Петлюра, М. Міхновський, С. Єфремов, В. Винниченко, О. Бош.

Б) В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко.

В) М. Грушевський, Х. Раковський, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Петлюра.

Г) В. Винниченко, С. Петлюра, Х. Раковський, Н. Махно, Ф. Кричевський.

19. У листопаді 1918 р. В. Винниченко очолив

- А Генеральний секретаріат Української Центральної Ради.
- Б Раду Народних Міністрів УНР.
- В Державний секретаріат ЗУНР.
- Г Директорію УНР.

20. Що, на думку П. Христюка, сприяло проголошенню цитованої нижче декларації Директорії УНР? «Уповноважена силою і волею трудящих України... Директорія цим заходом довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу. Наступним етапом нашої революції є творення нових, справедливих... соціальних і політичних форм».

- А укладення Варшавської угоди
- Б завершення війни з радянською Росією
- В анулювання Брест-Литовського мирного договору
- Г повалення гетьманського режиму П. Скоропадського

21. Вищий законодавчий орган Української Народної Республіки доби Директорії – це

- А Український Національний союз.
- Б Всеукраїнські Установчі збори.
- В Трудовий Конгрес України.
- Г Головна Українська Рада.

22. У 1918 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію з метою

- А утвердження більшовицької диктатури шляхом терору.
- Б організації та підготовки антигетьманського повстання.
- В встановлення державного контролю над промисловістю.
- Г допомоги населенню в подоланні наростаючого голоду.

23. За спогадами І. Мазепи, Варшавська угода між Директорією УНР і урядом Польщі передбачала

А. військово-політичну допомогу в боротьбі проти гетьмана П. Скоропадського.

Б. військову допомогу в боротьбі проти військ генерала А. Денікіна.

В. визнання ЗУНР та відмову від втручання в її внутрішні справи.

Г. спільні воєнні дії проти Червоної Армії на території України.

24. У результаті укладення в 1921 р. Ризького мирного договору

А припинилися бойові дії на території України.

Б Польська Республіка визнала існування УСРР.

В завершився Другий Зимовий похід військ УНР.

Г утворився «воєнно-політичний союз» УСРР і РСФРР.

25. Посилаючись на мемуарні джерела установіть відповідність між подіями та їхніми наслідками.

А. Укладення Брест-Литовського мирного договору

1. Війна радянської Росії проти УНР.

В. Урядова криза та утворення нового коаліційного Тимчасового уряду

2. Оприлюднення Українською Центральною Радою Другого Універсалу.

Г. Вихід України з Першої світової війни.

3. Корніловський заколот у Росії.

Д. Утворення Українською Центральною Радою Крайового комітету з охорони революції.

4. Ультиматум Раднаркому РСФРР Українській Центральній Раді

26. За мемуарними джерелами встановіть хронологічну послідовність подій Української революції

А. Заснування в Києві Української академії наук.

Б. Проголошення Українською Центральною Радою незалежності УНР.

В. Здобуття польськими військами Львова

Г. Схвалення Українською Центральною Радою проекту Конституції УНР.

27. Установіть хронологічну послідовність подій Української революції, відображених в мемуарній спадщині.

А. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Б. Проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові.

В. Укладення Варшавської угоди між УНР та Польщею.

Г. Підписання мирного договору між УНР і Німеччиною та її союзниками.

Д. Бій під Мотовилівкою.

28. Установіть хронологічну послідовність подій Української революції за свідченнями сучасників.

А. Остаточний розгром Червоною Армією військ генерала А. Денікіна.

Б. Укладення Ризького мирного договору.

В. Бій під Крутами.

Г. Гетьманський переворот і проголошення Української Держави.

Д. Здобуття денікінцями Києва.

29. Використовуючи мемуарну спадщину встановіть послідовність подій:

А. Проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР.

Б. Виступ отамана П. Болбочана проти Директорії

В. Проголошення Центральною Радою Четвертого Універсалу.

Г. Державний переворот і прихід до влади П.Скоропадського.

Д. «Чортківська офензива».

КРИТЕРІЇ ТА СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ.

Методи контролю

Оцінювання якості знань студентів, в умовах організації навчального процесу за кредитною системою здійснюється шляхом поточного, модульного (проміжного), підсумкового (семестрового) контролю.

Розподіл балів, які отримують студенти

Оцінювання знань студента здійснюється за 100-бальною шкалою (для екзаменів і заліків).

- максимальна кількість балів при оцінюванні знань студентів з дисципліни, яка завершується заліком, становить за поточну успішність 50 балів, на заліку – 50 балів;
- при оформленні документів за залікову сесію використовується таблиця відповідності оцінювання знань студентів за різними системами.

Поточний контроль

Поточний контроль – це оцінювання знань студента під час семінарських занять, якості виконання домашніх завдань, самостійної роботи та активності студента на занятті.

Поточний контроль рівня засвоєння навчального матеріалу дисципліни оцінюється за п'ятибальною шкалою. У кінці семестру виводиться середнє арифметичне усіх одержаних оцінок за відповіді та кредит. Одержану результат множиться на коефіцієнт 10. За семестр студент набирає до 50 балів.

Якщо студент жодного разу не відповідав на семінарських заняттях, матиме за відповідний поточний контроль 0 балів.

Форми участі студентів у навчальному процесі, які підлягають поточному контролю:

- Виступ з основного питання.
- Усна наукова доповідь.
- Доповнення, запитання до виступаючого, рецензія на виступ.
- Участь у дискусіях, інтерактивних формах організації заняття.
- Аналіз джерельної і монографічної літератури.
- Письмові завдання (тестові, контрольні, творчі роботи тощо).
- Реферат, есе (письмові роботи, оформлені відповідно до вимог).

Результати поточного контролю заносяться до журналу обліку роботи академічної групи. Позитивна оцінка поточної успішності студента за відсутності пропущених і невідпрацьованих семінарських занять, позитивні оцінки за контрольні роботи є підставою допуску до підсумкової форми контролю – іспиту.

2. Кредитний контроль

Кредитний контроль (КК) проводиться раз за семестр, відповідно до графіка навчального процесу.

Оцінка контролю виставляється з урахуванням результатів проведеного контрольного заходу даного КК. Використовується п'ятибальна шкала оцінювання.

Контрольні заходи проводяться під час семінарських занять в академічній групі відповідно до розкладу занять. Контрольні заходи контролю проводяться у комбінованій формі: у вигляді тестування та письмових контрольних робіт. В окремих випадках можна застосовувати й інші форми

контролю: письмові завдання, усні колоквіуми та ін. Вид контрольного заходу та методика урахування складових контролю при визначенні оцінки за КК розробляється викладачам і затверджується кафедрою.

До контрольного заходу відповідного контролю студент допускається незалежно від результатів поточного контролю. На консультаціях студент може відпрацювати пропущені семінарські заняття, захистити індивідуальні завдання, реферати, а також ліквідувати заборгованості з інших видів навчальної роботи.

У разі відсутності студента на контрольному заході йому надається право на повторне складання в індивідуальному порядку.

3. Підсумковий (семестровий) контроль

Позитивна оцінка поточної успішності (сумарного результату проміжної і модульної оцінки за семестр) за умови відсутності пропущених або невідпрацьованих семінарських занять є підставою допуску до підсумкової форми контролю.

Залік є обов'язковою підсумковою формою контролю, яка дає змогу оцінити системне, а не фрагментарне засвоєння навчального матеріалу з дисципліни і не може бути зведена до рівня поточних форм контролю. Оцінка за залік «автоматично» не виставляється.

Залік проводиться у письмово-усній формі. Студенти отримують письмові тестові завдання, за які можна набрати максимально 25 балів. Друга частина заліку передбачає усну відповідь на питання з дисципліни, за яку також можна набрати максимально 25 балів. Бали за усну відповідь виставляється таким чином:

22-25 балів – «відмінна» відповідь;

18-22 бали – «добра» відповідь;

17-10 балів – «задовільна» відповідь;

9-0 балів – «незадовільна» відповідь.

Таким чином, сумування письмово і усного опитування дає кількість балів підсумкового контролю.

Оцінка ECTS та визначення	Кількість балів від 1 до 100	Оцінка за традиційною п'ятибальною системою
A – відмінно	91-100	Відмінно
B – дуже добре	80-90	Добре
C – добре	65-79	Добре
D – задовільно	55-64	Задовільно
E – достатньо	50-54	Задовільно
F _X – незадовільно	35-49	Незадовільно
F – незадовільно (потрібна додаткова робота)	0-34	Незадовільно

Критерії оцінювання

F – 1 Практично не знає науково-понятійного апарату. Володіння навчальним матеріалом на рівні розпізнавання. Не має конспектів з дисципліни. Не може користуватися підручниками, словниками та енциклопедіями, методичними рекомендаціями, іншими дидактичними засобами. Не має наукового уявлення про предмет і завдання курсу, або може дуже приблизно їх сформулювати.

F_x – 2 Має слаборозвинені уявлення про термінологію. Володіє навчальним матеріалом на фрагментарному рівні. Конспект з предмету складений

безсистемно і фрагментарно Не спроможний вибудувати логіку відповіді. Не може відповісти на питання без грубих помилок, намагається вгадати відповідь на конкретні запитання. Зовсім не обізнаний в першоджерелах. Не спроможний продуктивно використовувати допомогу викладача.

Е – 3 Самостійно відтворює деякі основні положення, викладені в базовому підручнику чи лекційному матеріалі. Може в найбільш загальних моментах розкрити зміст основних понять і категорій. Для відтворення систематизованого навчального матеріалу потребує сторонньої допомоги. Письмові роботи безсистемні і непослідовні, позбавлені проблемності, збіднені на наукову термінологію. Часто припускається типових помилок, які, однак, при допомозі може виправити. Конспект складений формально, часто неохайно. Нерідко замість конспекту при відповідях користується ксерокопіями з підручників, які слабо або взагалі не опрацьовані. Зовсім не вивчає додаткову літературу, із першоджерелами ознайомлений поверхово. Матеріалом, що планується на самостійне опрацювання, практично не володіє.

Д – 3 Повною мірою відтворює матеріал, що викладений в рекомендованих підручниках. Додатковою літературою практично не користується, знання першоджерел не має системного характеру. При відповідях зорієнтований на репродуктивне відтворення матеріалу, а не його творче осмислення і засвоєння. В цілому вільно орієнтується в головних аспектах предмету, однак відчуває значні утруднення при розгляді теоретичних питань. При виправленні помилок, яких припускається при усних відповідях, потребує деякої допомоги викладача. Слабко уявляє, як можуть бути використані знання з предмету при вивченні інших дисциплін соціогуманітарного спрямування. Теми, що виносяться на самостійну роботу, опрацьовані поверхово.

С – 4 Досить вільно володіє матеріалом в обсязі робочої навчальної програми, чітко уявляє і може пояснити суть основних положень, понять і категорій. Має повні особисто написані конспекти з лекційних та семінарських занять, систематично вивчає теми, що виносяться на самостійне

опрацювання, використовує їх матеріал при усних відповідях і написанні письмових контрольних робіт. Відповідь побудована логічно, однак на семінарських заняттях часто звертається до конспектів. Не завжди може пояснити суть законспектованого матеріалу. При необхідності достатньо легко знаходить потрібний матеріал у конспекті, підручниках, довідковій літературі. Може виявляти зацікавленість до окремих проблем, публікацій в періодичних виданнях. Не завжди може показати актуальність проблем, що розглядаються в курсі навчальної дисципліни.

В – 4 Вільно володіє матеріалом згідно з програмою дисципліни. Систематично відвідує лекційні і семінарські заняття, глибоко і цілеспрямовано вивчає першоджерела. При роботі на семінарських заняттях виявляє активність, здатність до ведення наукової дискусії, самостійного мислення. Може чітко визначити актуальність проблемних питань, що вивчаються, добре усвідомлює значення дисципліни для становлення професіонала та особистості. Проявляє сталий і неослабний інтерес до різних проблем, читає додаткову літературу з метою поглиблення знань, отриманих на заняттях. Досить ефективно використовує попередній матеріал, може на достатньому рівні здійснювати аналітико-синтетичні операції на основі отриманих знань. Володіє достатньо високою культурою самостійного планування своєї позааудиторної роботи. Однак в деяких темах може виявляти фрагментарність знання, неспроможність на високому рівні використовувати методологію щодо розгляду і аналізу актуальних проблем курсу.

А – 5 Чітко розуміє роль і значення предмету. Вільно володіє матеріалом згідно з програмою дисципліни. Систематично відвідує лекційні і семінарські заняття, глибоко і цілеспрямовано вивчає першоджерела. При роботі на семінарських заняттях виявляє активність, здатність до ведення наукової дискусії, самостійного мислення. Може чітко визначити актуальність проблемних питань, що вивчаються, добре усвідомлює значення дисципліни для становлення професіонала та особистості. Проявляє сталий і неослабний

інтерес до різних проблем, читає додаткову літературу з метою поглиблення знань, отриманих на заняттях. Ефективно використовує попередній матеріал, може здійснювати аналітичні операції на основі отриманих знань. Володіє високою культурою планування своєї позааудиторної роботи. На семінарських заняттях відповідає вільно, конспекти та інші допоміжні матеріали використовує творчо. Письмові роботи мають чітко визначену логічну структуру і завершений характер, характеризуються гарним науковим стилем. Вільно використовує між предметні зв'язки, добре орієнтується в літературі з предмету. Здатен переконливо обґрунтовувати свою світоглядну та громадську позицію. Виявляє творчі здібності, схильність до самостійної науково-дослідницької роботи, що проявляється у прагненні приймати участь в наукових конференціях, проблемних групах тощо.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

Для оцінки отриманих знань з навчальної дисципліни пропонується проведення тестування. Підсумковий контроль передбачає відповіді на 100 тестових завдань. Оцінка визначається кількістю правильних відповідей (тестові завдання передбачають лише одну правильну відповідь).

0 – 34 відповіді – незадовільно – F.

35 – 49 відповідей – незадовільно – FX.

50 – 54 відповіді – задовільно – E.

55 – 64 відповіді – задовільно – D.

65 – 79 відповідь – добре – C.

80 – 90 відповідей – добре – B.

91 – 100 відповідей – відмінно – A.

В залікову відомість обліку успішності та навчальну картку студента вносяться такі показники:

1 графа – поточна успішність, тобто кількість балів, набраних за семестр (0-50 балів);

2 графа – сумарна кількість балів, набраних на іспиті і протягом семестру (0-100);

3 графа – оцінка за шкалою у системі ECTS, позначена буквою (A, B, C, D, E, F);

4 графа – оцінка за п'ятибальною національною шкалою;

5 графа – оцінка за шкалою у системі ECTS, позначена словом (відмінно, добре, дуже добре, задовільно, достатньо, незадовільно).

Якщо успішність студента оцінена загалом як незадовільна, то у відомість виставляється відмітка «F» і студент скеровується на повторну здачу заліку, у такому випадку необхідна значна подальша робота. Якщо знання, показані студентом при здачі заліку незадовільні, у відомість виставляється «FX» і студент скеровується на повторну здачу заліку.

Термінологічний словник

Автономія— право самостійного здійснення державної влади чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією. Автономія означає право якого-небудь національно-територіального утворення (наприклад, області) самостійно здійснювати внутрішнє управління.

Акт злуки УНР та ЗУНР – проголошення об'єднання двох українських державних утворень: УНР і ЗУНР в єдину соборну незалежну Українську державу, яке відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Незважаючи на те, що в силу внутрішніх та зовнішніх причин об'єднати українські землі не вдалося, цей акт вважається символом споконвічного прагнення українського народу до об'єднання в єдиній державі.

Анархізм – суспільно-політична течія, що виступає за негайне знищення державної влади і впровадження добровільних асоціацій осіб та груп. Засобом здійснення своєї мсти вважали насилля, навіть терор. В Україні представлена Повстанською армією Н. Махна.

Більшовизм – політична течія (фракція) в російському соціал-демократичному русі на чолі з В. Ульяновим (Леніним). З 1912 р. остаточно оформилися в окрему партію РСДРП(б) (з 1918 р. – РКП(б), з 1925 р. – ВКП(б), з 1952 р. – КПРС). Виступали за негайне здійснення марксистської програми соціалістичних перетворень. З жовтня 1917 р. – правляча партія в Росії, що своїми діями прискорила початок громадянської війни. Відносно України більшовицька позиція була неоднозначною: декларативно визнаючи право українців на самовизначення (аж до створення власної держави), виступали проти її відокремлення від Росії, ліквідувавши УНР.

Білогвардійський рух – рух за відновлення дореволюційних порядків, насамперед – повернення приватної власності колишнім господарям, чимала частина представників виступала за відновлення монархії. Виступаючи за відтворення «єдиної та неподільної» Росії, категорично заперечували

автономію чи, тим більше, незалежність України. На території України білогвардійські війська очолювали генерали колишньої імператорської армії А.Денікін (1919 р.) і П.Врангель (1920 р.).

«Вільне козацтво» - добровільні військові формування в Україні 1917 – 1918 рр. Їх створювали за козацьким звичаєм у вигляді територіальної самооборони з виборною старшиною. З (16) - 7 (20) жовтня 1917 року в Чигирині на Черкащині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому були присутні 200 делегатів, що представляли 60 тисяч організованих вільних козаків Київщини, Херсонщини, Катеринославщини, Чернігівщини. Вільне козацтво активно залучалось до боротьби з більшовиками взимку 1917-1918 років. Наприкінці січня 1918 року уряд УНР здійснив спробу заснувати Вільне реєстрове козацтво для організації внутрішньої охорони повітів. На платню козакам і старшині було асигновано 130 мільйонів карбованців. Наприкінці березня 1918 року на вимогу німців уряд УНР припинив організацію Вільного реєстрового козацтва. А 5 квітня 1918 року наказом міністра УНР розформувалися усі загони Вільного козацтва.

«Воєнний комунізм» – економічна політика радянського уряду в умовах громадянської війни і господарської руїни 1918–1920 років. Найважливішими складовими політики були: націоналізація усієї великої, середньої і більшої частини дрібної промисловості, продрозкладка; повна заборона приватної торгівлі; впровадження карткової системи; загальна трудова повинність; встановлення контролю за виробництвом та розподілом. Підпорядковуючи суспільні, групові та індивідуальні інтереси населення державним інтересам, більшовики розраховували здійснити швидкий перехід до «соціалізму».

Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) – найвищий радянський орган виконавчої та законодавчої влади в Україні в революційну добу .

Гетьманський переворот – державний переворот, здійснений 29 квітня 1918 року у Києві прихильниками генерала П. Скоропадського за підтримки німецького командування. Внаслідок перевороту було розігнано Центральну Раду, а Українську Народну Республіку – ліквідовано.

Громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу між політичними силами, соціальними групами однієї країни.

Директорія – тимчасовий революційний орган, утворений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 року на засіданні Українського Національного Союзу для організації та керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після усунення останнього верховний орган влади УНР складався з п'яти членів (голова – В. Винниченко). Директорія намагалась провести ряд важливих політичних та економічних реформ в Україні. Але суперечності серед членів Директорії, а також несприятлива зовнішньополітична ситуація зірвали здійснення цих реформ і привели до краху самої Директорії. 10 лютого 1919 року подав у відставку голова Директорії В. Винниченко. З 20 листопада 1920 року одноосібним керівником вже неіснуючої УНР став С. Петлюра.

Добровольча армія – білогвардійське військове формування створене під час громадянської війни на добровольчій основі з офіцерів, юнкерів, студентів та ін. З 1919 р. увійшла до складу збройних сил Півдня Росії, воювала проти УНР.

«Зимовий похід» - рейд армії УНР по тилах денікінців та червоноармійців під командуванням М. Омеляновича – Павленка (грудень 1919 – травень 1920 р.) За весь рейд запіллям ворога пройдено 2500 кілометрів, проведено понад 50 успішних боїв. За оцінками воєнних істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української революції (1917–1921 рр.), під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. Досягнута головна найважливіша мета – збережена армія УНР. Зимовий похід дав зразки характерної партизанської війни.

Комбід – (комітети бідноти) селянські організації 1919-1920 рр., створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі.

Комнезами (комітети незаможних селян) – селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі. Прийшли на зміну комітетам бідноти. Використовувалися для здійснення заходів радянської влади: розкуркулення, створення колгоспів. Ліквідовані після завершення суцільної колективізації.

«Лінія Керзона» – проект польсько-радянської демаркаційної лінії, запропонованої Дж. Керзоном під час радянського наступу на Варшаву в середині 1920 р. на підставі східного кордону Польщі, визначеного Найвищою радою Паризької мирної конференції.

Мемуаристика (від франц. *mémoires* — спогади) історична дисципліна, яка вивчає твори особового походження, зафіксовані писемно, класифікацію споминів, вірогідність поданої в них інформації. До жанру мемуарів відносять авторські щоденники, записники, нотатки, власне спогади, листування, некрологи.

Політичний компроміс – політична угода, досягнена на основі взаємних поступок.

Продрозкладка – система заготівель харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, побудована на примусовому товарообміні, конфіскації. Складова частина політики воєнного комунізму.

«Просвіта» - назва українських громадських культурологічних об'єднань.

Рада робітничих та солдатських депутатів — виборні населенням на певний термін колегіальні представницькі органи в період становлення радянської влади в Росії та Україні на початку ХХ століття.

Революція - швидка зміна встановленого політичного, соціального чи економічного порядку суспільства здебільшого насильницьким способом.

Українська Центральна Рада – заснована в березні 1917 р. у Києві громадсько-політична організація під головуванням М. Грушевського, яка під впливом революційних подій в Україні перетворилась у лідера

національно-визвольного руху. З листопада 1917 року (після проголошення Української Народної Республіки) виконувала роль вищого законодавчого органу України. Проіснувала до 29 квітня 1918 року.

Українсько-польська війна (1918–1919) – збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою, Розпочалася 1 листопада 1918 р. збройним виступом проти української влади у Львові об'єднаних польських підпільних військових організацій під командуванням сотника Чеслава Мончинського. Такі ж місцевого характеру повстання підняли поляки у Дрогобичі, Самборі, Перемишлі та інших містах, переважно користуючись прихильністю комендантів місцевих австро-угорських гарнізонів, але вони були ліквідовані на початку листопада 1918 р. українськими військовими частинами.

Активна військова підтримка польського повстання у Львові варшавським урядом спричинили початок війни між Польщею і ЗУНР. Цілковитий брак боєприпасів примусив українські частини відступити в трикутник між Збручем і Дністром. Через те, що дальша боротьба з близько 110-тисячною польською армією, яку Франція забезпечила всіма модерними військово-технічними засобами, була безнадійна, УГА 16-18 липня 1919 р. відступила за Збруч на допомогу УНР в її боротьбі з більшовиками. 15-18 липня Галицька армія й урядові структури ЗОУНР залишили свою територію і перейшли до Наддніпрянської України. Східна Галичина була повністю окупована Польщею. Західно-Українська Народна Республіка проіснувала на власній території 8,5 місяців.

Універсали Центральної Ради – акти законодавчого характеру, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада видала чотири Універсали.

«Українізація багнет» – процес створення українських національних збройних формувань на початку революції 1917 р. Для того щоб згуртувати та спрямувати потужний, але великою мірою стихійний патріотичний рух

українців у російській армії, у Києві 5-8 (18-21) травня 1917 року було проведено I Всеукраїнський військовий з'їзд. У ньому взяли участь понад 700 делегатів, які представляли майже 1 мільйон військових. Делегати виступили за «негайну націоналізацію армії». Для практичної реалізації зазначених вимог з'їзд постановив утворити при Центральній Раді Український генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою. Діяльність Комітету була спрямована на створення нових українських військових частин. 5 (18) червня 1917 року розпочав свою роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд - прибуло вже 2,5 тис. делегатів, котрі представляли близько 2 млн вояків-українців. 23 листопада (6 грудня) 1917 р. С. Петлюра видав наказ про об'єднання військ Південно-Західного і Румунського фронтів у новий Український фронт, який буде підпорядкований УНР. Восени 1917 р. під юрисдикцією Центральної Ради перебувало біля 300 тисяч військових.

Українізація флоту - процес становлення військово-морських сил Української держави розпочалось за Центральної Ради. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд визнав необхідність повної українізації Чорноморського флоту. 12 липня 1917 року есмінець «Завидний» став першим кораблем, над яким піднято синьо-жовтий прапор. У зв'язку з проголошенням III Універсалом Української Народної Республіки, про перехід на бік української влади заявили команди низки військових кораблів, зокрема крейсера «Пам'ять Меркурія» та лінкора «Воля» — найпотужнішого корабля Чорноморського флоту. 29 квітня 1918 року більшість Чорноморського флоту перейшло під юрисдикцію Української Народної Республіки, однак німецьке командування інтернувало кораблі флоту. Завершилось існування військово-морських сил УНР на Чорному морі після зайняття Півдня України Добровольчою армією та військами Антанти (грудень 1918 - літо 1919).

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ.

1917 р.

- 1917, лютий – початок демократичної революція в Росії.
- 1917, 2 березня – зречення Миколи II від престолу.
- 1917, 4 березня – утворення Української Центральної Ради.
- 1917, 6-8 квітня – Всеукраїнський національний конгрес.
- 1917, 18 квітня – початок формування українських військ. Утворення українського полку ім. Б.Хмельницького.
- 1917, 5-8 травня – I Український військовий з'їзд у Києві.
- 1917, 10 червня – обнародування I Універсалу Центральної Ради
- 1917, 15 червня – створення Генерального секретаріату Центральної Ради на чолі з В.Винниченком.
- 1917, 29 червня – приїзд до Києва делегації Тимчасового уряду.
- 1917, 3 липня – проголошення II Універсалу Центральної Ради.
- 1917, 3-5 липня – Липнева криза у Петрограді, спровокована виступом більшовиків.
- 1917, 16 липня – оголошення ЦР «Статуту вищого управління України». (надання ЦР права парламенту, а Генеральному Секретаріату – права уряду).
- 1917, 4 серпня – затвердження «Тимчасової інструкції для Генерального Секретаріату».
- 1917, 25-30 серпня – заколот генерала Л.Корнілова проти Тимчасового уряду.
- 1917, вересень – більшовизація Рад в Україні.
- 1917, 21 вересня – З'їзд народів Росії, що прагнули до федерації у Києві.
- 1917, 25–26 жовтня – більшовицький переворот в Петрограді,
- 1917, 28 жовтня -1 листопада – спроба більшовицького повстання у Києві, перехід влади в Києві до Центральної Ради.

- 1917, 7 листопада – прийняття Центральною Радою III Універсалу: проголошення Української Народної Республіки.
- 1917, 4 грудня – відкриття I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів у Києві.
- 1917, 11 - 12 грудня – проголошення радянської влади в Україні (м. Харків).
- 1917, 12 грудня – початок формування у Харкові штабу радянських військ під керівництвом В. Антонова-Овсієнко.

1918 р.

- 1918, 9 січня – прийняття Центральною Радою IV Універсалу. Проголошення незалежності УНР.
- 1918, 16 січня – бій під Крутами.
- 1918, 28 січня – здобуття Києва радянськими військами М.Муравйова.
- 1918, 27 січня (9 лютого) – укладення мирного договору між УНР та країнами Четвертного союзу.
- 1918, 19 лютого – наступ німецьких військ в Україну.
- 1918, лютий –квітень – окупація України німецькими та австрійськими військами.
- 1918, 1 березня – вступ німецьких військ до Києва. Повернення УЦР.
- 1918, 3 березня – підписання радянською делегацією Брест-Литовського мирного договору.
- 1918, 17 березня – вступ німецьких військ до Миколаєва.
- 1918, 27 квітня – укладення економічної угоди між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною.
- 1918, 29 квітня – останнє засідання Центральної Ради. Ухвала Конституції УНР. Розгін Центральної Ради.
- 1918, 29 квітня – проголошення гетьманом України П.Скоропадського.
- 1918, 5-12 липня – I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України у Москві. Створення КП(б)У як обласної організації РКП(б).
- 1918, серпень – утворення Українського національного союзу.

- 1918, 13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- 1918, 14 листопада – створення Директорії на чолі з В. Винниченком для організації збройної боротьби з гетьманським режимом.
- 1918 р., 24 листопада відкрита Українська Академія наук.
- 1918, 28 листопада – створення більшовиками Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г.Пятаковим.
- 1918, кінець листопада – окупація військами Антанти південних портів України.
- 1918, грудень – падіння режиму П. Скоропадського, відновлення Української Народної Республіки.
- 1918, 12 грудня – війська отамана Н. Григор'єва, який на той момент підпорядковувався Директорії, увійшли до Миколаєва.

1919 р.

- 1919, початок січня – наступ Червоної армії в Україні. Проголошення УСРР з центром у Харкові.
- 1919, 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.
- 1919, 5 лютого – радянські війська вдруге захопили Київ.
- 1919, 11 лютого – С. Петлюра очолив Директорію.
- 1919, 6-10 березня – III Всеукраїнський з'їзд рад у Києві. Утворення УСРР, прийняття Конституції УСРР.
- 1919, 15 квітня – наступ військ Денікіна у Донбасі.
- 1919, 9 травня – повстання отамана Н. Григор'єва проти радянської влади.
- 1919, 1 червня – укладення "військово-політичного союзу" радянських республік.
- 1919, 25 червня – приєднання Галичини до Польської держави за підтримки країн Антанти.
- 1919, 18 серпня – денікінці здобули Миколаїв.

- 1919, 30 серпня – одночасний вступ до Києва військ УНР і денікінців.
- 1919, вересень – рейд військ Н.Махна тилами армії Денікіна.
- 1919, 10 жовтня – успішний контрнаступ радянських військ проти армії Денікіна.
- 1919, 6 листопада – угода між УГА і денікінцями.
- 1919, 6 грудня – 5 травня 1920 р. – I-й Зимовий похід армії УНР.
- 1919, 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету (Г.Петровський, Д.Мануїльський, В.Затонський).

1920 р.

- 1920, 12 січня – утворення «Червоної Української Галицької армії».
- 1920, лютий – остаточний розгром Денікіна радянськими військами.
- 1920, квітень – договір УНР з Польщею, початок радянсько - польської війни.
- 1920, квітень-травень – наступ польсько-українських військ.
- 1920, 7 травня – здобуття Києва польськими військами.
- 1920, 14 травня – початок наступу радянських військ на польському фронті.
- 1920, 15 серпня –контрнаступ польських військ проти більшовиків.
- 1920, жовтень – угода між командуванням Червоної армі та Н.Махном
- 1920, 12 жовтня – укладення перемир'я між РСФРР, УСРР, БСРР і Польщею та припинення радянсько-польської війни.
- 1920, 28 жовтня – початок наступу більшовиків проти військ П. Врангеля.
- 1920, середина листопада – запеклі бої між військами УНР та більшовиками під Кам'янцем – Подільським.
- 1920, 14 листопада – Крим перейшов під контроль більшовиків.
- 1920, 21 листопада – відступ армії УНР за річку Збруч, де її було роззброєно та інтерновано у польських таборях.
- 1920, кінець листопада–грудень – розгром радянськими військами головних сил армії Н.Махна.

1921 р.

1921, січень – засновано партизансько-повстанський штаб при Головній Команді військ УНР.

1921, 18 березня – укладення Ризького мирного договору між Польщею, РСФРР і УСРР, що санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та радянською Росією. Визнання польським урядом УСРР.

1921, жовтень- листопад – Другий Зимовий похід військ УНР.

Рекомендована література

Базова

1. Пархоменко В.А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 480 с.
2. Алексеев И. (Небутев). Из воспоминаний левого эсера: (Подпольная работа на Украине) / И. Алексеев (Небутев). – М.: Гос. изд-во, 1922. – 52 с.
3. Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Днепропетр. Истпарт при Окружкоме КП(б)У, 1927. – 292 с.
4. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т. 1. – 369 с
5. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т. 2. – 379 с.
6. Октябрьские грозы. Сборник очерков и воспоминаний о революционных событиях на Николаевщине / сост. П. Выборный. – Одесса: Маяк, 1977. – 230 с.
7. Україна у вогні революції. Спогади учасників національно- визвольних змагань 1917-1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. – 100 с.
8. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Ред. колегія: В. Верстюк (кер. автор. колективу) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
9. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали; У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. – Т. 1.: 4 березня – 9 грудня 1917. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.

- 10 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали; У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. – Т. 2.: 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 422 с
- 11 Андрієвський В. З минулого. – Т.1. 1917 рік на Полтавщині. – Берлін: Накладом «Українського слова», 1921. – 308 с.
- 12 Андрієвський В. З минулого. – Т.2. Від Гетьмана до Директорії. - Берлін: Накладом «Українського слова», 1923. – 262 с.
- 13 Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М.-Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 1. – 1924. – 271 с.
- 14 Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М.-Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 2. – 1928. – 297 с.
- 15 Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М.-Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 3. – 1932. – 350 с.
- 16 Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М.-Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 4. – 1933. – 343 с.
- 17 Арбатова З.Ю. Екатеринослав 1917-1922 гг. // Архив Русской Революции - Т. 1-2. – М.: Терра - Политиздат, 1991. - С. 83-129.
- 18 Артющенко Ю. Генерал Борис Поджіо (Спогад). – Чикаго-Торонто: Український військово-історичний інститут, 1955. – 16 с.
- 19 Артющенко Ю. Події і люди на моєму шляху. Боротьба за Державу 1917-1966. - Чикаго-Торонто: Український військово-історичний інститут, 1966. - 221 с.
- 20 Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921). / Пётр Андреевич Аршинов. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.
- 21 Афанасьев С.И. Лихой налёт улан 1-го уланского Петроградского полка / Сергей Иванович Афанасьев // Возрождённые полки Русской армии в

- Белой борьбе на юге России. – Т.7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. - С.197-203.
- 22 Безручко М. Від Проскурова до Чарторії / Марко Безручко // Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 202-286.
- 23 Битинський М. Степан Щербак (Спогад до 35-річчя смерті) // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. - С. 237-239.
- 24 Бігун М. Першого листопада 1918 року в Стрию / Микола Бігун // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 372-377.
- 25 Білон П. Спогади. / Петро Білон. – Ч.1. – Пітсбург: Накладом Автора, 1952. – 194 с.
- 26 Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика / Сергій Іванович Білокінь. – Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського «Яніна», 2005. – С. 210–211.
- 27 Бобарыков И. Киев – Севастополь – Германия – Англия 1918-1919 // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – Т.5. – С. 169-194.
- 28 Боберський І. Щоденник. 1918–1919 рр. / Іван Боберський / упоряд. Ю.А. Мицик. – К.: Академія, 2003. – 250 с.
- 29 Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Є. Бородієвич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1975. – 86 с.
- 30 Бош Е. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Евгения Бош. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.
- 31 Буденный С.М. Пройденный путь / Семен Михайлович Буденный – М.: Воениздат, 1965. – Т. 2. – 391 с.; 1973. – Т. 3. – 408 с.
- 32 Вернадский В. Дневники 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Владимир Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. - 471 с.

- 33 Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. / Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка.– Едмонтон – Нью-Йорк: Видавництво Канадського Університету Українських Студій, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – 500 с.
- 34 Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
- 35 Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко - К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. - Ч. 2. –328с.
- 36 Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990 - Ч. 3. – 542 с.
- 37 Войтоловский Л. По следам войны / Л. Войтоловский // Первая мировая: воспоминания, репортажи, очерки, документы / Сост. С.Н. Семанов. – М.: Молодая гвардия, 1989. – С. 505-525.
- 38 Войнаренко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з року 1918 / О. Войнаренко. – Детройт: Накладом Жіночого відділу Укр. гетьманської організації, 1950. – 30 с.
- 39 Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918-1920 / В. Волицький. – Торонто: Гомін України, 1963. – 240 с.
- 40 Врангель П. На трёх войнах. Воспоминания / Петр Врангель. – М.: Прозаик, 2013. – 608 с.
- 41 Гаврилюк І. Другий військовий з'їзд / Ілько Гаврилюк. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С.203-209.
- 42 Гайдук С., Теселько С. Непримиримая Баштанка // Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1975.– С. 296-298.

- 43 Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 2: Світова війна. Розвал царату. Українська революція. – 196 с.
- 44 Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 3: III Військовий з'їзд. Делегація на Кубань. Більшовицька навала. – 174 с.
- 45 Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 4: Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина й повалення Гетьмана. Директорія. Дипломатична місія на Угорщині. – 298 с.
- 46 Галаган М. З моїх споминів (1880-ті - 1920-ті рр.) / Микола Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
- 47 Галан В. Батарея смерті. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1968. – 240 с.
- 48 Герасименко Н.В. Батько Махно. Мемуари белогвардейця / Н.В. Герасименко. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928. – 127 с.
- 49 Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919) / Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С.178-224
- 50 Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917-1921) / А. Гольденвейзер // Архив русской революции. – Т.6. – М.: Terra - Политиздат, 1991. – С. 161-303.
- 51 Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / Юрій Горліс-Горський. – К. – Вінниця: Историчний клуб «Холодний Яр», 2011. – 512 с.
- 52 Гофман М. Записки из дневника, 1914–1918 / Макс Гофман. – Л.: Красная газета, 1929. – 264 с.
- 53 Гоцуляк М. Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України (зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину). – К.: Либідь, 1993. - 408 с.
- 54 Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування» / М. Григор // Городенщина: історико-мемуарний збірник / за

ред. М. Марунчака. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег: НТШ, Український архів ХХХІІІ, 1978. – С. 212–225.

55 Гуль Р. Киевская эпопея // Архив русской революции. – М.: Terra - Политиздат, 1991. – Т.2. - С.59-86.

56 Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади / Гуммерус Г. – К.: Таксон, 1997. – 199 с.

57 Гурко В.И. Политическое положение на Украине при гетмане / В.И. Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 212-221.

58 Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона калина, 1965. – 205 с.

59 Дашкевич Р. Дев'ять різдвяних свят (Спомин від 1914-1921 рр.) // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 283-287.

60 Дашкевич Р. Маршал Пілсудський і початки українських збройних сил // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 302-304.

61 Дашкевич Р. Початки Українських Січових Стрільців // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 305-309.

62 Дашкевич Р. Про Січових Стрільців // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. / О. Степанів, Р. Дашкевич. – Львів: Піраміда, 2009. – С. 343-366.

63 Денник Начальної команди Української Галицької армії 1919-1920. – Нью-Йорк: Упр. издат. коопер., 1974. – 326 с.

64 Деникин А.И., Маргулиес М.С., Брайкевич М.В. Французы в Одессе: Из белых мемуаров. – Л.: Красная газета, 1928. – 252 с.

65 Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине / Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 136-185.

- 66 Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль - сентябрь 1917 / Антон Иванович Деникин. – Минск : Харвест, 2002 – 464 с.
- 67 Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 - январь 1919). / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002.- 560 с.
- 68 Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май - Октябрь 1918г. / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.
- 69 Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Заключительный этап борьбы. Январь 1919 – март 1920 / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.
- 70 Дзіковський В. Коло Потутор (13.VIII. – 30. IX. 1916 р.) Спомини учасника / Василь Дзіковський. – Відень: Бібліотека Центральної Управи У.С.С., 1917. – Ч.3. – 32 с.
- 71 Добриловський М. З історії господарської політики незалежної України (1919 – 1920 рр.) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс», 1992. - С.149-165.
- 72 Донцов Д. Рік 1918, Київ. / Дмитро Донцов. – Торонто: Гомін України, 1954. - 128 с.
- 73 Донцов Д. Рік 1918, Київ. / Дмитро Донцов. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
- 74 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – 131 с.;
- 75 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. –Ч. 2: З початків відродження Української державності: Доба Центральної Ради. – 96 с.;

- 76 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). – 122 с.;
- 77 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1924. – Ч. 4: Під Директорією. На чужині (1919–20). – 104 с.
- 78 Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л.: Государственное издательство, 1930. – С.64-98.
- 79 Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
- 80 Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
- 81 Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 р. – Філадельфія, 1973 – 220 с.
- 82 Доценко О. Зимовий похід (6.12.1919-6.5.1920). – Варшава, 1932. - 368 с.
- 83 Дубасов М. Трипольская трагедия // Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны / сост. Комарова М. и др. – М.: Политиздат, 1958. – С. 246-262.
- 84 Дубинский И.В. Трубачи трубят тревогу / Илья Владимирович Дубинский. – М.: Воениздат, 1961. – 304 с.
- 85 Дубинський І.В., Шевчук Г.М. Так починалось // Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 28-36.
- 86 Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Петро Гаврилович Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
- 87 Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. – Львів: / Варфоломій Євтимович. – Львів: Видавець І. Тиктор, 1937. - 123 с.
- 88 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 // Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; упоряд.: О. І. Путро (головн. упоряд.),

- Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко та ін. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА» », 1997. – 848 с.
- 89 Жибачинський С. Мармарош-Сигітська кампанія. Як Галичане займали Угорську Україну. – Кам'янець: Українські Мемуари, 1919. – 16 с.
- 90 З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко / Публ. Ю. Пінчука та Л. Гриневич // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / редкол.: Я. Пеленський, П. Сохань (співголови). – К.: Українознавство, 1996. – С. 223–255.
- 91 Заклинський М. А ми тую стрілецькую славу збережемо: спомини з визвольної війни / М. Заклинський. – Львів: Всесвіт, 1936. – Ч. 1. – 142 с.; Ч. 2. – 111 с.
- 92 Заклинський М. Бої у Львові в листопаді 1918 року / М. Заклинський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 370–391.
- 93 Заклинський М. Вечір і ніч перед Першим листопада / Мирон Заклинський // М. Гуцуляк Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: Либідь, 1999. – С. 208-216.
- 94 Затонський В.П. Жовтень 1917 р. в Києві. // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. – К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1957. – С. 52-64.
- 95 Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 238 с.
- 96 Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914-1919) / Є. Зиблікевич. – Відень: Вид. «Український прапор», 1921. – 16 с.
- 97 Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914-1922 / Н. Іванина. – Львів: Вид. І. Тиктора, 1937. - 132 с.
- 98 Ірчан М. В бур'янах. Спогади / М. Ірчан. – Твори в 2-х т. – К., 1987. – Т. 2. Спогади. Повісті. Новели. Оповідання. Публіцистика / Упоряд. М. Острика. – С. 5-101.

- 99 Игренов Г. Екатеринославские воспоминания // Архив русской революции. – М.: Terra - Политиздат, 1991. –Т. 3. – С. 234–243.
- 100 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. // Україна: 1919 рік – К.: Темпора, 2004. – С. 19-286.
- 101 Кедровський В.І. Обриси минулого / Володимир Іванович Кедровський. – Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Свобода, 1966. – 134 с.
- 102 Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена українського військового комітету і товариша секретаря військових справ у часи УЦР / Володимир Іванович Кедровський. – Вінніпег: Тризуб, 1967. – 526 с.
- 103 Кедровський В. Початки національного війська / В. Кедровський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. - С. 216-220.
- 104 Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – 724 с.
- 105 Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / Александр Федорович Керенский. – М.: ТЕРРА, 1996. – 512 с.
- 106 Кефели Я. С генералом А.В.Шварцем в Одессе (осень 1918 - весна 1919 года) / Я. Кефели // Белое движение в России. – Т. 5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С.348-367.
- 107 Ковалевський М.М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії /Микола Миколайович Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.
- 108 Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – [БМ]; Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – 48 с.
- 109 Коновалець Є. Спомини й уваги / Євген Коновалець // Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 287-346.
- 110 Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок з споминів) / Н. Король. – Нью-Йорк, 1967. – 23 с.
- 111 Косець І. Фрагмент спогадів з часів збройної визвольної боротьби / Іван Косець // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-

визвольних змагань 1917-1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009.- С. 67-74.

112 Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1987. – Кн. 1. – С. 691.

113 Кохановський З. Листопад 1918 року / Зіновій Кохановський // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 249-254.

114 Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.

115 Краснов П. Всевеликое Войско Донское / Петр Краснов // Белое дело. – Т.3. Дон и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5-209.

116 Крат М. Як то було у Зимовому Поході // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917-1920-х років / Михайло Крат. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. - С. 20-28.

117 Крат М. Вапнярська операція (Спогад) / Михайло Крат. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 212-227.

118 Кришевский Н. В Крыму (1916-1918) // Архив Русской Революции. – Т.13. – М.: Политиздат, 1991. – С. 71-129.

119 Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных силах Юга России и в Русской Армии. 1918-1920 годы. // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России». – Т.7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С. 229-302.

120 Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Львів: Накладом автора, 1931. – 464 с.

121 . Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма – Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. – 464 с.

122 Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський // Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 12-201.

- 123 Лабинский И. В. О Екатеринославском походе / Игорь Викторович Лабинский // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России». - М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. – Т. 5. – С. 294-300.
- 124 Ласовський В. Генерал Тарнавський. Репортаж. – Львів: Червона Калина, 1935. – 32 с.
- 125 Лахтюк А. Боротьба Київських робітників-залізничників з українською Центральною Радою // Великий Жовтень на Київщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 207-213.
- 126 Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Ч. 1. - 288 с.; Ч. 2. – С. 289-496; Ч. 3. – С. 497-774.
- 127 Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: Червона Калина, 1931. - 149 с.
- 128 Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень: Українські мемуари, 1921. – 194 с.
- 129 Липинський В. Твори. Архів. Студії / В'ячеслав Липинський / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; загальна ред.: Є. Зиблікевич. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – 452 с.
- 130 Липинський В. Твори. Архів. Студії / В'ячеслав Липинський / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; загальна ред.: Є. Зиблікевич. – Філадельфія, Пенсільванія, 1976. – Архів. – Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – 530 с.
- 131 Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студій. – Т. 6: Політологічна секція: Кн. 1. Листи до братів – хліборобів: Про ідею і

організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – К.-Філадельфія, 1995. – 470 с.

132 Лисий М. Одна незаписана подія / Михайло Лисий // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно- визвольних змагань 1917-1920-х років. - К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009.- С. 55-61.

133 Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – 268 с.

134 Лихтенбергский Г. Как началась «Южная Армия». // Архив русской революции.- М.: Терра – Политиздат, 1991. –Т.8. – С. 166-183.

135 Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.

136 Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава: Український науковий ін-т, 1939. – Ч. 4: В Царгороді. – 178 с.

137 Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Левко Лукасевич. – Нью-Йорк: Українське православне вид-во Св. Софії, 1982. –С. 60-71.

138 Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 196-211.

139 Лукомский А. Из воспоминаний. // Архив русской революции. - М.: Терра – Политиздат, 1991. –Т.5. – С. 101-189.

140 Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / Эрих Людендорф. – Минск: АСТ - Харвест, 2005. - 800 с.

141 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921рр.: Спогади / Ісак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

142 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади] / Ісак Мазепа. – Прага: Пробоем, 1942. – Т. 1: Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – 210 с.; Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 232 с.; Прага: Пробоем, 1943. – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 231 с.

- 143 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921.: Спогади: в 3 т. / Ісак Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. – 209 с.
- 144 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921.: Спогади: в 3 т. / Ісак Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1951. – Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 245 с.
- 145 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921.: Спогади: в 3 т. / Ісак Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1951 – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – 220 с.
- 146 Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919). – К.: Державне видавництво, 1922. – 109 с.
- 147 Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / Іван Майстренко. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертський ун-ту, 1985. – 416 с.
- 148 Макаренко Г. Полковник П. Болбочан (Останній акт життя) / Григорій Макаренко. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 162-166.
- 149 Маковський В. Гмінд. Табор українських збігців і виселенців у часі світової війни 1914–1918. Спогади зперед 20-ти літ / В. Маковський. – Львів : Діло, 1935. – 301 с.
- 150 Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт: Вид-во Укр. Вільної Громади Америки, 1958. - 116 с.
- 151 Маланюк Є. Уривки зі спогадів / Євген Маланюк // Україна: 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 287-349.
- 152 Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника / Євген Маланюк // Україна: 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 309-321.
- 153 Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1922. – 397 с.
- 154 Марголин А. Украина и политика Антанты / А. Марголин. // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л.: Госиздат, 1930. - С. 359-392.

- 155 Мартос Б. Визвольний рух України / Борис Мартос. – Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1989. – 320 с.
- 156 Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. – Мюнхен: П. Белей, 1958. – 251 с.
- 157 Махно Н.И. Воспоминания / Нестор Иванович Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
- 158 Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Начато писання їх 28-IX–1919 : автобіографія / публ. і комент. Лариси Стрельської // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : м-ли Всеукр. наук.-теор. конф., 17 травня 2007 р. / ред. І. Монолатія. – Коломия: Вік, 2007. – С. 265–280.
- 159 Милоданович В. «Полтавский бой» 27 ноября 1918 года / Всеволод Милоданович // Белое движение в России.- Т. 5. 1918 год на Украине.- М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С.245-263.
- 160 Милуков П. Н. Воспоминания. / Павел Николаевич Милуков. – М.: Современник, 1991. – 446 с.
- 161 Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. – М.: Московский рабочий, 1994. – 621 с.
- 162 Михайлів В. Як ми розоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву / В. Михайлів. - Нью-Йорк, 1972. – 26 с.
- 163 Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919) / Л. Мишуга. – Відень, 1920. - 32 с.
- 164 Мицюк О. Доба Директорії УНР: спомини і роздуми / О. Мицюк. - Львів: Громад. голос, 1938. – 116 с.
- 165 Могиланский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году) / Н.М. Могиланский // Архив русской революции. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – Т. 11. – С. 74-105.
- 166 Монкевич Б. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія чорних запорожців. / Б. Монкевич. – Львів, 1929. – 152 с.

- 167 Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців / Б. Монкевич. – Львів, 1931. – 208 с.
- 168 Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев. – М. - Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 222-297.
- 169 Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців / Осип Назарук. – Львів: Видання Союзу визволення України, 1916. – 156 с.
- 170 Назарук О. Над Золотою Липою (В таборах У.С.С.) / Осип Назарук. – Відень: Бібліотека Української Боевої Управи, 1917. – Ч. 2. – 104 с.
- 171 Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / Осип Назарук. – Відень: Вид. Українського прапора, 1920. – 344 с.
- 172 Назарук О. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника / Осип Назарук. – Львів: Накладом Укр. Христ. Організації, 1930. – 170 с.
- 173 Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. / І. Німчук. – Відень-Львів: Накладом Українського Прапора, 1922. – 40 с.
- 174 Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 года / Мария Нестерович-Берг // Белое движение в России. Т.5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С.157-168.
- 175 Оберучев К. Воспоминания / К. Оберучев. - Нью-Йорк, 1930. – 289 с.
- 176 Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – Вінніпег: Вид-во тов-ва «Волинь», 1968. – 94 с.
- 177 Омелянович-Павленко М. Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Львів: Накладом Української видавничої спілки, 1930. – 64 с.
- 178 Омелянович-Павленко М. На Україні, 1917–1918: Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Прага: Накладом т-ва «Stilus», 1935. – 120 с.
- 179 Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з російською Добровольчеською армією: Спомини голови та командира Запорізької групи. – Прага: Накладом компанії «Stilus», 1940. – 96 с.

- 180 Омелянoвич-Павленко М.В. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Володимирович Омелянoвич-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
- 181 Паліів Д. Листопадова революція: З моїх споминів / Д. Паліів. – Львів: Новий Час, 1929. - 44 с.
- 182 Паньків І. На панцирному потягу «Отаман Мельник». (Спогади з 1918-1919 років) / Іван Паньків. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 56 с.
- 183 Пасіка М. Земельна справа в Українській державі / М. Пасіка. – Роттердам, 1938. – С. 99-100.
- 184 Пархоменко М. Атаман Григорьев в Николаеве. // Страницы борьбы: сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев: Николаевское бюро Истпарта, 1923. – С.190-194.
- 185 Пастернак П. Висунская республика / П. Пастернак // Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1975. - С. 293-294.
- 186 Первая Червонная 1917-1929: Сборник.- М.: Воениздат, 1931. - 189 с.
- 187 Перемиський скандал // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 64-69.
- 188 Петлюра С.В. Лист до д-ра О. Назарука / Симон Васильович Петлюра // Народе Український: вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – С. 36-39.
- 189 Петлюра С.В. Народе Український! / Симон Васильович Петлюра // Народе Український: вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – С. 95-98.
- 190 Петлюра С.В. Народе Український: вибрані статті, листи, документи / Симон Васильович Петлюра – Харків: Лівий берег, 1992. – 149 с.
- 191 Петлюра С.В. Статті / Симон Васильович Петлюра. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.

- 192 Петлюра С.В. Рік мовчання / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 168-171.
- 193 Петлюра С.В. Проти погромів / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 183-186.
- 194 Петлюра С.В. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 220-228.
- 195 Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1927. – Ч. 1. До Берестейського миру. – 180 с.
- 196 Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1928. – Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави. – 184 с.
- 197 Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 3. Від Кримського походу до гетьманського перевороту. - 164 с.
- 198 Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921) / В. Петрів. – Львів: Червона Калина, 1931. - Ч.4. Гетьманщина і повстання Директорії. - 120 с.
- 199 Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів / упоряд. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
- 200 Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації (Серпень 1914 – червень 1915). – Відень: Видавництво «Політична Бібліотека», 1915. – 116 с.
- 201 Пилсудский Ю. 1920 год / Юзеф Пилсудский. – М.: Изд-во «Военный вестник», 1926.- 171 с.
- 202 Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко // Архив Русской Революции. - Т.9. – М.: Политиздат, 1991. – С. 195-243.
- 203 Порохівський Г. Українська армія та її вождь / Г. Порохівський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С.220-223.
- 204 Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця / Василь Прохода. –

Торонто: Накладом Укр. вид-ва «Пробоем», 1967. – Кн. I: В Україні. – С. 426–427.

205 Примаков В. Борьба за советскую власть в Украине. Этапы большого пути / В. Примаков. – М.: Воениздат, 1963. – 191 с.

206 Прохода В. Вождь та військо / Василь Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 109-148.

207 Рабій Ю. Першолистопадовий спогад / Юліан Рабій // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 311-321.

208 Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.

209 Рубінгер Л. Листопадовий зрив у Золочеві / Лев Рубінгер // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 306-309.

210 Рубцов И.И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918-1920 годы / Иван Иванович Рубцов // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России». – Т.7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С. 167 – 195.

211 Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

212 Сакович Г.Г. Екатеринославский поход / Георгий Сакович // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» - М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – Т. 5. – С. 286-294.

213 Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії). – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1954. – 268 с.

214 Селявкін А.И. В трёх войнах на броневиках и танках / Алексей Илларионович Селявкин. – Харьков: Прапор, 1981. – 183 с.

- 215 Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Саскатун: Новий шлях, 1941. – [Т. I]. – 63 с.
- 216 Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Вінніпег: Новий шлях, 1943. – Т. II. – 76 с.
- 217 Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Едмонтон: Новий шлях, 1947. – Т. V. – 77 с.
- 218 Сім'янцев В. Спогади / Валентин Сім'янцев. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 173-199.
- 219 Синклер В. Пам'яті С.В. Петлюри / В. Синклер. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 224-227.
- 220 Скоропадський П. Спомини / Павло Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
- 221 Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський / Передмова Я. Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
- 222 Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым, 1920: Воспоминания / Яков Александрович Слащов. – М.: Вече, 2013. – 304 с.
- 223 Слезкин Ю. Ингерманландский гусарский полк в гражданской войне / Ю. Слезкин // Возрожденные полки русской армии в Белой борьбе на Юге России: серия «Белое движение в России». – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – Т. 7. – С. 125-129.
- 224 Соболевский М. Я. Отдельный Полтавский добровольческий батальон в боях на Украине / Михаил Яковлевич Соболевский // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – Т. 5. – С. 234-245.
- 225 Соколов К.Н. Правление генерала Деникина / Константин Николаевич Соколов // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5 - 284.

- 226 Соколович Г. Терновый Венец. Картины Талергофа, юдоль слёз, плача и смерти / Глеб Соколович. – Ужгород, 1923. – 78 с.
- 227 Соневицький М. Перший листопад 1918 р. у Чорткові / Михайло Соневицький // Перший Листопад 1918 року на західних землях України / Упоряд. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 394-396.
- 228 Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. / Осип Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
- 229 Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. // О. Степанів, Р. Дашкевич. – Львів: Піраміда, 2009. – 623 с.
- 230 Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. (1912-1914 рр.) // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 29-50.
- 231 Степанів О. Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.) // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 51-58.
- 232 Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.) // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 62-74.
- 233 Степанів О. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С.77-79.
- 234 Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920 / О. Станімір. - Торонто, 1966. - 260 с.
- 235 Сумский С. Одиннадцать переворотов (Гражданская война в Киеве) / С. Сумский // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 99-114.
- 236 Суровцова Н.В. Спогади / Надія Віталіївна Суровцова. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1996. – 432 с.
- 237 Суровцова Н. Листи / Упоряд. Л. Лук'янова, А. Барінова. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – Кн. 1. – 704 с.

- 238 Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму / Роман Суслик. – Дербі: Накладом автора, 1956. – 337 с.
- 239 Суханов Н.Н. Записки о революции: в 3 т. – М.: Политиздат, 1991. - Т.2. – 399 с.
- 240 Таборенко П. Панцерний поїзд «Стрілець». – Оповідання-спомин з українсько-московської війни / П. Таборенко. – Аугсбург, 1948. - 40 с.
- 241 Тарнавський, М. Спогади / М. Тарнавський. – Львів: Вечірня година, 1992. - 128 с.
- 242 Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
- 243 Томашевський В. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. / В. Томашевський. – Відень–Київ, 1920. – 20 с.
- 244 Тонів В. Борці за визволення України / В. Тонів / Спогади. – Ч. 1. Каліш, 1921. – С. 24-29.
- 245 Трайтелович С.И. В одесском подполье / С.И. Трайтелович // Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 225-232.
- 246 Трильовський К. Щоденник. 1918–1919 рр. / К. Трильовський. – К., 2003. – 236 с.
- 247 Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии / Лев Троцкий. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.
- 248 Трубецкой С.Е. Минувшее / Сергей Евгеньевич Трубецкой. – М.: ДЭМ, 1991. – 336 с.
- 249 Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919-1920 рр. / Юрко Тютюнник. – Нью-Йорк: Говерла, 1966. - 99с.
- 250 Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни (Мемуари). / Юрко Тютюнник – К.: Україна, 1990. - 120 с.
- 251 Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Юрко Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.

- 252 У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.
- 253 Українська Галицька Армія: збірка спогадів / уклад. М. Баран. – Львів, 2002. – 122 с.
- 254 Федоричка І. Талергоф або русько-українська Голгофта...Опис мук і страждань галицько-українського народу під германським ярмом в часі всесвітньої війни на заслання в Талергофі 1914-1917 р. рукою мученика й очевидця / Іван Федоричка. – Коломия, 1923. – 71 с.
- 255 Федоров В. За владу Рад / В. Федоров // Октябрьские грозы. Сборник очерков и воспоминаний о революционных событиях на Николаевщине. – Одесса: Маяк, 1977. – С.114-128.
- 256 Феценко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Андріанович Феценко-Чопівський. – Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. - 142 с.
- 257 Фляк М. Перший листопад 1918 р. в Самборі / Микола Фляк // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упоряд. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 365-370.
- 258 Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года / В. Хитрово // Белое движение в России. Т.5. 1918 год на Украине.- М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С. 142-157.
- 259 Христич Я. Українські Зелені Свята у Севастополі (Спогад учасника) / Яким Христич // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917-1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. - С. 17-19.
- 260 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921 - Т. 1. – 152 с.

- 261 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 2. – 204 с.
- 262 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 3. - 160 с.
- 263 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – Т. 4. – 192 с.
- 264 Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. / Павло Оникійович Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 1-2. - 353 с.
- 265 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. / Павло Оникійович Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 3-4. - 354 с.
- 266 Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
- 267 Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. / І. Цьокан. – Відень, 1921. – 20 с.
- 268 Чабанівський В. Вступ Українських Військ до Київа 31 серпня 1919 р. / Василь Чабанівський. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 167-170.
- 269 Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919 / Андрій Чайковський. – Львів: Червона Калина, 1930. – 119 с.
- 270 Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / упорядкування Б. З. Якимовича та ін.; редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 207.

- 271 Чеботарів М.Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Микола Юхимович Чеботарів. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
- 272 Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана / Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев. – М. - Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 239-276.
- 273 Чернин О. Брест-Литовск / Оттокар Чернин / Архив русской революции. – М.:Терра – Политиздат, 1991. – Т.2. – С. 108-132.
- 274 Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. / Оттокар Чернин. – М.-Петроград: Госиздат, 1923. – 297 с.
- 275 Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
- 276 Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік / Щоденник (1918-1919). –К.: Темпора, 2011. – С.23-46.
- 277 Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920 /Левко Чикаленко / У кн.: Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). – К.: Темпора, 2011.- С. 335-414.
- 278 Чикаленко Щоденник (1919-1920). / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.
- 279 Шандрук П. Сили доблесті. Мемуари. / Павло Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 240 с.
- 280 Шаповал М. Щоденник: [У 2 ч.] / Микита Шаповал /упоряд. С. Зеркаль. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. – Ч. I: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – 128 с.
- 281 Шаповал М. Ю. Занепад УНР [1919 р.] / М. Ю. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 42 с
- 282 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади / Микита Шаповал / упорядкув. С. Зеркаль. – Нью Йорк : Українська громада ім. М. Ю. Шаповала в Новім Йорку, 1958. – 126 с.

- 283 Шарик М. Діти війни: Спогади. – Вінніпег: Іван Тиктор, 1955-56. – Ч. 1. – 128 с., Ч. 2. – 127 с., Ч. 3. – 127 с.
- 284 Шелухин С.П. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / Сергій Павлович Шелухин. – Прага: В-во «Нова Україна», 1926. – 40 с.
- 285 Шелухин С.П. Як то було на Україні за часів Гетьманщини 1918 р. / Сергій Павлович Шелухин. – Львів: Червона Калина, 1938. – 36 с.
- 286 Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії. / С. Шемет – Львів: Хліборобська Україна, 1923. – С. 112-113.
- 287 Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 рр.: Спомини і роздуми. / Михайло Шкільник. - Торонто, 1971. - 366 с.
- 288 Шкловский В.Б. Сентиментальное путешествие. Воспоминания 1917-1922 / Виктор Борисович Шкловский. – М.: Новости, 1990. – 368 с.
- 289 Шкуро А.Г. Записки белого партизана / Андрей Григорьевич Шкуро // Добровольцы и партизаны. – М.: Голос, 1996. – Т.7. – С. 75-246.
- 290 Шульгин В. Дни. / Василий Витальевич Шульгин // Годы. Дни. 1920 год. – М.: Новости, 1990. – С. 330-548.
- 291 Шульгин. А. Памяти генерала Мешковского / А. Шульгин / Героїчний бій під Чорним Островом. - Торонто: Укр. Воєнно-історичний ін-т, 1961. – С. 98-101.
- 292 Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгін / Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 172-176.

Допоміжна

- Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду // Розбудова держави. – 1993. – № 1. – С. 8-19.
- Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / Тетяна Боряк. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.

- Васильчук М. «Літопис Спостерігача»: Щоденник Володимира Глинського 1916-1920 рр. як зразок української мемуаристики періоду Першої світової війни та доби ЗУНР – УНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С.635-642.
- Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.: Видруковано на Київській нотній фабриці, 1998. – 255 с.
- Верстюк В. 1917 рік у щоденникових записах В.І. Вернадського // Україна ХХ ст.: культура, ідеалогія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даніленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 73-81.
- Войцехівська І. Мемуаристика / Ірина Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–366.
- Воронкова Т. І. Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985) // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / НАН України. НБУВ, Інститут рукопису; редкол: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 528–531.
- Гамрецький Ю. М. Про «Спомини» Д. І. Дорошенка: [Вступна стаття до публікації «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка] / Ю. М. Гамрецький // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6. – С. 130–131.
- Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. / Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 24-56.
- Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників / В. С. Горак. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 200 с.
- Історичне джерелознавство: підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцеховський, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
- Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української Держави доби гетьмана П. Скоропадського // Воєнна історія. – 2002. – № 5-6. – С. 85-93.

Каліберда Ю.Ю. Історія вільного козацтва за мемуарами учасників національно-визвольних змагань в Україні (1917-1921 рр.) / Ю.Ю. Каліберда // Збірник наукових праць. – Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. – Вип. 2. – Кн. 1. – С. 65-77.

Каліберда Ю.Ю. Мемуари як джерело з історії українського військового руху в російській армії (лютий 1917 - січень 1918 рр.) / Ю. Ю. Каліберда // Збірник наукових праць. – Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. – Вип.1. – С. 66-83.

Капелюшний В. П. Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / В.П. Капелюшний. – К.: Нора-Прінт, 2001. – 103 с.

Капустянський М. О. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / Микола Олександрович Капустянський // Україна 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С.19-286.

Кедрин І. Викрєвлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського / Іван Кедрин. – Їбью-Йорк: Вид. Братства УСС, 1963. – 35 с.

Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари? / І. Кревецький, О. Назарук. – Відень, 1921. – 34 с.

Кужель Л.Я. Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) // Збірник праць науково-дослідницького центру періодики НАН України / Під ред. М.М. Романюка. – Львів, 1995 – Вип. II. – 424 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

Малик А.О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. (За матеріалами української періодики у міжвоєнний період) // Українська періодика: Історія і сучасність. Третя Всеукр. теор. конф. (22-23 грудня 1995 р). – Львів, 1995. – С. 83-85.

Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А.О. Малик. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 74 с.

Малик А.О. Мемуари як джерело з історії визвольної боротьби на західно-українських землях в 1914-1921 рр. // Історичне краєзнавство та національне виховання: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1994. – С. 55-56.

Малик А. О. Мемуари як джерело до вивчення історії формування Синьої і Сірої дивізій: Період діяльності Центральної Ради /А.О. Малик // Наукові записки. Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – Т. 35. – Ч. 3. – С. 270-280.

Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети / І. Монолатій // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 346–355.

Михальський І. До мемуарів діячів національно-визвольного руху України кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Пам'ять століть. – 2003. - № 5. – С. 96-106.

Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Микола Мушинка [Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини, Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині]. – К., 2005. – 128 с.

Пархоменко В. А. Збройні сили Директорії УНР (1918-1919 рр.) у спогадах сучасників. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2015. – Вип. 2 (40). – С. 131-137.

Пархоменко В. А. Спогади генерала В. Зелінського як джерело з історії «синьожупанників». // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2017. – Вип. 1 (43). – С. 136-139.

- Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 95–104.
- Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929-1939 рр.), (1991-1995 рр.): джерелознавчий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип.18. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 666-673.
- Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / Р.Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
- Пиріг Р.Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: Матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83–102.
- Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 25-30.
- Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі / М.В. Стопчак // Вісник Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 179-191.
- Стопчак М. Утворення та діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис / Микола Стопчак. – Вінниця: І. Балюк, 2010. – 812 с.
- Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 343–415.
- Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії): у 5 т. – Вінніпег, 1958-1976. –Т.1. – 670 с.; Т.2. – 200 с.; Т.3. – 230 с.; Т.4. – 291 с.; Т.5.- 100 с.
- Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Гютюнника / Ярослав Файзулін // Український історичний збірник. – К.: інститут історії НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 290-302.
- Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука / М. Федунь. – Брошнів: МПП «Талья», 2000. – 175 с.

Шульгата Н. Підготовка перевороту 1 листопада 1918 р. у Львові: спогади учасників / Н. Шульгата // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: зб. наук. праць. – Львів: ЛНУ, 2001. – Вип. 4. – С. 163–172.

Владислав Пархоменко

ВІТЧИЗНЯНА МЕМУАРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Навчально-методичний посібник

Формат 60x84^{1/16} Ум. друк.арк. 16,5.
Підписано до друку 22.05.2019 року
Зам. № 534-485. Тираж 100.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ

СПД: А.В. Румянцева

54038, м. Миколаїв, вул. Бузніка, 5/1.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1506 від 25.09.2003 р.